

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**Folk
og
Kultur
1992**

Folk og Kultur

Årbog for Dansk

Etnologi og Folkemindevidenskab

1992

Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder

København 1992

Redaktion:

Bengt Holbek, Poul Høst Moustgaard, George Nellemann, Iørn Piø

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til:

Folk og Kultur, c/o Nationalmuseet, Brede, Postboks 260, DK-2800 Lyngby

Abonnement tegnes hos:

Foreningen Danmarks Folkeminder, c/o Dansk Folkemindesamling,

Birketinget 6, DK-2300 København S

Trykt hos:

Gullanders Bogtrykkeri a-s, Skjern

ISSN 0105-1024

Foreningen Danmarks Folkeminders styrelse:

Lektor Karsten Biering, Institut for Folkloristik; museumsinspektør Birte Friis, Sydhimmerlands Museum, Hobro; arkivar Gustav Henningsen, Dansk Folkemindesamling; bibliotekar Else Marie Kofod, Dansk Folkemindesamling; arkivar Jens Henrik Koudal, Dansk Folkemindesamling; mag. art. Eske K. Mathiesen, Dansk Folkemindesamling; museumsinspektør George Nellemann, Nationalmuseet; lærer og forfatter Erik Kaas Nielsen, Glostrup; musiknolog Svend Nielsen, Dansk Folkemindesamling; arkivar Iørn Piø, Dansk Folkemindesamling; museumsinspektør Alan Hjorth Rasmussen, Fjordmuseet i Jyllinge; universitetsadjunkt Martin Zerlang, Institut for sammenlignende litteratur, KU.

Forfattere i denne årgang:

Anita Mikkelsen (f. 1936). Uddannet folkeskolelærer. Cand. phil. i Europæisk Etnologi 1991. Skolekonsulent.

Else Marie Kofod (f. 1951). Bibliotekar på Dansk Folkemindesamling, cand. mag. i dansk og folkloristik.

Jette Mona Jensen (f. 1962). Stud. mag. i Folkloristik og humanistisk datamatik og informatik.

Lene Floris (f. 1957). Mag. art. i Europæisk Etnologi 1987. Museumsinspektør ved Nationalmuseet, Nyere Tid/Frilandsmuseet.

Oversættelser til engelsk: Mag. art. Hanne Gliese, Ringsted.

Indhold

Anita Mikkelsen: Skarn, skrald og affald	5
Else Marie Kofod: Fra degn til egnshistoriker	31
Jette M. Jensen: Dansk Hjemstavnsbevægelse	48
Lene Floris: De fik hver 8 farvede æg... ..	63

Dansk folkekultur 1991

En selektiv bibliografi. Af Else Marie Kofod. Redaktionen afsluttet 1. februar 1992	82
---	----

Anmeldelser

Tove Hansen (red.): Sølv og salte (Ib Varnild)	95
Erland Porsmose: Naturens sang – Menneskets kår (Ib Varnild)	96
Peter Michelsen: Fortid på Friland (Holger Rasmussen)	97
R. Broby Johansen: Glædens Kunst (George Nellemann)	98
Dansk kulturhistorisk Opslagsværk (Peter Michelsen)	98
Nord-Nytt. Temanummer om humor (Bengt Holbek)	101
Niels-Holger Larsen: Silderøgerierne ved Hasle (Poul H. Moustgaard)	102
Chr. R. Jensen (red.): Skatkisten (Eske K. Mathiesen)	103
Jens Bruun (red.): Barselstue og himmelstige (Eske K. Mathiesen)	104
Nicolai Severin Størm: Residensstaden Kjøbenhavn (George Nellemann)	105
Jeppe Tønsberg: Københavns segnen og lokalarkiverne (George Nellemann)	105
Per-Olof Johansson: Drømmen om Allerød (George Nellemann)	105
Brandværnsorkestre i Sønderjylland, kasettebånd tilrettelagt af Karsten Biering (Jens Henrik Koudal)	106
Børnekultur i øjenhøjde (Anne Leonora Blaakilde)	107
Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution 1500–1800 (Peter Michelsen)	108

Mette Müller (red.): Mandolinen i Danmark (Jens Henrik Koudal)	111
Jørgen Gleerup: Opbrudskultur (Mette Guldborg)	112
Anette Vasström og Poul Erik Balle Varmose (red.): 16 tons – dagens akkord (Eske K. Mathiesen)	113
Gerda Petri (red.): Køkkenet (Lilli Friis)	113
Katia Båsk, Antti Metsänkylä, Katarina Koskiranta (red.): Arbetarklassen i sam- hällets vardag (Morten Thing)	114
Preben Eider: Selskabsløvens brøl – og brølere (George Nellemann)	116
Inge Corell: Takt og nye toner (George Nellemann)	116
80 ord til Christian Lisse (Bengt Holbek)	117
Ole Fenger og Chr. Jansen (red.): Jydske Lov 750 år (Henrik Stevnsborg)	118
Erik Andersen Abitz og Poul G. Ørberg: Med Lov skal Land bygges (Henrik Stevnsborg)	118
Benito Scocozza: Mordbranden (Gustav Henningsen)	118
Evald Tang Kristensen og M. A. S. Lund: Steen Steensen Blichers Liv og Gerning (Karsten Biering)	118
Aagot Noss: Lad og Krone frå jente til brur (Hanne Frøsig Dalgaard)	120
Ole Feldbæk (red.): Dansk Identitetshistorie 1–2 (Inge Adriansen)	122
Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen: Alderslyst fra sandmark til by (Peter Dragsbo)	123
Steen Holmgreen og Ole Svensson: Byarkitektur i kommunens planlægning (Peter Dragsbo)	124
Kirsten Geertsen: Dannet ung pige søges (Anne-Lise Walsted)	124
Bent Thestrup og Oscar Udsholt: Reerslev Kirkebog 1736–1856 (Tommy P. Christensen)	125
Nina Fabricius: Vestjyske småbyer i udvikling eller afvikling (Margit Baad Pedersen) .	126
Nina Fabricius: Vi byggede selv vores samfund (Margit Baad Pedersen)	126
Olga Pedersen: Aastrup sogn, 1–2 (Grete Rung)	127
Benedicte Fønnesbech-Wulff: Ulkerup (Grith Lerche)	128
Ann Vibeke Knudsen: Bornholmernes mad (Else-Marie Boyhus)	130
Bent Holm: Solkonge og månekejser (Leif Søndergaard)	130
Jens Christian V. Johansen: Da Djævelen var ude (Birgitte Rørbye)	132
Gustav Henningsen: Heksejægeren på Rugård (Birgitte Rørbye)	133
Inge Adriansen: Ivan fra Odessa (George Nellemann)	135
Historikergruppen Fempas: De gamle (George Nellemann)	135
T. Saugstad Gabrielsen & M.-A. Séférian (red.): Hvor danske er danskerne? (George Nellemann)	136
Jens Bing (red.): Danskere. 17 tanker om danskere og danskhed (George Nellemann)	136
Replikker og rettelser	137
Indsendt litteratur	139

Skarn, skrald og affald

– kulturhistoriske træk, der knytter sig til *AFFALD* –

Af Anita Mikkelsen

Denne artikel om affald er et uddrag af en kulturhistorisk undersøgelse af affaldsbegrebet, synet på affaldet og affaldsbehandlingen gennem de sidste 150 år, som jeg foretog i 1990–91. Der findes kun lidt kulturhistorisk litteratur om dette emne, som ikke har været betragtet som salonfæhigt. Materialet til undersøgelsen er derfor hentet fra aviser, forrige århundredes sundheds- og renlighedsdebat, fra nyere tids miljødebat samt fra egne interviews i byområder og på landet. København er den undersøgte by.

Der er noget spændende, men også noget paradoksalt ved at beskæftige sig med begrebet affald, som implicit er noget, som »ikke skal være til stede«. Affald er det, som er sorteret fra. Det opstår først som kategori i de øjeblikke, hvor vi ordner vore omgivelser og finder, at der er noget, vi vil skille os af med – ikke ved at sælge eller ombytte, men bare vil af med. I det øjeblik ting anbringes i kategorien affald, kan man sige, at de bliver til »ikke-ting«. Det er netop en af egenskaberne ved affaldet i f. eks. skraldespanden, at tingene ikke længere optræder som enkelte ting, men som del af en blandet, uigenkendelig masse og almindeligvis opfattes som urent. Men hvad der er affald for den ene kan godt være nyttigt for den anden. Affald bliver noget først, når den enkelte vælger at betragte det som sådan – og det vil bl. a. afhænge af de forskellige kulturelle forhold, af tiden og af stedet.

På butikstorvet foran Brugsen og Irma ser man i dag kommunens runde eller sekskantede beholdere til brugte flasker m.m., UFF's containere til gammelt tøj og sko, og flaskedrengen, der betaler for genbrugsflaskerne. Alle ugens dage, men mest på lørdage, kommer de omkringboende og smider dele af deres »affald« i disse beholdere. Tomme flasker, som ikke giver pant tilbage ved aflevering i butikkerne, kastes bragende i flaskecontaineren, og de udslidte sko og det umoderne, kedelige tøj lempes ind gennem sprækken på containeren, der samler ind til ulandene. De kasserede ting ønsker man tilsyneladende på denne måde skal genanvendes, eller man forsøger blot at mindske sin dårlige samvittighed, når man smider endnu brugelige ting bort. Måske vil man bringe orden i sin bolig, eller det kan tænkes, at man gør det, fordi man er miljøbevidst, vil skåne miljøet for at undgå miljøkatastrofer. Der kan tænkes mange svar.

I en række kommuner er det bestemt, at køkkenaffaldet nu skal sorteres i forskellige fraktioner i hjemmene, f.eks. i metal, glas og ikke mindst i det grønne; det sidste til kompostering. Der har siden 1970'erne været udført forsøg, hvor beboere i forskellige boligområder har sorteret deres affald, og hvor det har vist sig, at de har været meget interesserede og har bakket disse ordninger op. Forbavsende! Det er dog langt mindre kompliceret at smide det hele ud under et i en affaldssæk/spand eller affaldsskakt. I byerne har affaldet siden slutningen af forrige århundrede ellers bare skullet væk. Interessen for eget affald har været meget lille, når man ser bort fra den helt specielle situation, alle kom i under besættelsen mellem 1940–45.

I dag vokser genanvendelsen af affaldet støt. Hvorfor nu denne voksende bevidstgørelse over for affald? Hvad kan få så mange til at ændre deres daglige affaldsvaner? Ser vi anderledes på affaldet i 1991, end vi har gjort de sidste 150 år?

1840–1850: en anderledes affaldssituation

Affaldsproblemer, et byfænomen

Affaldsproblemer ser i høj grad ud til først og fremmest at være opstået som byfænomener, og det længe før 1840. Frederik IV skriver allerede følgende til borgerne i København i Forordningen 1702:

»den megen Ureenlighed, som overalt paa Torve, Gader og Stræder daglig tilsamles, og ikke efter derom allernaadigst gjorde Anordning jævnlig bortføres, som sig bør, men at den derimod paa mange Stæder ikkun bliver sammenfeyet og i store Hobe og Møddinger henlagt, Staden ikke til ringe Vanhæld, foruden den Vederstyggelighed, som saadan Uhumskhed ellers med sig fører ...«

Kongen anmoder borgerne om at gøre deres pligt og få bragt affaldet væk fra gaderne, men han må opgive og etablerer en renovationsordning.

Når en by nåede en vis størrelse, og hovedparten af byens indbyggere var gået over til alene at beskæftige sig med byerhverv, som håndværk og handel, opstod der problemer med affaldet. Det kan ses som en kombination af, at mange mennesker var samlet på et sted, og at de i hovedtrækkene havde forladt landbrugserhvervet, hvor der er en naturlig recirkulation mellem produktion, forbrug, affald og fornyet produktion. Desuden har mange i byen en boligform, hvor der ikke findes tilstrækkelig plads til at smide affaldet uden for boligen og lade det ligge, og hvor recirkuleringen ikke længere har nogen mening.

Problemet blev særlig stort for København i 1800-tallet. Det var landets eneste rigtig store by, og den rummede et stadigt stigende antal boliger og

erhvervsvirksomheder. Men selv om byens størrelse spiller en rolle for ændringerne, er det ikke hele forklaringen på, at der omkring midten af 1850 kommer gang i diskussionen om affaldet. Andre forhold får også indflydelse på, at flere og flere af byens borgere får et nyt syn på affaldet, samtidig med at de forrige århundreders tradition på affaldsområdet stadigvæk er levende.

København omkring 1840–1850

København er i 1840'erne en by med ca. 126.000 indbyggere, indespærret bag voldene, med 1500 køer på stald i stadens bryggerier, en by med 3000 heste opstaldede og latrinkuler i gårde og kældre. Otte pct. af befolkningen boende i usunde kælderlejligheder – ikke underligt, at lægerne m. fl. frygtede, at koleraepidemien, der havde hærget Europa i første halvdel af århundredet, skulle nå Danmark. København manglede ordentligt drikkevand, det var indtil 1859 overfladevand fra Søerne. Gennem tidens aviser får man indtrykket af, at gaderne var beskidte, og at de offentlige renovationsordninger ikke fungerede tilfredsstillende. I det lille blad »Politivennen« kommer borgernes utilfredshed til orde i en række indlæg i 1840'erne. Følgende billede giver en læser af det syn, der mødte ham, når han kom til byen fra søsiden ved Københavns Toldbod og gik gennem jernporten:

»En Skarnbunke, Gødning, Aske, Kul ex. alt henkastet til Skraldemanden, naar han kommer. Gadekommissairen burde ikke tillade, at det laa lige ved Københavns Toldbod«(1).

Ofte gentages opfordringer til at »belægge Rendestenene med Brædder« i bladet, også til husejerne i Vimmelskafte, en af byens mest befærdede gader med mange butikker.

»Det hænder da ofte, især for damerne ved at skulle skræve over Rendestenen, at de faa vaade fødder«(2).

Når man ser bort fra erhvervsaffaldet, som jeg ikke vil beskæftige mig med her, var der i princippet to slags affald i en by som København: 1. dagrenovationen, som bestod af det, der blev til overs i husholdningerne samt gadeskarnet og 2. natrenovationen, de menneskelige affaldsstoffer. Men hvor store mængder drejede det sig om, og hvad bestod familiernes affald af?

Den københavnske dagrenovation

Hvis man kunne træde ind i et københavnerhus i midten af forrige århundrede, ville affaldet og affaldsvanerne nok kunne beskrives som i det følgende:

Det affald, som madlavningen gav anledning til, har været beskedent, og husdyrene, høns m. fl. har fået deres del. Resten er i nogle tilfælde blevet smidt på ilden for at gøre en sidste nytte som varme. Dog ikke altid benene, som kunne sælges til benmel. Men det kunne også ske, at man havde en *svinetønde* stående, hvor madresterne havnede. Den blev med mellemrum hentet af »Tørvebønder« eller »Mælkebønder« fra Københavns omegn. Hos velhavende familier blev spiselige rester givet væk ved køkkentrappen til fattigfolk. Endelig var der også den mulighed, at ubrugelige rester blev smidt i gården eller i rendestenen sammen med husspildevandet. Udslagsvask fandtes visse steder, men vand og affald endte alligevel i gården og nåede så rendestenen, hvor der i forvejen har ligget så meget andet og flydt, at man formodentlig ikke har syntes, at lidt mere kunne betyde noget.

Hver morgen er der blevet raget aske og slagget ud af alle Københavns ildsteder. Mængden af aske må have været betydelig og tilsyneladende også et problem. Man kan i samtidens aviser læse, at den havde en tilbøjelighed til at spredes for alle vinde, når den skulle bæres ud til skraldevognen. Nogle gemte dog asken fra bøgetræ i en bunke i gården eller foran huset for at kunne bruge den til lud ved storvasken. Også det gamle sand fra gulvene blev fejlet ud, når nyt skulle bruges på rengøringsdagene.

Huseråd har haft en meget lang levetid. Vi kan se på mange af de bevarede redskaber, at de er blevet repareret igen og igen – nye hanke, lapper på gryderne osv. Når de så endelig nåede kasseringsstidspunktet, blev de delt op i deres bestanddele og lagt i bunker i gården. Med mellemrum kom så den tids produkthandlere og købte det gamle jern og andre materialer. Var det et fad, en spølkum eller andet lertøj, der var gået fuldstændig i stykker, blev det smidt i skarnet, fejlet ud på gaden og ned i rendestenen.

Tøjet gik fra barn til barn i mere og mere omsyet stand, og resterne købte kludehandleren. Det var ressourcebesparende, da kludende vandrede videre til papirmøllen for at blive til papir, som vi alle kender det fra H. C. Andersens »Flipperne«.

Det københavnske madlavningsaffald repræsenterede heller ikke de voldsomme mængder, som vi kender til i dag. En væsentlig årsag hertil var det fuldstændige fravær af emballage i affaldet; til gengæld indeholdt det samlede affald mange brændselsrester. Man købte ind direkte hos producenten på torvet. Omegnens bønder og fiskere sørgede for varerne, og de blev båret hjem i kurve, kun nødtørftigt emballeret. Den første frasortering af det uspiselige affald foregik på torvet, og det måtte bystyret tage sig af.

Skarn og fej, som det hed, blev kørt ind til Københavns to offentlige lossepladser, som omkring 1850 endnu lå inden for voldene. Det var beboernes pligt at feje skarnet sammen og lægge det i en bunke hver morgen, inden byens vogne kom for at afhente det. Når skralden lød i gaden, og den kunne

Satirisk blad fra omkring 1840 viser en københavnsk gade på en af årets 2 flyttedage. (Københavns Bymuseum).

være svær at høre i side- og baghuse, kunne man komme ud med sin bøtte og få den tømt. Men det var absolut forbudt at stille skraldebøtten fra sig. Det betød, at hvis man ville være sikker på at komme af med skraldet, så måtte man bruge megen tid på at vente, eller man måtte opgive og smide skraldet i rendestenen i stedet for; hvilket naturligvis var forbudt. To gange om året – på flyttedagene – var det tilladt at smide alt ud på gaden, og i løbet af de næste 24 timer blev det så kørt væk af byens renovationsvæsen.

»Imedens vi arme Indvaandere snublede over Halm og Møddinger«(3).

Gadefejningen af byens centrale gader og torve havde det siden 1822 været overladt til fattigvæsenet at udføre, men da København manglede ordentlig vandforsyning, foregik renholdelsen af gaderne ved hjælp af koste og vandkander. Resten af gaderne var overladt til ejernes forgodtbefindende og oplevedes således: »man vader i Dynd og Skarn!«. – »Vi sank i Dynd til over Anklernerne, min Kone mistede sin ene Skoe i Skarnet!«(4).

Københavns natrenovation

København havde intet ordentligt kloaksystem. Voldgravene blev beskrevet som nærmest renovationskuler, fordi rendestensudløbene ofte endte der eller i det indre af havnen. Byen var omkring 1850 så stor og tæt bebygget, at denne del af affaldet netop blev et markant og meget synligt problem i byrummet.

I første del af 1800-tallet var latringruberne i gårdene det almindelige nødtørftssted. Forslag om at anvende tønder var fremme, men det tog mange år, før det blev almindeligt. Man har først tal for fordelingen mellem gruber og tønder i 1865, og da fordelte det sig på henholdsvis 510 og 3051. Ideen med tønderne var, at de skulle udskiftes, når de var fulde, men virkeligheden var, at de bare blev tømte over i natmændenes latrinvogne.

Der var offentlige priveter for enden af Magstræde og Hyskensstræde, men mange benyttede også gaden, fremgår det af protester i aviserne. Enkelte velhavende familier havde indrettet sig med vandklosetter med faldstammer. Man pumpede vandet op til etagerne og skyllede ud. Men hvordan? Ned i en sump i gården eller ud i de åbne rendestene, hvilket byens styre forbød i 1856. Omkring 1858 fik de bedrestillede et alternativ med Marinos Kloset, der mekanisk adskilte de faste og flydende ekskrementer. Det nedsatte lugtgenerne, men forringede gødningsværdien, fordi urinen ledtes ud i kloaken.

Natmandslavet havde fra gammel tid monopol på at tømme og rense latringruberne. Selve tømningen af kulen ansås for et beskidt og ubehageligt arbejde, og det var noget borgerne gerne betalte lidt ekstra for at få gjort så skånsomt som muligt, som det fremgår af en erindring fra Nyboder:

»Naar Kulen var fuld – dog sjældent før den truede stærkt med Oversvømmelse – anmeldtes dette på Kommandantskabets Kontor, hvorfra der udgik Ordre til Renovationsselskabet om at tømme den. Dette Arbejde udførtes om Natten, og man maatte Aftenen forud stille et Lys paa Køkkenbordet tillige med Drikkepenge til Natmændene, der sørgede for, at Griseri i Køkkenet kom til at staa i forhold til Gratialets Størrelse. Kulen tømtes ved Hjælp af Spande, der maatte bæres gennem Køkkenet ud til en Kassevogn paa Gaden«(5).

Natrenovationen blev anbragt i en kule uden for Amagerport indtil 1854. Her tørrede man og solgte det til gødning. Senere, efter næringslovens ophør, fik andre vognmænd uden for natmandslavet ret til at køre Københavns natrenovation væk – i mange år til arealerne ved Lersøen og Rådmandsmarken, hvor man forsøgte sig med en gødningsfabrik.

KRONER 500

Lit. B No 42

Bestyrelsen for „Dagrenovationselskabet

for Kjøbenhavn

En københavnsk losseplads. Udsnit af aktiebrev til »Dagrenovationselskab«, dateret 1884. (Københavns Bymuseum).

Udgifterne til Københavns dagrenovation blev også organiseret, så de blev mindst mulige for byen. Private vognmænd fik i sidste halvdel af århundredet koncession på bortkørslen og kørte dagrenovationen til en række privatejede lossepladser, som købte byens husholdningsaffald og gadeskarn. Det var aktieselskaber, som ejede og drev disse områder. Lossepladserne havde så ansat et antal »pillere«, en slags klunsere, der fik deres udkomme ved at frasortere ben, metal, klude o. a. fra affaldsbjergene. De vadede rundt sammen med flere hundrede svin, som rodede det hele godt igennem, spiste og tilførte blandingen gødning. Denne gennemarbejdede dagrenovation kunne så sælges som gødning til landmænd. De frasorterede ben, metal, osv. afhændedes til andre liebhavere. Svinene gav også indtægter – alt i alt en fin forretning, indtil kvægepesten i 1887 fik myndighederne til at forbyde denne fremgangsmåde.

Synet på affaldet

I »Dagligt Liv i Norden« har Troels-Lund det følgende citat fra en forordning for København i 1647, hvor det fremgår, hvordan man så på, at borgerne udførte natmændenes arbejde:

Efter Solens Nedgang.
Natmandens vogn. Halmen på vognen blev brugt til at blande i latrinen for at dæmpe stanken. (Københavns Bymuseum).

»Befindes nogen udi Bøtter, Ballier, Spande eller i anden Maade Menne-
 skeskarn at udbære eller udbære lade og det i eller ved Stranden, paa Tor-
 vene, ved Volden eller paa andres Fortov at henkaste, bør saavel den, der
 lader det bestille, som den, der overtager sig det, første Gang paa det
 højeste straffes. Sker det oftere, skal de agtes for Folk, som Natmændene
 falder i Bestillingen og længer ej lides i Menigheden«(6).

Det menneskelige affald er tabubelagt, og overskridelserne straffes med udelukkelse. Endnu omkring 1840 var der i byerne en social udskillelse af de grupper, der måtte tage sig af det »urene arbejde«, bl.a. affaldet – natmænd, rakker og bøddel. Tabuforestillinger i forbindelse med affaldet, specielt det menneskelige, afdækker en række sociale barrierer og klasse-
 markeringer. I løbet af sidste halvdel af århundredet bliver denne skarpe
 adskillelse mellem den »urene« gruppe og resten af samfundet mindre syn-
 lig – samfundets demokratisering og næringsfriheden spiller sandsynligvis
 en rolle. Men den holdning, at det er forbundet med lav social status at være
 skraldemand, er ikke væk endnu i dag, til trods for at det nu er et vellønnet
 job.

Men hvordan man i den daglige samtale på trappen, i gården eller i huset har udtrykt sig om affaldet og affaldsbehandlingen, er det svært at finde dokumentation for. Om man har følt ulyst over for affaldet, der lå og flød, eller det har været en selvfølge, som man ikke lod sig anfægte af, er noget, der sjældent findes udtrykt i kilderne. Men indimellem stikker utilfredse borgere alligevel hovedet frem, som de tidligere og de kommende eksempler kan vise. Om Adelgade i København hedder det f.eks. i 1845:

»I denne vinter ligger mellem isbunkerne halm, aske, fejeskarn og et par steder menneskelige ekskrementer. Rendestenen har på flere steder ikke været ophugne. Man skulle tro, denne gade havde privilegium på svineri, ikke adel«(7).

Gammeltorv ligner et morads, og folk piller brolægningen op, så de kan skaffe sig afløb for deres beskidte spildevand fra ejendommene, og inden bunkerne fjernes af renovationsvognene, når de at spredes af trafikken – det er nogle af klagerne fra byens borgere. Andre mener, at der burde betales en afgift af hver husejer, som så skulle gå til offentlige retirader. Det ville skærme husene og bidrage til »Moralitetens og Sædelighedens Fremme«, hvis der kom »Forbud mod, paa offentlig Gade og Stræde at forrette sin Nødtørft«(8).

Købstædernes gadenavne har ofte kunnet fortælle historie om, hvad der foregik i og omkring husene – en Skindergade, Vognmandsgade, og tillige en Skidenstræde eller Skidentorv havde byerne ofte. Men efterhånden forsvinder de sidstnævnte. Pludselig må navnene have generet stedets beboere, for bystyret anmodes om, at gaden, torvet, må få navneforandring. I København ansøgte nogle grundejere i 1842 kancelliet, og Skidentorv kom til at hedde Nørretorv – Skidenstræde var nogle år før blevet til Krystalgade(9).

Forandringerne som de begynder i 1850

Der var omkring 1850 kommet bevægelse i diskussionen om, hvordan man kunne få affaldet væk på en bedre måde. Væsentlig indflydelse fik en sundhedskommission, der blev nedsat i 1851 med dr. med. Emil Hornemann som leder(10). Den skulle komme med forslag til forbedringer af de hygiejniske forhold, så man kunne forebygge en koleraepidemi. Lægekredse havde i flere år arbejdet for en bedre sundhedstilstand, inspireret af de undersøgelser, som navnlig England havde foretaget for at dokumentere nødvendigheden af at skaffe ren luft, jord og vand til sine byer.

Flere af tidligere århundreders affaldsvaner med at smide husholdningernes skarn i fælles møddinger på gade eller i gård, at benytte fælles latringru-

ber, eksisterede endnu i 1850, men de accepteredes ikke længere af dele af borgerne. Der var ved at ske en privatgørelse af affaldet. Latringruberne forsvandt til fordel for tønderne, som kan gøres private og anbringes inde i husene på trappen og helt inde i lejligheden.

Der forekommer også ændrede opfattelser af, hvad man bør gøre offentligt og hvad privat, at man f. eks. ikke længere bør forrette sin nødtørft i det offentlige rum. Fællesmøddingerne forsvandt, skraldet hoppede op i skraldebøtter, som den enkelte husstand selv måtte bringe ud og vedkende sig. Længst, helt frem til 1890, holdt tidligere tiders kollektive affaldsordning sig i tilladelsen til på årets to flyttedage fortsat at måtte smide alt ud på gaderne.

I de følgende årtier kom en række ændringer og forslag til flere: en begyndende kloakering i 1860'erne, en bedre vandforsyning, bedre boliger til de dårligst stillede, som f. eks. Lægeforeningens Boliger og andet. Ofte nævnes koleraen og frygten for epidemier som årsager til de ændrede affaldsnormer og vaner, men borgernes ændrede syn på behandlingen af affaldet havde været undervejs i længere tid, og processen med at usynliggøre affaldet fortsætter resten af århundredet. Koleraepidemien i 1853 kan nærmere ses som katalysator for forbedringer og ændringer af affaldsforholdene end som årsag til disse.

Det usynliggjorte affald i København 1880–1890

En række fremtrædende embedsmænd, heraf mange læger, søgte i den offentlige som faglige debat i 1880'erne at fremme en mere hygiejnisk affaldsbehandling. De besøgte en række store, europæiske byer og deltog aktivt i den voksende hygiejnebevægelse. Dr. med. D. Cold var en af dem, og han kommenterede situationen i Københavns gader således i 1884:

»Bortførelsen af Smudset i Gaardene, fra Stalde og fra industrielle Foretagender sker ved privat Initiativ, medens Gadesmudset og Fejeskarnet, Asken og Kjøkkenaffaldet bortføres ved de saakaldte Skraldevogne til Pladser udenfor Byen. Paalæsningen af disse Vogne med Fejeskarn osv. er meget primitiv, og enhver af os har vistnok adskillige Gange mærket Ubehagelighederne ved dem, hvorfor det vilde være meget ønskeligt, om de nylig projekterede lukkede Skarnbeholdere i Gaardene, der skulle byttes daglig, kunne vinde Indgang. – Exkrementerne opsamles som bekjendt i Tønder, der ugentlig borttages og ombyttes med tomme Tønder«(11).

Til 1850'ernes viden om, at rent vand, jord og luft var afgørende for folkesundheden, føjede sig i 1880'erne kendskabet til de bakteriologiske forhold.

Fra Kjøbenhavns Gader paa Flyttedagen.

Øverst: En flyttedagsscene. Nederst: Skraldebøtter bringes ned til skraldevog-
nen af tjenestepiger. Efter tegning af Paul Fischer 1883. (Københavns Bymu-
seum).

Men de hygiejniske hensyn finder man nu også uløseligt knyttet til æstetiske overvejelser.

Lugten i gårdene mindede til stadighed beboerne om den uæstetiske affaldsbehandling. Et skøn siger, at der dagligt i 1880'erne blev tømt 300.000 potter ud i kloakkerne i København, enten i gårdenes afløb eller i lejlighedernes vaske. Et forhold, som må have været svært at se bort fra.

I Ugeskrift for Læger skrev dr. med. V. Budde, at det ikke var så primitivt, at man havde gruber, men at et københavnsk gårdlatrin var yderst ubehageligt at benytte, »en Kilde til Infektion«, og den manglende ventilation fra klosetter i lejligheder gjorde, at »en fin Næse« ville kunne spore »de derfra udgående Emanationer gennem en stor del af den paagældende Lejlighed«(12).

Som Soya skriver i »Min Farmors Hus« om de borgerlige hjem, at der »havde man lugten i stuerne, men man talte ikke om det«. I det hele taget talte man ikke i borgerlige kredse om menneskets affaldsstoffer, og hvor de blev af. Det var et tabubelagt område, som sammen med andet affald skulle usynliggøres. Man dølgede de ubehagelige lugte ved at overstænke lejlighederne med »Eau de Cologne«, som Otto Rung fortæller det fra sin barndom, ligesom han mindes, hvorledes han som lille dreng diskret skulle bringe en æske af form som en høj hat forbi damerne i salonen til de trængende herrer i herreværelset.

De borgerlige hjem i 1880'erne med deres højpolerede borde og klunker overalt viste i deres boligindretning også den mest udtalte lukkethed om privatsfæren. Det er ligeledes i denne kulturelle gruppe, at man finder det største ønske om at gøre alle forhold, der har at gøre med affald fra individet, så afsondret fra offentlig beskuen som muligt. Man overlader til tyendet at bringe affaldet ud i det offentlige rum og tillægger renlighed i hjemmet overordentlig stor betydning. Emma Gads bog: »Vort Hjem«, som ganske vist først kom i 1903, er gennemtrængt af disse tanker om renlighed, selv om der kun gives få rengøringsråd til selve klosettet eller skraldespanden. Men læserne af bogen skulle heller ikke selv tømme, skylle og lægge soda i; det var henlagt til en anden gruppe i samfundet. Borgerskabet kunne med sin afstandtagen til alt snavs og med sine renlighedsnormer skabe en social kontrol, der kunne være med til at markere grænser bl. a. over for en fremvoksende arbejderklasse.

Bogen »Vort Hjem« er tillige eksponent for en anden af borgerskabets dyder, *sparsommelighed*, som også har med affaldsbehandlingen at gøre. Det var ønskværdigt at være sparsommelig i alle livets forhold. I Emma Gads bog hedder det:

»I enhver Husholdning, stor eller lille, vil der kunne spares ikke saa faa

Penge, naar Husmoderen stadig har et vaagent Øje med, at alt vedligeholdes, og intet faar Lov til at forfalde«(13).

Sparsommelighed var ensbetydende med »at holde hus«. Intet brugeligt måtte gå til spilde, og det var naturligvis i endnu højere grad en nødvendighed for andre mindre velstillede dele af befolkningen. Men dermed blev også affaldsmængderne stærkt begrænset. Den første undersøgelse af indholdet i det københavnske affald finder først sted i 1902–04, og den viser, at halvdelen er forrådnelige dele, hovedparten af resten er fortsat brændselsrester, mens klude, ben, glas og metal kun udgør ganske lidt. I alt pr. indbygger ca. 180 kg pr. år(14).

Byens hovedproblem var bortskaffelsen af natrenovationen. Lægerne mente, at et såkaldt »Tout à l'égout system« med vandklosetter var løsningen. Det skulle koste 100 kr. pr. husejer. Byens ledelse var derimod bange for at forurene havnen og sundet ved at udlede den samlede natrenovation dertil, og socialdemokraterne ville ikke, at afgifter på dette område skulle uddybe klasseforskellene. Bønderne havde derimod helt andre synspunkter: Den rå latrin skulle bruges til gødning. Tanker om at brænde husholdningsaffaldet, som man havde set forsøg med i England, og lede resten af affaldet i Øresund fik modsætningerne mellem by og lands syn på affald til at fremstå skarpt hen imod århundredskiftet. Bønderne mente:

»at i et agerdyrkende Land bør de store Byer ikke tilintetgjøre dette kvælstof- og fosforsyreholdige Affald; tværtimod bør det behandles paa saadanne Maade, at det kommer Agerbruget til Gode, og Vexelvirkningen mellem Land og By bliver mere rationel i agrikulturøkonomisk Henseende«(15).

Københavns borgere var af en anden mening. For dem var det af betydning, at affaldet blev usynliggjort og fjernet af hygiejniske og æstetiske grunde og gerne så billigt som muligt. For Sjællands bønder repræsenterede byens affald en værdi, en nytteværdi, de ønskede at gøre brug af.

Affald – ikke eksisterende på landet

»Affald? – vi havde slet ikke noget affald dengang«. Sådan huskede en nu ca. 60-årig gårdmandskone forholdene i sin barndom i 30'erne, og det er sandsynligt, at det er en lignende opfattelse, der har været gældende på landet i sidste halvdel af forrige århundrede. Affald, i betydningen værdiløse ting, har man næppe haft meget af.

Der er to væsentlige årsager til, at begrebet affald er blevet opfattet som

»ikke eksisterende« på landet. Den første er den udprægede *genanvendelse* af tingene, og den anden er den betydning, som gårdens *mødding* har haft for en gårds drift. Her recirkulerede man flest mulige organiske stoffer til gødning. Genbrug var normen, ikke undtagelsen: Det gjaldt bygningsmaterialer, det gjaldt tøj, husgeråd og møbler – for de sidstes vedkommende ofte i en ny form eller funktion.

Genbruget var i høj grad et udtryk for en sparsommelighed, som var nødvendig, men som også var god bondeidologi. Genanvendelse er den mest markante spareform på landet, samtidig med at den forhindrede, at affaldet blev synliggjort. Men den var også udtryk for en livsindstilling, der hang sammen med gudsfrygt. Det var helligbrøde at lade Guds gaver gå til spilde. Specielt maden måtte man vise respekt, den smed man ikke væk. Til frasorterede ting havde man desuden dyrene, de fik skræller og andet, og resten af alt organisk fra dyr som mennesker gik på møddingen – ekskrementer, rester af dyre- og fuglevildt, gulvaffejet eller rester af et gammelt stråtag. Den var »Sjælen i Agerbruget«.

Møddingen lå ofte mellem gårdens længer, og forskellige erindringer fortæller om stoltheden over møddingen. Ind igennem de åbentstående vinduer lugtede bonden om sommeren velsignelse og velstand for gården, mens byboen kun mødtes af ubehagelige lugte. Opfattelsen af affald er kulturelt bestemt. Jeppe Aakjær omtaler Niels Bak på Bakgårdens ømhedsfølelser over for sin mødding på denne måde:

»Dens duft var ham kjærere end Rosens, som han ikke fandt løjtet af møj.«

Martin Andersen Nexø, der som ung arbejdede på en gård, følte derimod afsky for dette ælte, han med skræk for at miste balancen måtte køre den ene trillebør ud i efter den anden. I et gammelt sjællandsk mundheld hedder det: »Vis mig din mødding, og jeg skal sige dig, hvad mand du er«. Eller i Vestjylland: »En mand skal kendes på hans mødding«.

Møddingerne havde også egenskulturelle særpræg og blev vurderet derefter. Således så en vestjysk bonde sin sjællandske kollegas halmstrittende mødding som udtryk for ødselhed. I hans egn blandede man tørv i møddingen og brugte halmen til foder, så der i en god mødding intet halmstrå måtte være synligt. Mens halmen på Sjælland blev brugt som blandingsmateriale.

Møddingen som gødning repræsenterede en væsentlig værdi og kunne endog bruges som vare. Mange husmænd kunne præstere gødning fra familien og et par dyr, men havde ingen jord at bruge den til. Gødningen kunne de så sælge mod »at sås til halvs«, det vil sige, at husmanden fik tilsået et stykke jord svarende til halvdelen af den gødning, han leverede.

Også de gamle ordsprog taler deres tydelige sprog om den økonomiske

betydning, man har tillagt møddingen: »Det er Møget, der sætte Kagen paa Bordet«, eller »I æ Skidt gror æ Pænng«. Møddingerne viste sig at være et markant middel for bonden til kulturelt at kommunikere sine værdinormer.

Der er, som det er fremgået, store kulturelle forskelle på, hvordan man ser på affald afhængigt af, hvilken gruppe man tilhører. Set med bondens øjne er affaldsbegrebet »ikke eksisterende«, mens det for byboen er et reelt problem, som skal fjernes. Med vore dages udligning af levevilkår på land og i by bliver disse forskelle sværere at få øje på nu, men de kom dog til udtryk i den karakteristik, som en københavnsk præst gav af sin nabo i en ligprædiken for en halv snes år siden. Præsten havde i nogle år været præst på Askø i Smålandshavet og nabo til den ældre gårdmand, som han begravede, og hvis mødding lå ud til vejen og ind mod præstens indkørsel. Denne landmands eftermæle blev konkretiseret således: »Hans dyr fik altid foder til tiden, og han passede sin mødding.«

Københavns affaldsbehandling i 1. halvdel af dette århundrede

I begyndelsen af det tyvende århundrede fik København endelig den ønskede kloakering, så der kunne installeres vandklosetter i den nyere bebyggelse og i dele af den gamle. Men i 1938 var der endnu 4600 tønder at tømme. Latrinen var tidligere sammen med andet affald blevet bragt til lossepladser fortrinsvis på Amager. Bøndernes interesse for at aftage latrinen faldt omkring 1900 i takt med importen af kunstgødning. Dog genoptog man salget af Københavns latrin under 1. og til dels 2. Verdenskrig af ressource- og valutamæssige grunde. Men bortset fra disse korte tidsrum pumpede man latrinen ud i Øresund sammen med resten af byens næsten urensede spildevand.

Det var omkring år 1900 almindeligt at have mindre beholdere af galvaniseret jern i lejlighedernes køkken eller ude på køkkentrappen. Beholderne var dog så små, at de kun kunne indeholde en dags affald og blev tømt i større beholdere i husets gård. Fra sidst i 1800-tallet til 1940 holdt organisationen af dagrenovation i København sig stort set uændret, og skraldevognene så således ud: Det var hestetrukne kassevogne med fire dæksler, der hvilede over en bom hen over midten af vognen, og bag på vognen var anbragt en greb, en skovl og en kost, posen med foder til hesten og de større kasserede genstande, der dinglede mod bagsmækken. Skraldebeholderne var firkantede jernkasser, som blev hentet i gårdene og båret ud på nakken af skraldemænd med et læderstykke over skuldrene. Ofte stod der en »stamper« oppe i læsset, som for sin hjælp og mod en mindre afgift fik lov til at

Skraldevogn tilhørende C. M. Christensen Ejby. Orla Bock 1907. (Københavns Bymuseum).

klunse undervejs. Det var lidt af et multifunktionelt køretøj, hvis sidste repræsentanter først ophørte med at køre i 1958.

Enkelte nyere ejendomme havde fået indrettet nedfaldsskakte, hvor beboerne kunne kaste deres affald bort, uden at det kunne identificeres som tilhørende den enkelte – affaldet var her nået til at blive fuldstændig usynligt.

Affald som national symbol

Med besættelsen fik affaldsbehandlingen og opfattelsen af affaldet en uventet drejning. Krigen kom til at føre en betydelig knaphedstilstand med sig for et råvarefattigt land som Danmark, og her fik affaldet sin store betydning. Allerede i sommeren 1940 så man LAB's vogne (Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse) køre rundt i København med højttalere og store skilte på ladet, hvor der stod: »Spild er *ikke* Spild naar Spildsamlingen faar det. En national Opgave.« LAB-manden eller spildmanden, som han kaldtes, blev populær, han modtog klude, flasker, metal osv. og byhusmoderen sorterede sit køkkenaffald, så det kunne indsamles til svinefoder til

Klunser fra perioden 1940-50. (Københavns Bymuseum).

20.000 svin. Det blev en national opgave. Man viste sin dankhed ved at give sit affald til LAB-manden, som man viste den, når man gik til al-sang.

Besættelsestidens knaphed betød naturligvis, at *sparsommelighed* med ressourcerne var en nødvendighed. Genbrug og atter genbrug var ligeledes selvfølgelig. Bøjede søm rettes ud, øl-kapsler afleveredes, korkpropper og elastikker blev gemt sammen med det glattede indpakningspapir. Børnene rullede staniol til kugler, og disse afleveredes på politistationen sammen med mælkekapslerne. En transparent fra besættelsestiden illustrerer genbruget: »Uden Klude Ingen Klæder«. Også de foregående årtiers affald gjorde gavn. Man gennemgravede lossepladserne og sigtede i alt 250.000 hl såkaldte »pillekoks« ud af dyngerne.

Sparsommeligheden havde i årtier været opfattet af mange som et ideal for en god husmoder. Besættelsestidens sparsommelighed udsprang ikke af tidens nødvendighed alene, men den blev mere synlig i disse år, og en af tidens tegneserier blev »Peter Spar og Søren Sold«, som mange voksne endnu kan huske.

I besættelsestiden får synet på affald en anderledes drejning end førhen.

Tidens vilkår nødvendiggjorde dyder som sparsommelighed, men det var ikke nyt, og genbrug var også velkendt. Det nye var, at husmødre i de store byer gav sig til at sortere deres affald og tage noget op af skraldespanden, som de ellers ville have kasseret. De gav sig til at kategorisere deres affald på en ny måde, i fraktioner, de ikke før havde anvendt. Det var ikke situationens nødvendighed, der alene var afgørende for de nye affaldsvaner, men der var nu knyttet en væsentlig symbolkraft til de nye rutiner. Her kunne man dagligt vise sit nationale sindelag. Affaldet var her et middel til at signalere dansk sammenhold over for besættelsesmagten, en vilje til at klare sig – en af den almindelige danskers kommentarer til nationens specielle situation i de år.

Tiden efter 2. Verdenskrig

Fra 1950–1970 ændredes Danmark fra et mangelsamfund til et overflodsamfund. Fra 1960–73 fordobledes bruttonationalproduktet, verdensmarkedets råvarepriser faldt, og det kunne dermed bedre betale sig at købe ny råvarer end at genvinde dem af affaldet. I løbet af disse 10 år kom 330.000 kvinder ud på arbejdsmarkedet, det huslige arbejde måtte rationaliseres, der kom selvbetjeningsbutikker med frysevarer, halvfabrikata, dåser og andre indpakninger, der ændrede affaldet.

Lossepladsen kan fortælle kulturhistorie, og i 1960'erne afslørede den, at danskerne havde ændret deres daglige tilværelse. Resterne fra den materielle kultur havde skiftet udseende. Mængden af emballage var stærkt stigende, og tingene havde fået en meget kort levetid. »Kassér, Kassér, det gør fler og fler«, hed det i en af Erik Knudsens studenterrevyer. Og hvorfor skulle man også gemme, når man troede på fortsat vækst? Mange følte, at de endelig havde fået råd til at bruge løs, og de brugte og smed væk – ud, væk uden for øjets rækkevidde. De gamle normer om det væsentlige i at være sparsommelig og skønne på, at man havde det daglige brød, var for mange unge uforståelig tale. De ikke helt unge, som trodsede tidens ånd og stadigvæk gemte, var lidt til grin. I 60'erne smed man ikke alene det helt ubrugelige ud, men også det umoderne eller bare det ikke *helt* perfekte.

Affaldsbehandlingen »moderniseredes« med papirsække og komprimatorvogne, der gjorde den enkeltes affald uigenkendeligt. Lossepladserne krævede stadig mere plads, og rotteplagen var mærkbar. Alt pegede frem mod bygning af forbrændingsanstalter, der blev løsningen mange steder omkring 1970. På denne måde opnåede man at usynliggøre affaldet fuldstændigt, ingen tænkte mere på det, når det forsvandt op i røg. Men oliekrisens synlige ændringer af de vestlige landes økonomier og den plud-

9. klasse på Vallerød-skolen sorterer deres eget husholdningsaffald. Fra »Genbrug og dig«, Kommunetryk 1976.

selig meget påtrængende debat om den globale forurening bragte i begyndelsen af 1970'erne på ny affaldet i søgelyset.

Miljødebatten

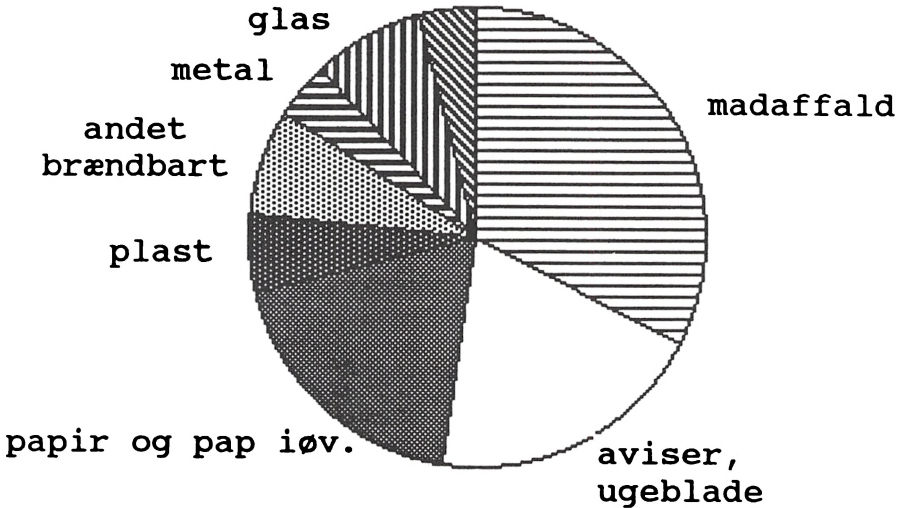
Vores affald og spørgsmålet om, hvad vi skal gøre med det, har siden begyndelsen af 70'erne været et centralt spørgsmål i den offentlige debat. Så væsentligt et problem, at man har kunnet vælte indholdet af en skraldepose ud på bordet ved en forelæsning eller i en skoleklasse og give sig til at sortere affaldet. Det ville have været en utænkkelig tanke for 100 år siden.

I 1978–80 fik man for første gang ved en repræsentativ affaldsundersøgelse et billede af, hvad danskerne smider ud – vort affald delt op i fraktioner. Det er gennemsnitstal, men de kan alligevel give et indtryk af mængderne, og af fordelingen mellem materialerne. I alt producerede hver dansker 234 kg dagrenovation i 1990 fordelt som det fremgår af diagrammet næste side(16).

Hvis man sammenligner tallene for affaldsmængderne fra etagelejligheder i 1978–80 med 1902 er der forbavsende nok meget lidt forskel. Forklaringen er, at den væsentligste mængde affald tidligere var brændselsrester. Disse er nu væk, og emballage har blandt andet erstattet dem.

Indtil første halvdel af 1970 har der, som det er fremgået af det foregående, været en høj grad af kontinuitet i affaldsvanerne i de større byer: Affal-

ej brændbart

Dansk dagrenovation 1990. Gennemsnitlig frembringer hver dansker 234 kg pr. år. Kilde: a/s gendan.

det skulle væk. Affaldsbehandling har også hele tiden været spørgsmålet om at finde et sted at smide det. Men omkring 1970 kommer en række nye faktorer til også at spille en rolle. Det er den internationale diskussion om »Grænser for Vækst«, om verdens begrænsede ressourcer, om den stigende forureningsrisiko, om pladsmangel m. m. Alt det gjorde pludselig *genbrug* populært. Miljøet fik betydning. Bekymringerne for kommende globale miljøkatastrofer ved forøget dannelse af CO₂, ved mulige dioxinudslip ved forbrændingsanlæg, ved nedsivning fra lossepladser og dermed forurening af grundvandet, har siden da ført til en miljølovgivning, der stiler mod, at vi år 2000 genbruger halvdelen af vort affald. Hertil kommer, at ingen vil bo ved siden af et affaldsbehandlingsanlæg – NIMBY, not in my back yard. Fra 1990 er det pålagt kommunerne at sørge for, at aviser og blade, flasker og glas indsamles fra private i bymæssig bebyggelse. Desuden kan kommunerne pålægge borgerne at sortere det øvrige affald, i f.eks. organiske/grønne fraktioner og i andre dele. Dette er de ydre samfundsmæssige sammenhænge, men hvordan ser forskellige mennesker i dag på deres affald, og hvilke affaldsvaner er almindelige?

Eksempler fra en række interviews om daglige affaldsvaner

Interviewene er foretaget hos familier på landet og i Københavns-området. Spørgsmålene drejede sig i hovedsagen om de daglige affaldsvaner, og hvad

man betragtede som affald, samt hvordan affaldsbehandlingen havde været i barndomshjemmet.

På landet var det primært emballage, som blev opfattet som affald. De fleste andre rester fra husholdningen blev, som det altid havde været tilfældet, genanvendt. I det undersøgte område, Askø i Smålandshavet, havde man i 1990 ikke nogen form for genbrugsordninger eller indsamlinger. Men for en lang række familier gjaldt det, at man samlede flasker, glas og kasseret tøj sammen og bragte det med færgen over for at aflevere det i containere eller indsamlinger i Maribo i stedet for at kaste det i papirsækken hjemme. Aviserne gik til en af gårdenes halmfyr.

Flere havde forskellige beholdere i køkkenet, så de kunne opdele deres affald og bringe spiselige rester til dyrene eller på møddingen. De var uforstående over for noget ubehag ved affald, dog måtte det ikke lugte. Mange engangsemballager som ymerbægre og ikke mindst plasticposer blev genbrugt. En yngre gårdmandskone sagde:

»Engangskrus, der er jeg lidt nærig ... man kan udmærket godt vaske engangskrus nogle gange, de går lige så godt i opvaskemaskinen som alt andet.«

I en periode havde hun som ung pige boet i en by og følt det forkert, at hun måtte kaste brugelige rester i skraldeposen, det havde hun syntes var noget »griseri«. Der var hos hende stadigvæk en opfattelse af, at kun ganske lidt kunne opfattes som egentlig affald.

Flere af de mere midaldrende gav udtryk for, at de fandt, at man burde være sparsommelig og kom med udtalelser i lighed med denne:

»Jeg er forfærdelig til at samle alting ... jeg sparer lidt for meget, men når man er vant til det og lært op til det, så er det svært at lave om på.« »Ja, jeg er oplært til det, alt hvad man kunne bruge.«

Denne indstilling, at det ikke er helt rigtigt at smide »værdier« ud, og at det er noget, man har lært som barn, går også gennem flere af mine interviews i byområder. Mest udpræget blandt den mere modne del af befolkningen, som når de tænker tilbage på 60'erne huskede, at de også havde haft svært ved helhjertet at følge med i »brug og smid ud« filosofien.

Nogle af de interviewede deltog i kommunale forsøg med sortering af affaldet i køkkenet og i det hele taget en opdeling af alt affaldet i sektioner til genbrug af materialerne. Gennemgående var der stor villighed til at gøre det ekstra arbejde med sorteringen og afleveringen, og man ytrede ønske om at fortsætte efter forsøgsperioden. Mange fandt, at det var rigtigt, men med forskellige begrundelser.

Almindeligvis er affaldet i byerne blevet opfattet som en udifferentieret

masse, sammensat af mange, meget forskellige komponenter, der kun havde det ene til fælles, at de blev til *affald* i det øjeblik, de blev kastet i den blandede masse i posen eller spanden. Nu er adskillige af familierne blevet bedt om at se nøjere på mangfoldigheden i deres affald og dele det op i kategorier. Ved at sortere affaldet har de enkelte dele af affaldet tilsyneladende fået tilskrevet ny værdi. For nogle kunne flasker, pap, papir og grønt nu ses i et andet perspektiv, som f. eks. vejen til et bedre miljø, måske som deres bidrag til at forhindre en forøget ødelæggelse af omgivelserne. En informant var meget miljøbevidst og fandt, at i disse nye affaldsrutiner kunne hun vise sin interesse for miljøet: »på et meget jordnært plan«. En ung mor sagde, at hun havde det godt med at sortere, når det bare ikke lugtede, og: »det er jo klart, når man har en lille en, så tænker man også videre«.

Ud over miljøbegrundelser, som på ingen måde indeholdt nogen daglig frygt for katastrofer, men mere var udtryk for almindelig fornuft, gav de fleste udtryk for deres tilfredshed med, at affaldet blev nyttiggjort. For nogle kunne de gode normer om sparsommelighed, som de var blevet opdraget til, og som de altid havde værdsat som væsentlige, her blive opfyldt. Andre, der ikke deltog i nogen forsøg, havde lignende bemærkninger: »Madrester, der smider vi ikke noget ud. Det har vi aldrig gjort, det er man opdraget til.«

Plasticposer smides generelt ikke ud, mange poser i køkkenet bruges flere gange uden tanke for den minimale besparelse, der ligger deri. Formodentlig føles det rigtigt ikke at smide ting væk, der er anvendelige. I mange hjem gemmes også indpakningspapir og bånd til senere brug, selv om det ikke altid anvendes.

I flere af familierne var mange af deres affaldsvaner knyttet til andre normer for deres liv, blandt andet var de hos nogle forbundet med, hvordan en ordentlig familie gjorde. At kasserede ting ikke skulle ligge og flyde, at man pakkede sit affald forsvarligt ind, inden det blev kastet i affaldsskunken, så det ikke generede andre, at gamle aviser, flasker, malerrester, storskrald skulle bringes på containerpladsen – alt det var for dem noget, der hørte til en ordentlig familie, som profilerede dem over for andre grupper, man ikke ønskede at blive sammenlignet med.

Genbrug – et middel til sociale relationer

Boligforeningen »Blåkildegård« i Høje Tåstrup har reduceret sine udgifter til renovationen meget betydeligt, fordi beboerne for mere end 90 procents vedkommende dagligt sorterer deres affald til genbrug og komposterer deres madaffald ved hjælp af regnorme. Hvad der hos den enkelte beboer tages fra til genbrug, afleveres søndag formiddag og torsdag aften på »gen-

brugspladsen«. Her sorteres det af frivillige blandt beboerne, og alle kan så se sig omkring og gratis tage andre ting med hjem, som de kan anvende. Brugt tøj, vasket, afleveres i »tøjkaféen«, der styres af kvinder: »Her kommer mange pensionister og efterhånden også indvandrerkvinder fra bebyggelsen.« »Her får mange læsset noget af.« En af de frivillige siger, at hun deltag er i dette arbejde, fordi »jeg har altid »klunset«, og mine børn skal lære, at tingene kan bruges igen«.

Hos de ca. 30 frivillige var den officielle forklaring på, at de havde engageret sig i at få denne form for renovation til at fungere, at de ville gøre noget for et renere miljø ikke mindst for deres børn. Men den store opbakning hos resten af beboerne kunne ud over den økonomiske fordel ved projektet, bedst forklares med det frodige nabofællesskab, som den nye renovationsordning havde ført med sig. Den havde betydning for mange forskellige sociale grupper i boligområdet, pensionister, arbejdsløse, indvandrere m. fl.

Afslutning

I starten af denne artikel undrede jeg mig over den almindelige velvilje til at ændre affaldsadfærd, der i de senere år i byerne har givet sig udslag i sortering af affaldet og i det voksende genbrug. Mine undersøgelser af disse nye affaldsvaner, som der her på de sidste sider er givet nogle eksempler fra, viste mig, at det ikke, som antaget, var en udbredt miljøbevidst holdning og en form for afværgemanøvre over for fremtidige miljøtrusler, der fik mange til at ændre affaldsadfærd. En af forklaringerne på, at de nye mønstre i affaldsbehandlingen blev accepteret og opfattet som fornuftige, var nærmere, at de hos mange mennesker uden vanskelighed kunne indpasses i allerede eksisterende værdi- og normsystemer, som for eksempel det at kunne præstere den gode, sparsommelige husførelse, som mange havde lært i deres hjem.

Ved at se de kulturelle processer, der knytter sig til affaldet og behandlingen af det, over en periode på 150 år, har det også været muligt af afdække nogle ændringer, der bl. a. drejer sig om synligheden. I starten af forrige århundrede ekspederedes alt affald ud af huset, både husholdningens og husdyrenes affald placeredes i fælles skarndynger og de menneskelige ekskrementer i fælles latrinkuler. Synligt og lugtende var affaldet til stede i det offentlige rum. Fra midten af århundredet forsvinder så efterhånden møgdyngerne, det menneskelige affald og andet skarn, bort fra de mest iøjnefaldende placeringer til mere usynlige opholdssteder. Rendestene lukkes, huspildevandet og urin forsvinder ned i nyanlagte kloakker, og renovationen individualiseres og gøres privat i en tønde eller kasse, dækkes til og bringes langt væk. Ude af syne er det næsten også ude af sind. Med vandklosetterne

*Henry Heerup,
»Morgen«.
Trykt som plakat
1982.*

gøres de menneskelige affaldsstoffer helt usynlige for den enkelte i det øjeblik, der er trukket i snoren, som dagrenovationen blev det, når den i visse ejendomme kunne smides i affaldsskakten. Affaldet ønskes væk fra byen, så langt, at det er usynligt. Men fra at have været noget offentligt og synligt, der blev privat og usynligt, er affaldet nu i de seneste år på vej til på ny at blive både synligt og offentligt igen.

Ved at fokusere på forskellige miljøer og forskellige tidsperioder har det tillige været muligt at vise i vor høj grad affaldsbeholdningen er kulturelt bestemt.

Noter:

1 Citat fra »Politivennen« 29.12.1843. »Politivennen« var et lille ugeblad, der udkom fra 1798 til 1845, som bl.a. havde en rubrik om »orden og uorden«. 2 »Politivennen« 14.1.1843. 3 »Politivennen« 9.12.1837. 4 »Politivennen« 28.1.1843. 5 En skildring af skibsbygger J. F. Lou gengivet i »Holmens By« af Anette Vasström, Orlogsmuseet, København, 1985. 6 Troels-Lund 2. bog, s. 57, København, 1903. 7 »Politivennen« 28.3.1845. 8 »Politivennen« 16.6.1843. 9 Hugo Matthiesen 1917 s. 70ff. 10 Sundhedskommissionen af 1851. 11 Cold 1884 s. 486. 12 Budde 1888 s. 366. 13 Karen Hessel: »Kunsten at styre et Hus sparsommeligt«. Vort Hjem 1903 bind III s. 54. 14 Beretning om Dag-Renovation i Kjøbenhavn, Sorteringsforsøg med Kjøbenhavns Hus-Affald 1904 s. 23. 15 Ugeskrift for Læger 7.4.1888. 16 Materialestrømme gennem private husholdninger. 6. del. Private husstandes affald og levevilkår. Anton Elmlund, Tage Mikkelsen, Henrik Mortensen. gendan a/s, København, 1982. 17 Dette og de følgende citater stammer fra en række interviews foretaget 1990 og 1991 i København og omegn samt på øen Askø, Smålandshavet.

Litteratur:

Arv og Eje 1974.

Beretning om Dag-Renovation i København. Kbh. 1904.

Budde, V.: Om Bortskaffelsen af de menneskelige Affaldsstoffer fra større Byer med særligt Hensyn til Forholdene i København. Ugeskrift for Læger 25.10. 1884.

Budde, V.: Ordningen af Dagrenovationen i København. Ugeskrift for Læger 7.4.1888.

Carøe, Kristian: Københavns Natterenovation 1800–1870. Tidsskrift for Sundhedspleje I. rk. II, 1891.

Cold, D.: Nogle Bemærkninger om Hygiejniske Forhold i København. Ugeskrift for Læger 17.5.1884.

Corbin, Alain: The Foul and the Fragrant. New York 1986.

Danmarks Naturfredningsforening: Affald. København 1988.

Frembragt affald år 2000. Prognose for årene 1996 og 2000 udarbejdet for Miljøministeriet med 1985 som udgangspunkt. gendan a/s.

Gad, Emma: Vort Hjem. København 1903.

Genanvendelsesforsøg 1974–1975, Birkerød Kommune.

Hansen, H. P.: Om renlighed i gamle dage. København 1928.

Hilden, Hans Peter: Skrald, Storby og Miljø. København 1973.

Kjersgaard, Erik: Besættelsen 1940–1945. København 1980.

Matthiesen, Hugo: Gamle Gader. København 1917.

Meyer, J. F.: Beretning om Dagrenovationens Indsamling, Transport og Anvendelse samt Renholdelsen af Gaderne i Berlin, Hamburg, Dresden m. m. og Paris. København 1888.

Noah: Vejle. Du kan ikke smide det væk. Vejle 1982.

Politivennen: 1843, 1844 og 1845.

Schmidt, Aug. F.: Møddinger og Gødskning. København 1939.

Schmidt, Lars-Henrik: Lys, luft og renlighed. København 1986.

Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden. Folkeudgave. København 1903.

Summary:

Refuse, rubbish, waste

The article presents and discusses cultural topics relating to waste and its treatment, as well as society's view on waste past and present.

The article's point of departure is today's view on waste and the way our habits have changed over the past fifteen to twenty years: the widespread use of containers for empty bottles, the collection of cardboard and paper for recycling and – in certain municipalities – the sorting of kitchen waste. The definition of waste is subject to interpretation according to *who* you are, *where* you live, and *when* the treatment of waste takes place. The article presents Copenhagen as an exponent of a major city's attitude towards – and treatment of – waste, while the examples of villagers' perception of waste stem from various parts of the country.

The problem of refuse in the city of Copenhagen from the 1840s to our time is discussed through a series of historical cross sections. During the first period, around 1850, the traditions of the preceding centuries were still being upheld. The citizens would take their rubbish to communal refuse-heaps in the street or in the yard. This public and highly visible treatment of both refuse disposal and night soil was gradually met with a strong wish on the part of the citizens for a more hygienic disposal of the waste. Inspired by the British Hygiene Movement many influential citizens sought to introduce legislation that would provide better sewage systems, better water supply, and better housing for the poor. The imminent threat of the cholera epidemic that ravaged Europe should prove of crucial importance to the implementation of the reforms.

During the decade from 1880 to 1890 the upper middle class considered rubbish to be not only injurious to health and unhygienic but also unsavoury, and human waste became a taboo. The goal was now to render refuse invisible and – as far as this was possible – odourless as well. This stands in clear contrast to the general attitude towards refuse in the countryside. Here it appeared to be »non-existent« as there was a nearly complete recycling of all waste; either as re-usable materials or as compost in the kitchen midden. It became the farmer's pride and a means for cultural exchange.

Refuse collection and disposal in Copenhagen from the turn of the century until 1950 remained the same by and large, apart from the special use of waste that took place during the Occupation when it became an expression of national pride. The discussion of our potential for pollution and the future shortage of natural resources that emerged in the 1970s spawned the widely held belief of the last fifteen to twenty years that recycling is necessary and that the discarding of material goods should be curbed.

The article concludes that the very conscious and environmentally supportive attitude to new patterns of refuse disposal expressed in the interviews is a behavioural pattern compatible with already existing values of the groups in question rather than some form of preventive measure against future threats to the environment. The historical perspective revealed how rubbish – from being public and visible – became private and invisible; and that the present trend seems to be moving once again towards visibility, widespread recycling, and the sorting of kitchen waste.

Fra degn til egnshistoriker

Om skolelærernes hundred år lange kamp for at blive accepteret som andet end sognets Per Degn

Af Else Marie Kofod

Lærernes uddannelse gennemgik noget, der mindede om en revolution i løbet af 1800-tallet. Udviklingen spænder fra stort set ingen uddannelse, til at det i 1899 ved lov blev vedtaget, at en lærer skulle gennemgå en 3-årig seminarieuddannelse for at kunne få ansættelse i folkeskolen.

I 1789 nedsatte man »Den store Skolekommission«, der 25 år senere barslede med folkeskoleloven (1814). Kommissionens opgave var foruden at forbedre folkeskolen også at sørge for »en Foranstaltning, der kan bidrage til at danne brugbare og duelige Skoleholdere« (1).

Debatten i forbindelse med skolekommissionens arbejde var mindre præget af saglighed end af politiske interesser. I den ene lejr, hovedsageligt bestående af repræsentanter for borgerskabet, gik man ind for styrkelse af den nationale identitet, mens man i den anden lejr, hvor vi finder den tysk prægede adel, havde interesse i at forhindre, at borgerskabets nationale tanker nåede ud til den brede befolkning. Diskussioner om »Danskhed«, »overdreven Patriotisme« og »ufornuftig Foragt paa de Fremmede« (2) bølgede således frem og tilbage mens skolekommissionen forsøgte at nå frem til en ny folkeskolelov.

Et andet stridsspørgsmål var, hvorvidt bønderbørnene burde lære mere end det var nødvendigt, for at kunne blive nogle flittige og fromme bønder. Mere viden ville kunne føre til utilfredshed og tilskynde til oprør.

Lærerne uddannes

Alle disse spørgsmål fik selvfølgelig også indflydelse på, hvordan uddannelsen af skolelærerne skulle forme sig. I slutningen af 1700-tallet havde man fået oprettet to seminarier, nemlig Blaagaard og Brahetrolleborg, men dette projekt viste sig dog både at være for bekosteligt og for ambitiøst i forhold til det, lærerne skulle bruges til.

De lærere, der blev uddannet herfra, viste sig at være meget lidt egnede, fordi de følte sig for fine til at leve som almuen, og da man var af den opfat-

Den Danske Børneven,

en Læsebog

for Borger- og Almue-Skoler,

udarbejdet,

deels efter Wilmens Deutscher Kinderfreund (150de Udgave, 60de Stereotypoplag) samt andre Børnebøger, deels, og især, efter flere Gode Mænds saavel som egne Haandskrifter og Optegnelser,

af

Peder Hjort,

Lektor ved Sorø Akademi.

Med et Raart over den danske Stat, Side 391.

Kjøbenhavn. 1839.

Trykt i det Kongelige Bogtrykkeri og Saes Højskole, indbundet, for 1 Rddlr. 18 s. i den Sjlebendalste Boghandel, Kjøbenhavn Nr. 8.

Peder Hjort, der var lektor ved Sorø Akademi, udgav én af de første læsebøger i Danmark. I indledningen genfinder man de tanker, der også lå bag Den store Skolekommissions arbejde. Læsebogens tekster er udvalgt i samme ånd, hvilket man f. eks. kan se af de to historier, der er gengivet nedenfor. Til læsebogen blev der i øvrigt bestilt fire original-bidrag. To af disse var H. C. Andersens »Konen med æggene« og prof. Wilsters »En bondeknøs, som hedte Hans«. Mange af de ordsprog, der var trykt i læsebogen, blev så udbredte, at de til sidst fandt vej til Evald Tang Kristensen: »Nogle var endog så venlige at sende mig de ordsprog, der er aftrykte i P. Hjorts danske Børneven, for at jeg kunde bruge så mange af dem, som jeg havde lyst til«. Det skriver Tang Kristensen i indledningen til sin Danske Ordsprog og Mundheld.

telse, at bonden kun havde tiltro til den, der syntes hans ligemand, mente man ikke de ville være i stand til at udrydde overtro og udbrede oplysning, sådan som det forventedes af dem.

Derfor oprettede man i stedet nogle præstegårdsseminarier, hvis mål det var, at få kommende lærere til at forstå, at »Skolelæreren bør være en fornuftig Bonde – Bonde iblandt Bønder« (3). Han skulle lære bonden at læse, regne og skrive, samt de pligter han havde over for sig selv og andre. Bon-

I n d l e d n i n g.

I.

Korte Sætninger til at vække Opmærksomhed og Eftertanke.

Jeg hører til Børnene. Børn vide endnu kun Lidet, og forstaae ikke mange Ting; derfor maae de undervises og lære. Derved blive de forstandige.

Jeg bliver i Skolen underviist af Læreren. Jeg er min Lærer Udydighed og Taknemmelighed skyldig. Saalange jeg undervises, er jeg et Skolebarn, eller en Lærling. Et godt Barn er opmærksomt paa Skolen; det hører kun paa det, som Læreren siger, og tænker kun paa de Ting som det skal gjøre, eller som det skal begribe og huske.

Et godt Barn gaaer gjerne i Skole; det er flittigt, ordentligt, reentligt, sødeligt og stille. Det forliges altid med de andre Skolebørn. Det gode Barn kommer aldrig for siglig i Skole, er ikke vildd, naar Børnene gaae af Skole, og driver ikke om paa Gaden, eller paa Bejen, eller paa

En Danske Vennteen.

(1)

(94) En rig Mand i Paris gjemte sine Penge i en affides hemmelig Skjælder, for hvilken han havde ladet gjøre en Jerndør, med en kunstig Laas, der var saaledes indrettet, at naar den sprang i, kunde den ikke lukkes op inden fra; hvorefter han altsaa kunde hoabe at fange den, som mueligen lisede sig ind, for at berove ham. Daglig gik han herved og fandt sin Glæde i at beskue og tælle sine vørende Skatte. En Dag, da han igjen var ilst til denne sin Afgud med surig Langsel, glemmer han at gjøre Springfjæderen fast paa Laafen. Den smækker i ved et Windpust, og han er indeluffet. Ingen kan høre hans Skrig fra den dybe Afgrund. Ingen kan se ham; thi han havde skjult sin Vej for Alle.

Endelig ryktes det i Byen, at han var forsvunden. Smeden, som havde gjort Laafen og raadet ham til Forsigtighed, hører Nyttet og formæder, hvorefter det er gaaet til. Han gaaer derfor til hans Kone, fortæller hende sin Formodning, og viser hende Stedet, hvor Skatten forvarede. Man brækker Døren op med Jernstanger, og finder den Endelige død af Hunger midt imellem Dyrgerne, med tydelige Kjendtegn paa hans skrællende Qualer og de frugtelose Anstrængelser for sin Redning.

Sve, som elsker Penge, bliver ikke uden Synd, og hvo, som søger forgyngelige Ting, skal og for-gaae dermed. (Eyr. 31, 5.)

(80) I Lisabon tildrog der sig i Marts 1776 seigende Begivenhed. En fattig Enke kom den ene Gang efter den anden i Kongens Forgemak, og forlangte at komme til at tale med ham. Mange Gange blev hun afsist, medens de fornemmere Personer indløb; men endelig fik hun dog Kongen i Tale. Hun overrakte ham et lille Skrin, i det hun sagde: "Dette Skrin har jeg fundet under Gruset af nogle Bygninger, som styrkede sammen i Jordstøvet 1755. Dets Indhold havde vist funnet reddet mig og mine syv Børn af den Nød, hvori vi leve, men en god Samvittighed er mig kjærere end alle Jordenes Skatte. Deres Majestæt er den, som kan tilskille den retmæssige Ejre eller hans Arvinger, hvad jeg har fundet."

Kongen lod Skrinet aabne, og der fandtes ikke saa kostbare Juveler deri; han roste Enkens Velighed, forærede hende strax 2000 Rigsdaler, og da der siden Ingen meldte sig som Ejermand, fordi hele Slægten var endeløst i det frygtelige Jordstøv, lod Kongen Juvelerne sælge og Enkens Børn paa det bedste opdrage og udsyre for den indkomne Sum.

Den er ikke stærk, som ej er fast i Nød, eller som Kong Salomo (Ordsp. 24, 10) siger: Tab er Du Nødet paa Nødens Dag, da bliver din Kraft ringe.

den måtte endelig ikke lære mere, for så fik han blot nykker. Dette havde læreren at rette sig efter.

Præstegårdsseminarierne, der var billige men pædagogisk effektive, arbejdede ikke efter fælles retningslinier. Derfor nedsattes i 1816 endnu en kommission, der skulle udarbejde et forslag til et landsdækkende seminarierglement. Dette forslag lå færdigt, så det kunne begynde at fungere i begyndelsen af 1818.

Selvom reglementet stadig lagde vægt på tarvelighed og praktisk færdighed, havde en del af oplysningstidens optimisme og skolebejstring overlevet (4). Grundlaget for en ny folkeskole var nu lagt, selvom der gik nogle år, før de nye ideer blev ført ud i livet. De gamle degne og skoleholdere skulle jo først lige dø, og der skulle også fremstilles læreboøger.

Flere og flere seminarister gennemgik efterhånden en uddannelse på de seminarier, der blev oprettet i løbet af 1800-tallet. Nogle af seminarierne, f. eks. Blaagaard og Jelling, var særligt gode til at fostre lærere, der blev til noget, hvad enten det var inden for kornavl, havebrug, indsamling af folke-minder eller forfattervirksomhed.

Lærerne er og bliver ulærde

På trods af den relativt set ringe uddannelse, lærerne fik, voksede standens selvtillid, hvad der i virkeligheden kom til at bekræfte de bange anelser, mændene bag skolekommissionen havde haft m.h.t. konsekvenserne af mere viden og uddannelse. Selvom man havde forsøgt at fastholde lærerne i

en position og på en levofod, der mindede om bøndernes, så medførte deres uddannelse automatisk en større indsigt og en dermed følgende utilfredshed med tingenes tilstand.

Omkring 1840 forsøgte lærerne at organisere sig og at formulere en kritik af den pædagogik, de var tvunget til at følge, og det gav dem styrke. På det tidspunkt var det endnu forbudt at danne foreninger, hvis statsmagten opfattede dem som skadelige, og præsterne og provsterne, der repræsenterede statsmagten lokalt, blev snart bange for de nye foreninger og fik dem forbudt. Ude i de enkelte sogne var det jo dem, der havde magten og tilsynet med skolerne, og den ønskede de ikke at give fra sig. Pastor C. L. Børresen, der var medudgiver af »Maanedsskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere«, skrev blandt andet i et indlæg, at lærerne burde blive på deres plads, og at de ikke kunne gøre fordringer »som videnskabeligt dannede Embedsmænd, hvis Dannelse krævede 8 Aar i Skolen og 4 Aar ved Universitetet« (5).

At deres uddannelse var utilstrækkelig, gik efterhånden op for lærerne selv, bl. a. fordi de ustandseligt blev gjort opmærksom på det af akademikerne. En lærer fra Odense, Søren Sørensen (f. 1801), gav i 1842 på et møde i Odense en meget præcis beskrivelse af deres situation: »Ingen Stand i Staten har forholdsvis større Tvang og Tryk end Lærerstand. Thi glemte har vi ikke, hvad der hyppig lyder for vore Øren og læses paa Prent, at Skolelærerne aldeles savner det videnskabelige Grundlag, der er en Betingelse for sand Dannelse, og at de følgelig ikke kan regnes til de dannede Klasser, ja de frakendes endog under Tiden al Intelligens og Kultur!« (6).

Gang på gang fik de at vide, at de skulle kende deres plads. Én af de lærere, der nåede længst, var lærer Peter Nielsen (f. 1829), som endte med at blive statens konsulent inden for planteavl pga. sine fremragende videnskabelige arbejder. Alligevel havde han problemer med »de lærde«, som han engang fortalte Zacharias Nielsen, de ringeagtede ham, fordi han kun var seminarist (7).

Også lærer Rasmus Møller Sørensen (f. 1799) fik påskrevet, da han i 1828 havde lavet en lærebog i religion. En teolog sluttede sin anmeldelse med følgende: »»Skomager, bliv ved din læst« indeholder et godt Vink for Skolelærer Sørensen« (8).

Måske var det på grund af modstanden fra akademikernes side, at mange skolelærere næsten ligegyldigt inden for hvilket fagområde, de gik i gang med i forrige århundrede, arbejdede med så stor ildhu og nåede så langt, at mange af deres arbejder den dag i dag står som en slags monumenter over dem.

Svend Grundtvig i 1843. 80 Aar. og jeg har nok følt sig med Enofteb; dog som
og sine mere forrige Kunst. End som det afstak.

Dog første jeg aldrig tænkt paa, eller havt at komme frem med disse gamle Erindringer
fra min Barndom og Ungdom, hvis Opfordringen dertil ikke var skeet i Dansk Folkeblad af 8.
Decbr. f.A. og endda betænkte jeg mig længe derpaa, og vilde ikke sende det for ikke at prosti-
tuere mig, førend jeg havde raadført mig med min Provst herom som opmuntrede mig dertil
og forklarede mig, den Kultur Historiske Nytte det kunde have, hvilket jeg ikke før kunde ind-
see. I Førstning var det kun meget lidet jeg kunde erindre; ... men Efterhaanden som jeg
tænkte mere derover opstod lidet efter lidet flere Erindringer og Minder fra mine blide Barn-
doms-Dage, hvilket derfor ogsaa fra den Side betragtet har været mig en særdeles behagelig Be-
skjæftigelse, men som jeg vist aldrig havde tænkt paa hvis ikke Opfordringen var skeet i Folke-
bladet ... «

I Førstning var det kun meget lidet jeg kunde erindre; thi det var for
lidt maaske for det tidspunkt, som jeg faldt paa, men som
stadig var for mig som en forsvunden, og det er det, som er
nu er det at lade mig, da jeg har i 80 Aar, som er det, som jeg
den første Tid til for at lade mig, som jeg faldt paa, men som
at er det, som er det, som er det, som er det, som er det, som er det,
men som jeg vist aldrig havde tænkt paa hvis ikke Opfordringen var skeet i Folke-
bladet ... «

Jeg har dog ikke set dig, selv om længe, som jeg er det, som er det, som er det,
men som jeg vist aldrig havde tænkt paa hvis ikke Opfordringen var skeet i Folke-
bladet ... «

Du er min og jeg er din

Stillinge d. 8. Marts 1844. F. Storm

» ... Dog havde jeg aldrig tænkt paa, eller havt at komme frem med disse gamle Erindringer
fra min Barndom og Ungdom, hvis Opfordringen dertil ikke var skeet i Dansk Folkeblad af 8.
Decbr. f.A. og endda betænkte jeg mig længe derpaa, og vilde ikke sende det for ikke at prosti-
tuere mig, førend jeg havde raadført mig med min Provst herom som opmuntrede mig dertil
og forklarede mig, den Kultur Historiske Nytte det kunde have, hvilket jeg ikke før kunde ind-
see. I Førstning var det kun meget lidet jeg kunde erindre; ... men Efterhaanden som jeg
tænkte mere derover opstod lidet efter lidet flere Erindringer og Minder fra mine blide Barn-
doms-Dage, hvilket derfor ogsaa fra den Side betragtet har været mig en særdeles behagelig Be-
skjæftigelse, men som jeg vist aldrig havde tænkt paa hvis ikke Opfordringen var skeet i Folke-
bladet ... «

Den 8. december 1843 udsendte den kun 19-årige Svend Grundtvig sit al-
lerførste opråb til danske mænd og kvinder om at indsende folkeminder. Et
typisk svar på denne appel til det danske folk er ovenstående uddrag af et brev
fra læreren I. C. Storm (8/5 1782-6/2 1855) i Kirkestillinge ved Slagelse, dig-
teren Zacharias Nielsens morfar. Brevet er dateret den 15. marts 1844 og vi-
ser tydeligt, at i Slagelse-området, der jo ikke ligger særlig langt fra Køben-
havn, er de romantiske ideer ikke nået ud til skolelæreren endnu – her er det
stadigvæk nyttemoralen, der gælder.

Lærerne samler egnens minder

Inden for folkloristikken kan der nævnes adskillige samlere. Den største og mest berømte er Evald Tang Kristensen (f. 1843), og hans mål var, langt hen ad vejen, at »være et skrivende mellemlid mellem de gamle fortællere og den videnskabelige gransker« (9). Og dog, adskillige gange gav han også udtryk for, at han i virkeligheden ønskede at bearbejde stoffet eller »sigte det« (10), som han selv sagde. Det fremgår på en næsten hjertegribende måde af dette citat fra et brev, han skrev til Svend Grundtvig: »Hvad der ligger inde i mit Hjærte, faar saa sjælden Lov til at slippe ud, og jeg kunde undertiden ønske at have Tid og Lejlighed til at skrive noget ud af mig selv. Men det er og vil aldrig være andet end forbigaaende Ønsker og Længsler, da min Hovedopgave er blot at være Samler og Meddeleler« (11).

Mange af dem, der i tidens løb har beskæftiget sig med Evald Tang Kristensen, har forarget sig over historien om, hvordan Svend Grundtvig sad med benene på bordet, mens han havde besøg af Tang Kristensen. Begivenheden har Tang Kristensen selv omtalt i et brev til Fr. Barfod: »Nu har vi to /Barfod og Tang Kristensen/ jo ikke meget med hinanden at gjøre. Men alligevel, hvis jeg nu kom til Kjøbenhavn i Besøg og kom ind til Dem nogle Gange, og de saa satte eller lagde Deres Ben op paa Bordet, saa jeg kunne sidde og se paa Deres Støvlesaaler, drak Deres halve Bajer og lod mig sidde med min tørre Mund osv. vilde jeg dog saa smaat tænke, at De alligevel ringeagtede mig, og deri kunde man ikke fortænke mig, naar De tillige med stadig vedligeholdte en Afstand imellem os, der lod mig ikke alene ane, men endog skue ned i et svælgende Dyb« (12).

Udadtil bakkede Svend Grundtvig dog på alle måder op omkring Evald Tang Kristensens arbejde, og han hjalp ham desuden med at skaffe penge til rejser og vikarer. Det samme kan man ikke sige om én af Svend Grundtvigs samtidige, biblioteksassistent og senere rigsarkivar C. F. Bricka, der var meget bekymret over, at landsbylærere og bønder i større og større tal optrådte som historiske forfattere. »Fra det, at Øret er aabent og Sindet modtageligt er der et langt Spring til selv at optræde belærende – eller burde der i alt Fald være; thi desværre overses dette ofte«, skrev han i 1879 (13) i en anmeldelse af den første sognebeskrivelse, der blev udgivet (14). Han gjorde den fuldstændig til grin i sin anmeldelse i Historisk Tidsskrift, hvor han betegnede den som værende fuld af lomme filosofi og »talentløs Midelmaadighed« (15).

Skolelærerforfattere

Selvom læreren altså skulle leve som en fornuftig bonde iblandt bønder, så hørte de heller ikke til i denne gruppe. De havde en vis status på grund af deres boglige viden, men de var i sidste instans økonomisk afhængige af bønderne. Den stigende korneksport betød, at bøndernes velstand voksede fra 1830'erne og frem til begyndelsen af 1870'erne, men alligevel fastholdt de lærerne i en undertrykt position.

For at kunne overleve måtte lærerne derfor forsøge at skaffe sig forskellige indtægter. Nogle klarede sig ved at skrive små oplysende artikler eller noveller i almanakker eller lignende blade. Det var ofte bestillingsarbejder, og kvaliteten var som regel ikke særlig god, hvad der jo ikke ligefrem var med til at fremme deres ry iblandt akademikerne, tværtimod.

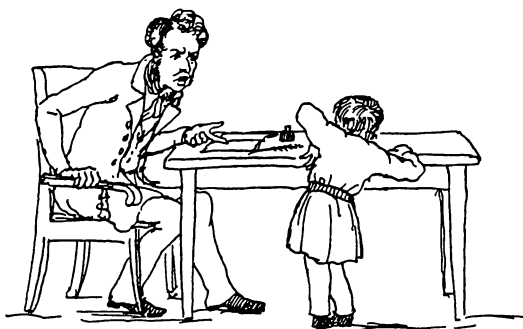
Men efterhånden som det danske samfund ændrede karakter, først og fremmest efter indførelsen af den frie forfatning, fik de flere og flere funktioner i det kommunale liv. Andelsbevægelsen og de mange »selvhjælpskasser«, der voksede frem, gav dem små jobs som kasserere, sekretærer eller bestyrelsesmedlemmer, og det gav dem foruden lidt biindtægter også en vis status (16).

Højskolen som platform

Ud over de nye samfundsreformer var det grundtvigianismen og højskolebevægelsen, der fik betydning for lærerstanden i dens forsøg på at finde en platform. Den satte for alvor ind efter nederlaget i 1864. Højskolerne var enkeltmandsvirksomheder, der blev ledet som en slags familiebrug, hvor højskolemoderen blandt andet havde en central rolle. Det var vigtigt at rammerne lignede det gårdmandsmiljø, de fleste elever kom fra, dvs. at tøjet, sproget, maden og indretningen ikke afveg fra det, eleverne var vant til. Højskoleforstanderen var økonomisk afhængig af gårdmændene og landhåndværkerne, så han havde en stor interesse i at bygge bro imellem de to miljøer (17).

På det plan efterlevede man altså stadig parolen fra begyndelsen af århundredet om at skolelæreren burde være en fornuftig bonde blandt bønder. Det var stadigvæk ikke hovedsigtet at belære eleverne og slet ikke at gøre dem til andet end de bønder og husmænd, de var, men derimod at give dem oplysning og en tro på livet. Eller som Christen Kold formulerede det, de skulle oplives, før de blev oplyst, trækkes op, så de aldrig gik i stå igen.

Alligevel var mange læreres rolle blevet en anden. De var så at sige blevet »professionelle grundtvigianere«, der bevidst ønskede at påvirke eleverne

Hvor tør Du vove at skrive med blaat Blæk? Din ugudelige Krabat! Troer Du Dine Forældre koste saa meget paa Dig, for at Du evigt skal volde dem Kummer og blive et Udsbud af det menneskelige Samfund?

– Hvor tør Du vove at skrive med blaat Blæk? Din ugudelige Krabat! Troer Du Dine Forældre koste saa meget paa Dig, for at Du evigt skal volde dem Kummer og blive et Udsbud af det menneskelige Samfund?

Fritz Jürgensen udgav i 1860 bogen »89 Tegninger og Gysse Bogen«. Bogen blev genoptrykt i 1969 og 1978. Tegningen findes på side 107 i 1978-udgaven.

med Grundtvigs ideer om folkelighed, om selv at have indflydelse på sit liv, om vigtigheden i familiesammenhold, selveje, den nære tilknytning til jorden og arbejdet hermed, og, sidst men ikke mindst, at få vakt den historiske sans.

Den historiske sans skulle vækkes ved undervisning i Danmarkshistorie og i nordisk mytologi, der på højskolen var de vigtigste fag. Interessen for det, man mente var resterne af guldalderens folkedigtning, nemlig de mundtligt overleverede eventyr, sagn, viser osv., fik derfor på samme tid et vældigt opsving, og mange skolelærere fandt som nævnt en form for livsindhold blandt andet i det at indsamle folkeminder.

Vækkelsen af den historiske sans fik en hel del skolelærere til at gå i gang med historiske beskrivelser, og fra tiden hen imod 1880 får den historiske skolelærrelitteratur et opsving, ikke kun i form af småartikler, men som store tykke bøger om sognets historie.

Opblomstringen var ikke tilfældig på netop dette tidspunkt. Standens selvfølelse var ved at være vakt, dels på grund af lærernes stigende status i

de enkelte sogne, men også fordi den fik en større og større indflydelse på det politiske liv.

Mellem de lærde og folket

Lærerne var kort sagt ved at have fundet deres plads i samfundet. Provst Nissen fra Brørup gav i det foredrag, der i 1902 blev startskuddet ikke alene til dannelsen af Historisk Samfund for Ribe Amt, men til alle de amtshistoriske samfund, følgende meget præcise beskrivelse af deres situation: »Læreren er ved de fleste eller i overmaade mange Sammenkomster paa en Egn jo gærne en sikker Mand, og ofte har [han] en ikke ringe Indflydelse paa i en større eller mindre Kreds, i hvad Retning Samtalen kommer til at gaa« (18). Lærerne var blevet en slags mellemmand imellem de lærde og folket.

Hen imod slutningen af århundredet får lærerne vanskeligheder med at fastholde denne nyvundne position, fordi deres troværdighed bliver sat på prøve. Lokalt var de, som nogle af grundtvigianismens mest aktive forkæmpere, blevet en slags ideologer, der havde formidlet Grundtvigs ideer til landbobefolkningen og derved hjulpet den med at få opbygget en tilværelsesfortolkning, der var i overensstemmelse hermed.

Nu hvor bøndernes forhold af flere grunde var blevet mindre overskuelige end tidligere, var det efterhånden vanskeligt for dem at blive ved med at få tingene til at passe sammen. Grundtvigs ideer var på flere områder kommet i et slags modsætningsforhold til de faktiske forhold. De var ikke længe tidssvarende, hverken med hensyn til de værdier, der ifølge grundtvigianismen var altafgørende for selvejerbondens position i samfundet eller på det økonomiske område.

Situationen var kort fortalt den, at frem til 1895, hvor forfatningskampen sluttede, styrkede selvejerbønderne deres magtposition mere og mere. Der blev dannet andelsforeninger, afholdt folkemøder, bygget forsamlingshuse osv. – og højskolebevægelsen opbyggede bønderbørnenes selvbevidsthed.

Forfatningskampen betød på den ene side en styrkelse af deres magtposition, fordi modsætningsforholdet til Estrup og det fine borgerskab – herunder også godsejerne – samlede bønderne omkring Venstre. Men det betød også krise for bønderne, fordi de under forfatningskampen tjente færre penge. Det kunne i værste fald føre til tab af gården, hvad der ikke kun betød tab af en arbejdsplads, men især undergang for den livsform, der gav dem deres identitet.

Da forfatningskampen sluttede med et nederlag for Venstre, medførte det dybe kløfter mellem de forskellige alliancepartnere i den demokratiske bondebevægelse. Der opstod desuden et modsætningsforhold imellem rigsdags-

bonden og de bønder, der arbejdede med jorden. Rigsdagsbonden måtte, for at kunne begå sig som politiker på de bonede gulve, tillægge sig et andet sprog og nogle andre vaner. Han fjernede sig derved fra de konkrete interesser og erfaringer, der var knyttet til landbruget. Han var blevet en professionel politiker, eller professionel grundtvigianer om man vil.

Det samme var tilfældet for venstrepressens redaktører. Også de måtte tilpasse sig den øvrige borgerlige presse for at kunne begå sig. Hvor aviserne tidligere havde afspejlet den livssammenhæng, der var karakteristisk for landbobefolkningen, så fremstod lokalstoffet, landbrugsstoffet og de politiske mærkesager efterhånden som adskilte stofområder (19).

Bønderne begyndte at finde ud af, at selvom de opførte sig i overensstemmelse med de grundtvigske ideer, som de havde lært i skoler og på højskoler, så eksisterede der nogle økonomiske interesser rundt omkring dem og ude i verden, som kunne gribe ødelæggende ind i deres tilværelse.

Gården var ikke længere en produktionsenhed, hvor alle landbrugets processer foregik; dele af produktionen lå nu uden for gården. Der var ikke i samme grad brug for familien for at få gården til at fungere. Samtidig var de unge under højskoleophold blevet mere selvbevidste, hvorved deres interesser ikke altid faldt sammen med familiens, når de kom hjem. Livet var ikke længere så entydigt, og det at få ansvar for sit eget liv kunne godt give mange unge en fornemmelse af usikkerhed, noget som både Evald Tang Kristensen og Jens Kamp, der også var folkemindeindsamler, kommer ind på. De skriver begge om den nye slægt, at den er præget af materialisme, halvdannelse og rodløshed (20). Denne opbruds- eller sammenbrudsfor-nemmelse kan i øvrigt umiddelbart aflæses i skolelærerlitteraturen fra 90'erne (21).

Sammenhængen i landboernes tilværelse er derfor på mange måder borte. Den koncentration omkring familielivet, jorden og slægten, som de professionelle grundtvigianere, dvs. politikerne, redaktørerne og lærerne, havde udråbt som det bærende element i landbosamfundet, duede ikke mere. Men medens politikerne og redaktørerne af disse grunde ikke havde så meget i klemme i relation til landbobefolkningen, fordi de ikke var afhængige af dem, så var lærerne og måske især deres sejt tilkæmpede platform eller prestige mere sårbar.

Formidling i aviser og ugeblade

Lærerne fik også en slags konkurrence fra en helt anden kant. Tidligere var den meste viden blevet formidlet igennem mundtlige foredrag af lærerne, men nu, hvor behovet for at lære noget trængte sig på, steg interessen for selv at kunne læse om det, man havde brug for eller var interesseret i. Man

havde også brug for at kunne holde sin læsefærdighed ved lige, så man ikke som tidligere glemte »det at kunne læse«, når den sparsomme skolegang var færdig. Før i tiden havde de enkelte husstande på landet stort set kun haft adgang til Bibelen og almanakken, men i 90'erne og omkring århundredskiftet dukker foruden avisen også ugeblade og alment oplysende tidsskrifter op i mange danske hjem.

»Illustreret Familiejournal« begyndte at udkomme i 1877 med et oplag på ca. 4.000. I løbet af de følgende 30 år voksede det til 260.000. »Hjemmet«s oplag steg fra 1904 til 1907 til 30.000 og tidsskriftet »Frem«, der blev udgivet på Ernst Bojesens forlag, voksede imellem 1897 og 1900 til 170.000 (22).

Et ret kontant forsøg på at gøre noget ved tingene kom fra læreren N. C. Rom. Han var bange for at livet i hjemmene ville miste noget af sit varme samlingspunkt med husflidsarbejdets ophør. Han lagde derfor et stort stykke arbejde i Dansk Husflidselskab, som han i 1899 blev formand for. Selskabets formål var blandt andet at støtte de godt 400 lokale foreninger, der befandt sig rundt om i landet.

Også på højskolerne sadlede man om. Hidtil havde videnskabelige og nutidshistoriske foredrag været bandlyste, men nu forsøgte man så småt at leve op til det stigende engagement, der var i samtidens problemer. Ludvig Schrøder på Askov udskiftede f.eks. et foredrag om »det ægte og ædle menneskeliv« med »det driftige og virksomme menneskeliv«, ligesom man nu også kunne møde emner som statistik og nationaløkonomi (23).

Egnshistoriske foreninger

Et af de mest perspektivrige initiativer kom fra Askov-folkene, da de fik den gode ide at lave et Historisk Samfund for Ribe Amt. Povl Bjerger, der i 90'erne havde udgivet sine kulturhistoriske årbøger, var med i kredsen, og blandt andet på grund af hans erfaringer var man enige om, at kulturhistorien i første omgang nok ville trives bedre lokalt. Lignende erfaringer havde i øvrigt også Evald Tang Kristensen gjort, da han i 1884 forsøgte at få et landsdækkende folkemindesamfund op at stå. Det lykkedes at få det til at løbe rundt i nogle år før medlemstallet dalede så katastrofalt, at samfundet måtte nedlægges. I denne sammenhæng kan det være interessant at nævne, at de mest ihærdige og standhaftige blandt medlemmerne havde været lærerne.

At vække interessen for det lokale stof, det var netop hvad provst Nissen slog på i sit allerede omtalte foredrag fra 1902 »Om Oplivelse af historisk Sans« (24). Ved lokalhistorie forstod han den stedlige historie og den hjemlige egns historiske minder og personligheder. For ham var det at beskæftige

Sorø Arresthus, Cell. Nr. 7, 14/7/1886

Kjære Kristensen!

Det var jo meget kjædetligt Klaidet med den Kvind. Jeg ved ikke, hvorledes det hænger sammen, men jeg skal nok få det indberørt og rettet til næste Kvartal. Jeg troede, at det lidt indkømt nok kan skaffe tilveje, og det skal da sikkert virkelig blive rettet. Sagen er, at jeg til at foretage Expeditionen i det min travorelle har haft en ring Tyst, som ikke var kjendt med at arbejde inden Orerapsique. Nu har jeg faaet min tidligere Medhjælper tilbage, og saa kommer der nok ordenlig Gang i Sagenes gjen.

Jeg havde da eller tænkt paa at skrive til Dem, men jeg har halvvejs været borte for det, inden

jeg i "Skattegraveren" saa en Au-
mærkning, hvori de indtrykte Deres
Fortsættelse over, at Folk gik saa meget
op i Politik, at de glemte at se den
Deres Bidrag. Den Udtalelse aaben-
barede mig en Kædetning mellem
Deres og mine Ansigter. Sagen er,
at jeg nok kan ønske at få sæt
de gamle Klaidet, men for mig gælder
det det at rette Klaidet og fremsætte
Deres Skatte fremfor Fortidens. Jeg
 synes, at Folk sættes for lidt Kraft
ind i Sagen, og jeg spaaer atore Re-
sultater for Klaidet den Deraf, at vor
Tids Klaidet rives ind af Traldere-
mens Ansvarene og Døds og prøver
at se en Samfundning deres Kraftes
Til andre Tider kan det være ligesaa
indviklet at se tilbage - og det skal
selvfølgelig til - men for Opbeholdet
gjælder det at se fremad for at hindre
en indolagende Udvikling. Hvad kan
det nytte, at vi har Dyrket af Fortidens
skatte, naar vi ikke kan bruge dem

Provst Nissen kommer i sit foredrag »Om oplivelse af historisk sans« ind på en problematik, som man f. eks. også kan iagttage i ovenstående brev, der er skrevet af Peter Frederik Daniel Martin (1854-1931). Martin, der var redaktør af venstrebladet Sorø Folketidende, var blevet idømt fire måneders fængsel, fordi han var forretningsfører for Sorø Amts Riffelforening, og det er grunden til, at brevet er sendt fra Sorø arrest.

Martin hentyder til en bemærkning, Evald Tang Kristensen havde bragt i Skattegraveren året før: »Der er altså ikke tilflydt mig nær så mange optegnelser i år som i fjor, og heller ikke det indsendtes værd er kjendelig større. Det ser da ud, som om vi lever i indhøstningens allersidste tidsrum. Det ser fremdeles ud, som det politiske uføre har haft en meget betydelig indflydelse på vor gjerning, og at politiken såre meget har optaget vore samleres tanker ... Jeg finder da grund til at lægge mine medarbejdere på sinde i al kjærlighed, at folkemindesagen synes mig uendelig mere værd at ofre tid på end øjeblikkets uhyggelige, tidsslugende avislæsen og det smålige, helt udmarvende partikævl ...«

sig med historiske overleveringer et vidnesbyrd om historisk sans, fordi en sådan interesse ville kunne åbne vejen til åndelige værdier af betydelig rækkevidde. Han genbruger således Grundtvigs tanker, ja visse vendinger er ordret overtaget fra Grundtvig, men det nye er, at han lægger en lokal synsvinkel ned over dem.

Nissen beklager sig desuden over, at interessen for de åndelige værdier og den historiske sans næsten er forsvundet. Nu drøftes *det*, man har læst i aviserne, politik og samfundsspørgsmål på en mere eller mindre sagkyndig måde. Nissen kunne godt acceptere en sådan debat, blot det ikke blev på bekostning af den historiske sans.

En anden fordel ved at lave et historisk samfund, der i givet fald skulle udgive en årbog, ville ifølge Nissen være den, at man i en årbog ville kunne bringe de småstykker, som af og til fandtes i de lokale blade, men som forsvandt i al den øvrige mangfoldighed. Årbøgerne kunne derved være med til at udfylde det hul, der var kommet i forbindelse med at den førhen så landboorienterede venstrepressen ikke i samme grad som tidligere afspejlede landboernes livssammenhæng.

I foredraget, der samtidig var en opfordring til at melde sig ind i samfundet, appellerede han især til lærerne, fordi de på grund af deres position ude i lokalsamfundet ville være i besiddelse af den nødvendige gennemslagskraft. Det var dem, der på alle måder havde de nødvendige forudsætninger for at få arbejdet i gang. Da foredraget var slut, var der med det samme 23 lærere, der meldte sig ind i samfundet.

Foredraget blev trykt i det første hefte af »Fra Ribe Amt«, og det blev anmeldt og omtalt flere gange i blandt andet Højskolebladet. At mange var begejstrede, og at især lærerne var det, ses dels af den fart, hvormed de amts-historiske samfund bredte sig, og dels af lærernes antal blandt initiativtagerne.

Flere steder havde der været lignende tanker fremme, blandt andet i forbindelse med oprettelsen af provinsmuseer, så Nissens foredrag skulle så at sige blot puste liv i flammen. Man kan også se, hvordan Ribe-samfundets vedtægter blev genbrugt af de senere tilkomne samfund.

I løbet af kun 12 år, nemlig fra 1903 til 1915, fik Danmark i næsten hvert eneste amt en kulturhistorisk forening – i alt 16. Desuden blev der oprettet 2 landsdækkende kulturhistoriske foreninger, Foreningen Danmarks Folke-minder i 1908 og Dansk Historisk Fællesforening i 1909. Det er påfaldende at se, hvor stor en rolle lærerne spillede i forbindelse med dannelsen af især de amtshistoriske samfund, specielt når man tager i betragtning, at kun 1,3% af den totale befolkning i Danmark var beskæftiget inden for undervisningssektoren.

Lærerne udgjorde omkring en tredjedel af dem, der tog initiativ til eller

blev de første bestyrelsesmedlemmer i samfundene, og et tilsvarende antal lærere finder vi blandt forfatterne i de første 10 årgange af samfundenes årbøger. Blandt medlemmerne udgjorde de en femtedel, kun overhalet af landboerne, med hvem de tilsammen udgjorde halvdelen af alle medlemmerne i de første år (25).

Det at halvdelen af alle medlemmerne i de amtshistoriske samfunds første leveår bestod af lærere og landmænd kunne derfor godt tyde på, at de her fandt en vej ud af de sidste årtiers rodløshed og forvirring, en vej, der oven i købet byggede en bro til de værdier, de tidligere havde tillagt så stor en betydning. Og nu var det ikke længere kongerne og heltene fra en fjern fortid eller de gamle nordiske myter, der blev holdt op som et spejl, nej nu var udgangspunktet noget de kendte til, noget der hørte til på deres hjemegn. At deres lokale minder sidenhen måske oven i købet kunne gå hen og blive én af brikkerne i Danmarkshistorien, var naturligvis kun godt.

De mest populære emner i de amtshistoriske årbøger blev netop personal- og (slægts)gårdshistorie, men også arkæologiske og folkløriske emner blev taget op. For lærerne betød det en ny arbejdsopgave, der fortsatte linien fra den historiske litteratur i 1880'erne og deres interesse for folke- og fortidsminder. De vidste hvilke lokaliteter, der var værd at beskæftige sig med, og dem de især skrev for, var folk i hvis agtelse de i forvejen stod højt, og folk, som var interesseret i emnet.

Nu hvor sognet eller foreningslivet havde overtaget nogle af de funktioner, der tidligere var knyttet til familien, var interessen for at lære sin egen bedre at kende tydeligvis blevet større. Da genoplivelsen af den historiske sans så samtidig tog udgangspunkt i netop lokalhistorien, kunne lærerne med deres artikler i årbøgerne være med til at forene de gamle værdier med nye behov.

Med den aktive indsats i forbindelse med dannelsen af de amtshistoriske samfund var lærerne for alvor blevet en lokal kulturfaktor, en kendsgerning, som også museumsdirektør Bernhard Olsen slog fast i slutningen af den tale, han holdt i forbindelse med Frilandsmuseets 25-års jubilæumsfest den 8. august 1910: »I Ledelsen af Indsamlingen gik Folkeskolens Lærere i Spidsen med patriotisk Iver, og det er i denne Stand, inden og uden for Rigsdagen, at vi har fundet en utrættelig Støtte. Og saaledes bør det ogsaa være. Det er jo Lærerne, der skal bygge vort Lands Fremtid« (26).

Barfods- kontra faghistorikeren

Her ville kampen imod degnerollen have sluttet, hvis ikke faghistorikerne havde fået øjnene op for lokalhistorien. I begyndelsen af det 20. århundrede var lokalhistorie endnu et emne, som de fleste faghistorikere ikke mente,

man skulle beskæftige sig med, selvom der var sket en opblødning af holdningen siden Bricka i 1879 anmeldte den første sognehistorie (jf. note 13 og 14). Ud over at han harmedes over den nemesis, der for ham lå i at »Vor gamle danske Adel nu skal bedømmes af middelmaadige Bønder og Skolelærere i det 19. Aarhundrede«, så mente han heller ikke at sognehistorie overhovedet havde nogen interesse. Om husmænd og gårdmænd skrev han blandt andet: »hvad de have heddet, er aldeles ligegyldigt, de have aldrig tilhørt Historien og ville aldrig komme til at tilhøre den. Saa har den kinesiske Kejserrække dog større Betydning« (27).

I slutningen af 1800-tallet skete der en forskydning i faghistorien fra den ydre og rent politiske historie i retning af den indre historie. De udenrigspolitiske forhold trådte mere i baggrunden til fordel for de kulturhistoriske i videre forstand. Troels Lund skrev sin »Dagligt liv i Norden i 16. århundrede«, J. A. Fridericia sin store afhandling om den danske bondestand o. 1650 og der kunne nævnes flere (28). Interessen var vakt, og det betød for dem, der var begyndt at interessere sig for kulturhistorie, at de stod og manglede kildestof. Så nu begyndte skolelærernes – og de øvrige amatørers – arbejde og forudsætninger ingen at blive betragtet med kritiske øjne fra København.

I 1909 blev som nævnt det første initiativ taget til dannelsen af Dansk Historisk Fællesforening, i hvis regi man ville forsøge at bygge broer mellem hovedstaden og landet, samt mellem videnskaben og den folkelige forskning. Første del af Fællesforeningens formålsparagraf tog man fra Ribesamfundets »til oplivelse af historisk sans«, mens anden del »til fremme af dansk historisk forskning« er af københavnsk oprindelse. Formålet var at hjælpe de amtshistoriske foreninger (29).

I dag, hvor vi kan se resultatet, har det vist sig, at lærerne og de øvrige amatører langsomt er ved at blive fortrængt af faghistorikerne, og at debatten om faghistorikere og amatører eller herremænd og bonde stadig lever i bedste velgående (30). Barfodshistorikere er et af de nyeste ord, der bliver anvendt om de lokalhistorikere, der ikke er videnskabeligt uddannede, og hertil hører i denne sammenhæng jo også lærerne. Alene ordet er vel et glimrende bevis på, at kampen ikke er slut endnu – snart 200 år efter den begyndte!

Noter

- 1 Dansk Identitetshistorie 2. Red. af Ole Feldbæk. Kbh. 1991. s. 262. 2 Samme. s. 270.
3 Sådant formulerede pastor P. O. Boisen, den senere biskop i Vesterborg, det, da han i efteråret 1800 fremsatte sit lovforslag om oprettelse af præstegårdsseminarier. Lærerne og Samfundet 1. Red. af C. Poulsen m. fl. Kbh. 1913. s. 201. 4 Herom i Dansk Identitetshistorie 2. Red.

af Ole Feldbæk. Kbh. 1991. s. 276 ff. 5 Maanedsskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1840. s. 81 ff. 6 Lærerne og Samfundet I. Red. af C. Poulsen m. fl. Kbh. 1913. s. 252. 7 Samme. s. 213. 8 Samme. s. 171. 9 Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn VII*. 1901. Ny udg. 1980 s. 497. 10 Evald Tang Kristensen: *Danske Ordsprog og Mundheld*. Kbh. 1890. Til læseren. Se også Else Marie Kofod: *Evald Tang Kristensens syn på folkeminder*. Kbh. 1984. 11 Brev 174 til Svend Grundtvig, 8.2.1880. DFS 1929/144. 12 Brev til Fr. Barfod 15.3.1884. DFS 1929/152. 13 Historisk Tidsskrift 5. rk. I (1879), s. 705-721. 14 Eduard Carstensen: *Hjørunde Sogns Historie*. Udg. med Støtte af det Kgl. Danske Landhusholdnings-selskab. 1878. 325 s. 15 Som note 14. 16 Dansk Socialhistorie 5. Af Vagn Dybdahl. Kbh. 1982. s. 115. Se også Niels Clemmensen: *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780-1880*. Kbh. 1987. 170 s. 17 Se Dansk Litteraturhistorie, bind 6. Kbh. Gyldendal 1985. s. 166 og s. 321. 18 Foredraget »Om Oplivelse af Historisk Sans« blev holdt på skolemødet i Esbjerg den 10.2.1902. Det blev siden trykt i Fra Ribe Amt 1903. Citatet er fra s. 9. 19 Dansk Litteraturhistorie, bind 7. Kbh. Gyldendal 1984. s. 33. 20 Evald Tang Kristensen, f.eks. i Jyske Folkeminder 11, 1891, og i artiklen Visesangere og Æventyrtællere i Jylland (Illustreret Tidende 40 (1898), nr. 3) samt Jens Kamp i efterskriften til hans Danske Folkeæventyr, 1879. 21 Se Martin Zerlang: *Skolelærer litteratur*. Kbh. 1978. (Kultur & Klasse 33). 22 Politikens Danmarkshistorie, bind 12. Af Vagn Dybdahl. Kbh. 1965. s. 342 og s. 358. 23 Dansk Litteraturhistorie, bind 6. Kbh. Gyldendal 1985. s. 224. 24 Se note 18. 25 Se Peter V. Christensen: *De amtshistoriske Samfund*. Fortid og Nutid XXVIII (1979-80), s. 192-210; Birgitte Bruun Wolter: *Historisk Samfund for Holbæk Amt – et eksempel på dansk lokalhistorie i det 20. århundrede*. Fra Holbæk Amt 73 (1980) s. 9-33; Klaus Egebjerg: »Til oplivelse af historisk sans« – en analyse af tre lokalhistoriske årbøger. Kbh. 1983. 136 s. 26 Citat fra Lærerne og Samfundet I. Kbh. 1913. s. 102. 27 Samme kilde som note 13, s. 707 og 710. 28 Se Ellen Jørgensen: *Historiens studium i Danmark i det 19. århundrede*. Kbh. 1964. 29 Se Knud Fabricius: *Dansk historisk Fællesforenings grundlæggelse. Nogle erindringer af Fællesforeningens første sekreter*. Fortid og Nutid XX (1957-59), s. 361-70; Johan Hvidtfeldt: *Dansk historisk Fællesforening og det historiske arbejde gennem et halvt århundrede*. Fortid og Nutid XX (1957-59), s. 371-80. 30 Se Johan Hvidtfeldt: *Samarbejdet mellem Rigshistorikere og Lokalhistorikere*. Fortid og Nutid XIV (1941-42), s. 206-25; Albert Olsen: *Lokalhistorie – Rigshistorie*. Fortid og Nutid XV (1943-44), s. 1-8; H. K. Kristensen: *Lokalhistoriske problemer*. Fortid og Nutid XVII (1947-48), s. 35-44; Thorkild Kjærgaard: *Fagmænd og amatører. Om herremænd og bønder i den danske historikerverden*. Fortid og Nutid XXVI (1976), s. 507-15; Knud Prange: *Lokalhistorikeren som forsker og skribent*. Fortid og Nutid XXVII (1977-78), s. 481-496; Thorkild Kjærgaard: *Gårdmandslinien i dansk historieskrivning*. Fortid og Nutid XXVIII (1979), s. 178-191; Knud Fabricius: *Studiet af Danmarks historie før og nu*. Side 10-21 i »Fra Fortid og Nutid« – en antologi. Kbh. 1984.

Summary:

From parish clerk to regional historian

During the 19th century the role of the teacher within the various regions changed from that of »a sensible farmer among peasants« to an intermediary between scholars and the general population. Many teachers became pioneers on various subjects and within the parish proper the more prestigious functions of community life or the cooperative movement were gradually assigned to them.

Towards the close of the century their interest in regional history was awakened and this interest was strengthened during the early part of the 20th century in connection with the formation of the country historical societies.

As their commitment and activities within the parish grew, so did the respect they commanded locally; however, this was not the case vis-à-vis the scholars. No matter how much the teachers tried to win the acceptance of the academics within the field they invariably failed. They were even met with harsh scholarly criticism.

For a brief period they managed to claim regional history for themselves. However, as the 20th century progressed and academics from the History Departments began to take an interest in this area as well, they were confronted once again with the struggle to fight off their image as amateurs or »barefoot historians« as academics specializing in regional history have taken to calling them lately.

Dansk Hjemstavnsbevægelse

Om ideologi og aktivitet knyttet til hjemstavnsbegrebet

Af Jette M. Jensen

Op gennem 1920'erne, 30'erne og 40'erne blev Danmark vært for en række foreninger, der alle tog udgangspunkt i begrebet »hjemstav« – et geografisk afgrænset område, som ifølge Nudansk Ordbog dækker ordene »hjemsted« og »fødested«. Det hjemstavnsorienterede foreningsarbejde blev varetaget dels af Landsforeningen for Hjemstavnskultur, som var åben for alle, dels af de egentlige hjemstavnsforeninger, som udelukkende henvendte sig til folk, der var født og opvokset i en given egn og derpå udvandret til foreningens hjemsted, feks. morsingboer udvandret til København. Hjemstavnsforeningerne var repræsenteret i såvel København som større provinsbyer. Tilsammen udgjorde de to foreningstyper den danske hjemstavnsbevægelse.

I det følgende behandles den ideologi og de aktiviteter, der siden pionertiden har knyttet sig til denne bevægelse. For hjemstavnsforeningernes vedkommende betragtes kun foreninger hjemmehørende i København.

Landsforeningen for Hjemstavnskultur

I oktober 1922 stiftede lektor ved Århus Katedralskole, Regnar Knudsen (1882–1959), Udvalget for Hjemstavnskultur. Udvalget ændrede i 1939 navn til Landsforeningen for Hjemstavnskultur og vil i det følgende blive omtalt under dette navn.

Landsforeningen havde til mål at fremme forståelsen for dansk kultur, herunder særpræg knyttet til geografi og befolkning, at opmuntre til hjemstavnsforskning og endelig at informere om tilsvarende arbejde i udlandet (1).

Regnar Knudsen har i *Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur*, 1939, defineret de for hjemstavnsarbejdet relevante begreber: Hjemstavn dækkede således »vore Omgivelser, Stedet, Egnen«. Ved hjemstavnsforskning forstod Knudsen »en saa vidt muligt førstehaands Undersøgelse af Hjemstavns ejendommelige Natur og Kultur«, og endelig kunne hjem-

stavnkultur betragtes som et »Kulturarbejde for Hjemstavnsens Værdier i Natur og Folkeliv, for dens Trivsel og Vækst og for Opdragelse til Samfundsfølelse i Folkefællesskabet« (2).

Landsforeningen søgte at nå sine mål ved at afholde et årligt hjemstavnstævne skiftende steder i Danmark. Det første fandt sted i Rønde ved Kalø Vig i sommeren 1923 og samlede i alt 106 deltagere. Det årlige hjemstavnstævne fungerede som et kursus, der skulle sætte deltagerne i stand til at drive hjemstavnsforskning på egen hånd. Kurset fulgte en kronologisk linje og tog således udgangspunkt i stævneegnens geologi. Herefter fulgte plantevækst og dyreliv og som kulmination de ældste spor af menneskets færden. Stævnerne omfattede et bredt spektrum af fag, bl. a. geologi, zoologi og arkæologi. Undervisningen på det syv til ti dage lange stævne byggede på foredrag og ekskursioner og fremstod samlet som en præsentation af pågældende egn eller hjemstavn (3).

Praktisk Hjemstavnsforskning

Som grundlag for videre selvstændig hjemstavnsforskning udarbejdede Regnar Knudsen i 1926 en plan over »Praktisk Hjemstavnsforskning«. Ifølge denne måtte enhver hjemstavnsforsker indledningsvis skaffe sig »et grundigt Stedkundskab ved Iagttagelser paa Fodture«. Den erhvervede kundskab kunne derefter suppleres med studier af relevante kort, planer, skitser, tabeller og billeder.

Knudsen foreslog, at hjemstavnsforskeren for hvert emne oprettede en samlemappe, som igen kunne inddeles i en række områder. F.eks. skulle mappen for »Folklore el. Folkeminder« bestå af følgende områder: »Sagn og Sange, Tro, Overtro, Ordsprog, Folketype i Fortælling, Anekdoter, Folkelivsskildringer, Sæder og Skikke«. Som rådgivende institution for denne mappe nævnes Dansk Folkemindesamling (4).

Knudsens plan omhandler kun indsamling af materiale – og altså ikke videre bearbejdelse. Denne kendsgerning viser, at hjemstavnsforskeren snarere var indsamler end egentlig forsker.

Landsforeningen talte varmt for at inddrage hjemstavnsforskningen i skolen. Det årlige hjemstavnstævne var derfor i særlig grad henvendt til folkeskole- og gymnasielærere. Ud af deltagerlisterne kan man læse, at der faktisk var en overvægt af folkeskolelærere på stævnerne. De øvrige deltagere var i hovedsagen folk med en anden mellemuddannelse eller med en højere uddannelse.

Landsforeningen mente, at hjemstavnsundervisningen burde dække hele viften af skolefag og altså ikke indgå som et selvstændigt fag. Dette skulle sikre en helhedsopfattelse af naturlige sammenhænge. Som hovedregel

Medlemmer af Udvalget for Hjemstavnskultur.

Dr. phil. Marius Kristensen, Askov, Vejen St.
Cand. mag. C. P. O. Christiansen, Askov, Vejen St.

Amtslæge Lausten Thomsen, Tønder.
Seminarlærer Cl. Eskildsen, Tønder.

Rektor, Dr. phil. Andreas Hanssen, Flensborg.
Skoleinspektør J. K. Petersen, Flensborg.

Forstrelærer Storgaard Pedersen, Hec.

Dr. phil. Gudmund Schütte, Eskjær, Jebjerg St.
Førstelærer Elling, Sønderø pr. Odense.

Amtsforsvalter Holck, Maribo.

Redaktør J. V. Christensen, M. L., Ringsted.

Lektor, Dr. phil. H. Ussing, Sorø.

Kommunelærer, cand. phil. Johs. Schrøder, Viggo Rothes-
vej 15, Charlottenlund.

Kommunelærer Th. Nørlyng, Thingvalla Allé 81, København S.
Skoleinspektør, Frk. Margrethe Petersen, Skolen Ny Carls-
bergvej, København V

Forretningsudvalget:

Bibliotekar Ejler Haugsted, Aarhus, Sekretær.

Lektor Regnar Knudsen, Aarhus, Formand.

Lektor J. Mathias Møller, Aarhus.

Kommunelærer P. Nygård, Aarhus, Kasserer.

Udvalget for Hjemstavnskultur (fra 1939 Landsforeningen for Hjemstavnskultur) henvendte sig til folk med et nationalt tilhørsforhold. Som medlemslisten fra 1923 illustrerer, talte Udvalget bl. a. Marius Kristensen, Claus Eskildsen, Gudmund Schütte og Henrik Ussing, som alle kæmpede for fædrelandet på grundlag af folkeminderne (Fra »Det første danske Hjemstavnskursus i Rønde ved Kalø Vig, 1923«).

skulle grundskolen undervise i hjemstavn og fædreland, mellem skolen i fædreland og nabolande og endelig skulle gymnasiet tage sig af verdensforholdene (5). Hjemstavnsundervisningen skulle så vidt muligt være førstehånds og fortrinsvis bygge på ekskursioner. Kredslæge J. S. Møller, som var leder af museet i Kalundborg, har i denne forbindelse påpeget, at skolerne burde opsøge lokale museer, hvor f.eks. håndarbejds lærerinden kunne fremvise ældre håndarbejder, husgernings lærerinden gamle køkkenredskaber og zoologilæreren kranier af dyr (6).

Ingen af Landsforeningens publikationer omtaler, hvorvidt hjemstavnsundervisningen fik nogen reel betydning for det danske skolevæsen, men der er ingen tvivl om, at de implicerede lærere underviste i hjemstavnsforskning.

Ideologi bag Landsforeningen

Hovedtanken bag Landsforeningen var at dyrke det »særdanske« med henblik på det »fællesdanske«. Dette indebar, at man lagde distance til nutidens kultur og i stedet dyrkede fortiden – eller som Regnar Knudsen ud-

trykte det: »Fortids Arv til Nutids og Fremtids Tarv«. Mange foredrag holdt i Landsforeningens regi udtrykte da også en søgen-tilbage-i-tiden og videreførte dermed 1800-tallets national-romantik.

Landsforeningen udtrykte endvidere sin kærlighed til fædrelandet ved at lægge distance til »fremmede« kulturelementer: »Hjemstavnskultur maa da gøre Front mod hjemlige og fremmede Indflydelser, der kun er Modretninger og derfor snarere Ukultur;« (7). Landsforeningens udtalte kærlighed til fædrelandet tiltrak folk med et stærkt nationalt tilhørsforhold. Set med folkloristiske briller er det især interessant, at Claus Eskildsen (1881–1947), Hans Ellekilde (1891–1966), Henrik Ussing (1877–1946), Marius Kristensen (1869–1941) og Gudmund Schütte (1872–1958) støttede sagen som foredragsholdere ved stævnerne. Alle var de aktive i kampen for fædrelandet, og alle benyttede de folkeminderne i kampen (8). Schütte, Ussing og Kristensen virkede desuden som bestyrelsesmedlemmer i Landsforeningen.

Landsforeningen mister terræn

Landsforeningen havde sine store år i 1930'erne og 40'erne, inden for hvilken periode et hjemstavnsstævne kunne samle 100 til 200 mennesker. Interessen for hjemstavnsarbejdet dalede herefter stærkt, og i 1968 mødte kun 43 mennesker frem til det sidste danske hjemstavnsstævne. Landsforeningens storhedstid må betragtes som en reaktion mod samtidens politiske situation, idet nationale strømninger og ældre folkekultur som oftest vinder indpas i en tid med økonomisk krise og fremmed besættelsesmagt.

Landsforeningen udgav til og med 1939 referater og foredrag fra det årlige hjemstavnsstævne i relevante amtshistoriske årbøger, herefter i et eget tidsskrift, *Dansk Hjemstavn*. 1970-udgaven af *Dansk Hjemstavn* synes at være det sidste, man hører til Landsforeningen for Hjemstavnskultur.

Hjemstavnsforeningerne i København

Roden til de københavnske hjemstavnsforeninger skal søges i året 1878, hvor Jydsk Forening blev stiftet. I 1894 fulgte Ny Jydsk Forening, i 1916 Jydsk Borgerlig Forening, omkring 1915 Fynsk Samfund og i 1919 Jysk Klub. Disse foreninger repræsenterede hver især en hel landsdel og fungerede dels som hjælpe-, syge- og begravelseskasser, dels som selskabelige foreninger.

Sideløbende med foreningerne for hele landsdele skød de egentlige hjemstavnsforeninger op, dvs. foreninger, der repræsenterede en geografisk enhed, som var mindre end en landsdel. Den første hjemstavnsforening, Mønboforeningen, så dagens lys i 1886. I årene frem til 1937 blev der kun

Hjemstavnsforeningerne har siden pionertiden indledt de mange fester med faneindmarch og tilhørende flagsang. Her ved 50-års jubilæet i »Morsingboernes Forening, København«, oktober 1987 (Fotosamlingen i »Morsingboernes Forening, København«).

stiftet ganske få foreninger, hvorefter der frem til sidst i 1940'erne skød adskillige foreninger op.

Initiativet til hjemstavnsforeningerne blev sædvanligvis taget af udvandrere fra samme hjemstavn, som ved et tilfælde mødte hinanden. Kendskabet til foreningerne blev spredt via mund-til-øre-metoden og ved annoncering i relevante blade og aviser.

I lighed med foreningerne for hele landsdele fungerede de tidlige hjemstavnsforeninger dels som selskabelige foreninger, dels som hjælpe-, syge- og begravelseskasser. Hovedparten af de nyere foreninger havde derimod kun en selskabelig funktion (9).

Væksten af hjemstavnsforeninger må betragtes som en følge af udviklingen i landbruget: Med den øgede mekanisering fulgte arbejdsløshed og dermed et befolkningsoverskud, som måtte søge lykken i hovedstaden eller i større provinsbyer. Denne befolkningsgruppe er uden tvivl pionererne i hjemstavnsforeningerne.

De københavnske hjemstavnsforeninger rummede et stort udbud af akti-

viteter, og repertoire var så godt som identisk fra forening til forening: Dilettant, ande- og gåsespil, fugle- og skiveskydning, foredrag, korsang, klubaftener og en årlig skovtur. Dertil kom festerne: Juletræsfest, karneval, stiftelsesfest, nytårsfest og et stort antal baller uden særlig anledning. Som et højdepunkt arrangerede mange hjemstavnsforeninger desuden fællesrejser til deres hjemstavn.

Arrangementerne fra pionertiden kan udelukkende belyses gennem medlemsblade og jubilæumsskrifter. Trods begrænsninger i disse skinner samværsformerne til stadighed igennem – især når det drejer sig om dansen på ballerne: F.eks. kunne Mønboforeningen i 1914 meddele, at bestyrelsen efter problemer på ballerne havde besluttet at tillade twostep (10). På generalforsamlingen i 1917 måtte bestyrelsen dog erkende, at »vrikkedans« var upassende (11). Diskussionen vedrørende dansen var ikke speciel for hjemstavnsforeningerne, men afspejler blot den tids syn på de forskellige danse-trin.

At stemningen kunne være noget løssluppen, gives der mange eksempler på: F.eks. havde Ny Jydsk Forening problemer på sommerudflugten i 1908, hvor selskabet under fællesspisningen skulle fotograferes: »Enkelte var imidlertid kommet i en saadan Stemning, der ikke egnede sig til et saadant Øjeblikks Ro« (12). Jydsk Forening havde et lignende problem under en fugleskydning i 1929, hvor stemningen navnlig i et hjørne var blevet så høj, »saa det var besværligt for de øvrige Deltagere at høre Talerne« (13).

Hjemstavnsforeningernes arrangementer var præget af fællessang, og mange af dem havde derfor egen sangbog, hvori det gennemgående tema var pågældende hjemstavn som den skønneste plet på jorden. Sangbøgerne bød desuden på de kendte fædrelandssange. I sangbøgerne for de jyske foreninger indgik desuden »Jylland mellem tvende have« og »Jyden han er stærk og sej«.

Ud over en eventuel sangbog havde alle foreninger egen fane, som blev brugt ved fester, udflugter og begravelser. Festerne blev altid indledt med faneindmarch og tilhørende flagsang. Senere på aftenen fulgte den obligatoriske festtale. En del af foreningerne lod desuden eget emblem fremstille. F.eks. kunne emblemet for Morsingboernes Forening i 1938 erhverves for en krone (14).

National folkekultur

Et bredt udsnit af arrangementerne var præget af ældre folkekultur. Især spillede folkedragter, -dans og -musik en rolle. Dette var bl.a. tilfældet ved de »gammeldaws awtener«, som blev afholdt op gennem 1930'erne og un-

der besættelsen. Eksempelvis i Morsingboernes Forening hvor disse aftener bød på musik fra »den fagre Tid, hvor man traadte Dansen til Hjemmegil-der i Storstuen« (15).

I tilknytning til interessen for den ældre folkekultur arbejdede hjemstavnsforeningerne på at bevare landets dialekter. Bl. a. arrangerede mange foreninger aftener med oplæsning i hjemstavns mundart.

Under besættelsen blev foreningsaktiviteterne endvidere spædet op med nationale toner. F. eks. arrangerede Morsingboernes Forening i april 1941 en »Danmarksfest«, der formede sig som en hyldest til konge, land og flag. I festsalen, som var smykket med dannebrogflag, foreningens fane og Nykøbing Byvåben, kørte Danmarks-filmen. Deltagerne sang mange fædrelands-sange og forlystede sig med såvel moderne som gammeldags danse. En udvalgt morsingbo fik i løbet af aftenen overrakt en buket røde og hvide nelliker af en lille pige klædt i hvid kjole med rødt skærf (16).

I lighed med Landsforeningen for Hjemstavnskultur kan hjemstavnsforeningernes brug af nationale symboler og ældre folkekultur betragtes som en reaktion mod samtidens politiske situation.

Hjemstavnsaktiviteter i dag

Det nutidige udbud af aktiviteter i hjemstavnsforeningerne bygger på repertoiret fra pionertiden, blot er antallet af fester og mindre arrangementer formindsket, ligesom sidstnævnte i et vist omfang er omdannet til bankospil og præmiewhist – de hyppigst forekommende aktiviteter. Herudover kan foreningerne byde på hyggeeftermiddage, lysbilledforevisninger, et par diletantspil, stiftelsesfester, en nytårsfest, juletræsfester og en række sommerudflugter. I modsætning til de store hjemstavnsår, hvor samtlige foreninger havde egen diletantforening, er det i dag kun langelænderne, der selv kan sætte et stykke op. Andre foreninger indbyder diletantforeninger fra hjemstavnen.

Sammenkomsterne i hjemstavnsforeningerne er stadig præget af fælles-sang. Blot medbringer deltagerne ikke længere deres egen sangbog, men får i stedet udleveret de udvalgte sange i kopi. Disse kan være fra den fælles sangbog.

Også fanen spiller stadig en rolle, dog kun ved større arrangementer. Bl. a. indledes mange fester stadig med faneindmarch og tilhørende flagsang. Også begrebet festtaler har til dels overlevet udviklingen. Endelig bærer enkelte stadig deres foreningsemlen ved sammenkomsterne.

Brugen af dialekter og ældre folkekultur gled ud i slutningen af 1940'erne, hvor også de nationale indslag ophørte (17).

Alle hjemstavnsforeninger havde oprindeligt egen dilettantforening. I dag kan kun de færreste foreninger sætte et stykke op, og flere indbyder derfor dilettantforeninger fra hjemstavnen. Her er en gruppe dilettanter fra Mors på besøg i »Morsingboernes Forening, København«, marts 1986 (Fotosamlingen i »Morsingboernes Forening, København«).

Forbindelsen til hjemstavnen

Hjemstavnsforeningerne har siden pionertiden arbejdet aktivt på at styrke forbindelsen til hjemstavnen, bl. a. med de nævnte fællesrejser. Fra og med 1942 arrangerede hovedparten af foreningerne desuden hjemstavnsferie i København for børn fra deres hjemstavn. De første statistiske oplysninger vedr. feriebørnene stammer fra 1948, hvor ca. 700 børn tog på hjemstavnsferie. I 1949 var tallet oppe på ca. 1000 (18). Ferien forløb med besøg på de sædvanlige turistmål. Op gennem 1950'erne faldt antallet af ferie børn, og foreningerne gik over til i stedet at invitere pensionister på ferie, herunder Morsingboernes Forening, som stadig modtager et årligt besøg af 12 pensionister fra Mors.

Endelig har foreningerne siden pionertiden vedligeholdt forbindelsen til såvel hjemstavnen som medlemmerne gennem et medlemsblad. I dag – som altid – omhandler bladene foreningsarrangementer, nyheder hjemme fra klippet i regionalpressen, herunder mærkedage og dødsfald, samt histo-

Fra 1942 inviterede hjemstavnsforeningerne børn fra provinsen på »Hjemstavnsferie« i København. Op gennem 1950'erne faldt antallet af ferie børn, og foreningerne åbnede i stedet hjemmene for pensionister fra provinsen. Her en gruppe pensionister fra Mors på hjemstavnsferie i København, sommeren 1987 (Fotosamlingen i »Morsingboernes Forening, København«).

riske skildringer fra hjemstavnen. Medlemsbladene udkommer 6–12 gange årligt.

Generationskløften

Ingen af hjemstavnsforeningerne har siden slutningen af 1940'erne formået at tiltrække ungdommen. Meningsudvekslinger mellem aldersgrupperne viser tydeligt, at hjemstavnen i sig selv aldrig har været en tilstrækkelig fællesinteresse på tværs af generationer. Trods forsøg med ungdomsudvalg o.l. repræsenterer foreningerne i dag hovedsagelig den ældre generation. Medlemsblade og jubilæumsskrifter sætter dog sjældent alder på begreber som »ungdommen« og »den ældre generation«, hvilket umuliggør en rekonstruktion af aldersfordelingen gennem tiden. Foreningerne kan dog oplyse, at hovedparten af den nuværende medlemsskare har rundet de 50. Fælles for medlemmerne er, at de er født og opvokset uden for København. Efter-

kommere til disse føler sig kulturelt knyttet til København, deres fødeby, og søger derfor ikke hjemstavnsforeningerne.

Hjemstavnsforeningerne mister terræn

På grundlag af bevarede statistiske oplysninger er det muligt at følge antallet af hjemstavnsforeninger: I 1948 talte hovedstaden således 55 foreninger, i 1951 62 foreninger svarende til ca. 20.000 medlemmer. I 1967 husede København 40 foreninger, i 1971 30 foreninger, i 1972 28 foreninger, i 1983 22 foreninger og endelig er antallet i 1991 nede på 18 svarende til ca. 7.000 medlemmer (19). Det skal dog her nævnes, at foreningerne efterhånden er gået over til også at optage medlemmer uden for København. F. eks. er kun 500–600 af morsingboernes ca. 3.700 medlemmer bosat i København (20).

Ifølge de statistiske oplysninger havde hjemstavnsforeningerne altså deres store år frem til sidste halvdel af 1950'erne. Oplysningerne angiver imidlertid kun antallet af foreninger. Et nærmere studie over antallet af medlemmer samt omfanget af deltagelse ved arrangementerne ville sandsynligvis afsløre, at stagnationen satte ind langt tidligere: De mange foreninger, der ophørte med at eksistere i sidste halvdel af 1950'erne må nødvendigvis have oplevet en dalende tilslutning i årene forinden. Forudsat at interessen for hjemstavnsforeningerne dalede allerede i slutningen af 1940'erne, appellerede foreningerne altså stærkest til folk i krise-, krigs- og efterkrigstiden.

Dette aspekt illustrerer samtidens høje foreningsaktivitet, men må herudover ses i relation til de begrænsede muligheder for kontakt med hjemstavnen: De færreste havde egen bil og var derfor henvist til et fåtal af langsommelige tog-, bus- og skibsforbindelser. Hertil kommer den tids arbejdsmarkedspolitik, som begrænsede antallet af fridage, på hvilke man kunne rejse til sin hjemstavn. Endelig satte også kriseårenes økonomiske lavvande en begrænsning for rejseaktiviteterne.

Disse forhold har uden tvivl givet indvandrerne fra provinsen en følelse af at være »strandet« i hovedstaden, og de har derfor søgt fællesskabet i hjemstavnsforeningerne. Stagnationen, som fulgte i slutningen af 1940'erne, kan altså betragtes som en konsekvens af den stigende velfærd med deraf følgende transport- og kommunikationsmuligheder.

De tidlige foreninger i København, foreningerne for hele landsdele, oplevede stagnationen allerede i 1920'erne. Årsagen er uklar, men det skal nævnes, at medlemmerne i denne periode oparbejdede store kontingentrestancer, hvilket kan ses som tegn på den begyndende økonomiske krise i Danmark (21).

STIFTELSESFEST

afholdes

Fredag d. 14. Oktober Kl. 20 præcis! — Webers Selskabslokaler, Linnésgade 25.

Indgangen aabnes Kl. 19³⁰. — Mod i god Tid!

PROGRAM:

Festtale: Landstingsmand *Martin Sorensen*, Peterslund, Mors.

Sang: Koncertsangerinde Frk. *Else Jena*.

Recitation: Fru *Felsing*.

Fælles Kaffebord i Stuen (lille Sal). ————— Bal til Kl. 2 (eventuelt 3).

Gyldigt Medlemskort skal forevises ved Indgangen.

Entre til Aftenunderholdningen Kr. 1,00 — Entre til Ballet Kr. 0,50.

Kl. 1 arrangeres fælles Smørrebrødsbord: 3 Stk. Smørrebrød, 1 Øl og Kaffe for Kr. 2,50 pr. Kuvert.

Deltagelse bedes meddelt pr. Telefon **Amg. 4704**. — — Venner og Bekendte kan deltage!

Hjemstavnsforeningerne har altid lagt vægt på selskabelige sammenkomster. Her er programmet fra den første stiftelsesfest i »Morsingboernes Forening, København«, d. 14. oktober 1938. Aftenens recitatrice, Gudrun Felsing, efterlod ved sin død i 1989 ca. 190.000 kr. til foreningen. Stiftelsesfesten blev afholdt i Webers Selskabslokaler, Linnésgade, som fra og med 1944 kom til at danne ramme om »Aktieselskabet Hjemstavnslokalerne« (Fra »Morsingboen«, nr. 9, oktober 1938).

De samvirkende Hjemstavnsforeninger

Den store vækst af hjemstavnsforeninger dannede grundlag for paraplyorganisationen Københavnske Hjemstavnsforeningers Fællesudvalg, som blev stiftet i november 1939. Organisationens ændrede i april 1945 navn til De samvirkende Hjemstavnsforeninger (DsH) og vil herefter blive omtalt under dette navn.

DsH havde til mål at styrke hjemstavnsfølelsen og vedligeholde forbindelsen til hjemstavnen, at vække interesse for hjemstavns historie, at bevare dens kulturminde, at samarbejde med hjemlige turist- og erhvervsinteresser, at skabe et godt samarbejde mellem land- og bybefolkning og endelig at støtte og vejlede de enkelte foreninger, herunder at varetage disses interesser over for myndighederne (22).

Med disse mål i tankerne arrangerede DsH en række aktiviteter, der næsten alle byggede på det selskabelige moment. I de gyldne hjemstavnsår kunne store arrangementer som nytårsfesten, stiftelsesfesten og diverse større baller trække »mange hundrede«. Årets højdepunkt var dog efterårsfesten, som trak op til 4.000 mennesker. Denne store fest, som fra og med

1946 blev afholdt i K.B.-hallen, var underlagt en række ritualer: En indledende faneindmarch anført af de nordiske flag, derefter faner fra de medvirkende hjemstavnsforeninger. Stående sang de fremmødte Axel Juels flagsang. Efter faneindmarchen var der underholdning i form af »lødige hjemstavnsmusik og -sang« med tilhørende opvisning i folkedans. Herefter fulgte dialektthilsener til hjemstavnene, som til og med 1955 blev transmitteret i Danmarks Radio. Den ceremonielle afdeling blev afløst af bal med musik af kendte kunstnere. Fra ca. 1950 faldt interessen for efterårsfesten så kraftigt, at den i 1957 blev henlagt til Odd-Fellow Palæet, som var både mindre og billigere (23).

Af andre større arrangementer i DsH-regi kan nævnes midsommerfesterne i 1940 og 1941 på Frilandsmuseet, i 1942 i Tivoli, i 1943 på Bellahøj og i 1944 igen på Frilandsmuseet. De fem midsommerfester dannede alle rammen om folkedans, folkesang og faneoptog. Ved festerne på Frilandsmuseet arrangerede de enkelte hjemstavnsforeninger prøver på gamle traditioner og gammelt håndværk fra deres hjemstavn. Midsommerfesterne samlede hver især ca. 2000 mennesker, herunder repræsentanter fra Foreningen Danmarks Folkeminder (24).

Sideløbende med disse større arrangementer stod DsH for en række mindre sammenkomster, nemlig juletræ, sommerudflugt, film, foredrag, hjemstavnskor, folkedans, præmiehist og bankospil.

Med stiftelsen af DsH opstod ønsket om også at kunne samle foreningerne om fælles selskabslokaler. Da mange foreninger havde afholdt deres stiftende generalforsamling i Webers Selskabslokaler, Linnésgade 25, stiftede DsH i marts 1944 Aktieselskabet Hjemstavnslokalerne og lejede sig ind i Linnésgade på ubestemt tid. I 1963 blev lokalerne imidlertid solgt til anden side, og aktieselskabet henlagde sit virke til en fløj i Vartov, Løngangsstræde 28. I 1970 måtte selskabet af økonomiske årsager opgive disse lokaler, hvorefter man i 1981 opløste Aktieselskabet Hjemstavnslokalerne (25).

Nordisk Hjemstavnsforbund

I lighed med Danmark havde Sverige, Norge og Finland et stort antal hjemstavnsforeninger samlet under hver sin paraplyorganisation. Det var derfor nærliggende at indlede det samarbejde, der i 1946 resulterede i Nordisk Hjemstavnsforbund. Denne sammenslutning havde til formål at styrke hjemstavnsarbejdet på såvel nationalt som nordisk plan. I tilknytning til Hjemstavnsforbundet sluttede adskillige danske og norske hjemstavnsforeninger venskabspagter og besøgte på skift hinanden.

Som følge af den dalende interesse måtte forbundet opgive en plan fra

sidst i 1960'erne om dels at udgive et fælles nordisk blad, dels at indlemme Færøerne og Island i det nordiske samarbejde. I dag er forbundets virke begrænset til et rådsmøde hvert andet år.

Aktiviteter i DsH i dag

I lighed med hjemstavnsforeningerne har DsH set sig nødsaget til at reducere antallet og omfanget af arrangementer, hvorfor blot præmiehist, banko, sommerturen og juletræet har overlevet. De nu 12 årlige bankospil samler 100 til 125 mennesker. De 12 præmiehist-aftener trækker hver ca. 20 spillere, og sommerturen bringer 50–80 mennesker ud i det blå. Endelig trækker juletræet som årets højdepunkt 100–125 mennesker, hvoraf en del er børnebørn af medlemmerne. Af deciderede fester har kun stiftelsesfesten overlevet. Denne reduceres i dag ofte til kaffebrød.

Ideologien bag hjemstavnsforeningerne

Ideologien bag DsH og de enkelte hjemstavnsforeninger var frem til ca. 1970 præget af en søgen-tilbage-i-tiden. Bl. a. fastslog et medlem i 1958, at hjemstavnsarbejdet skulle følge N. F.S. Grundtvig og dermed levendegøre nationens åndelige arv for folket (26). Dette kunne man bl. a. gennemføre ved at fastholde dialekterne, som ifølge et andet medlem var det mest værdifulde våben til hævding af den åndelige selvstændighed (27). Disse ofte nostalgiske synspunkter lå tæt op ad den nationalromantiske tankegang.

Hjemstavnsforeningerne repræsenterede altså en ideologi, der svarede til den herskende tankegang inden for Landsforeningen for Hjemstavnskultur. Skønt denne søgen-tilbage-i-tiden spillede en rolle inden for DsH og hjemstavnsforeningerne, mødte den en relativt stærk modstand og blev derfor aldrig dominerende. Flertallet mente, at man burde koncentrere sig om nutidige forhold. Dette kom da også til udtryk i Landsforeningens og hjemstavnsforeningernes gensidige bedømmelse: Landsforeningen fandt hjemstavnsforeningerne og DsH for folkelige og selskabelige. Og disse fandt igen Landsforeningen for akademisk (28).

På trods af modsætninger opstod der med årene en snæver kontakt mellem Landsforeningen og DsH. Bl. a. annoncerede og omtalte DsH flere gange Landsforeningens hjemstavnsstævner i *Hjemstavnen*, medlemsbladet for DsH. Herudover udvekslede de to organisationer flere gange talere eller foredragsholdere, og i 1960 tegnede parterne gensidigt kollektivt medlemskab (29).

Trods fælles udgangspunkt, hjemstavnen, adskilte Landsforeningen for

Hjemstavnskultur og de københavnske hjemstavnsforeninger sig altså grundlæggende fra hinanden: Hvor medlemmer af Landsforeningen måtte lære et pensum for at udøve hjemstavnsforskning, har medlemmer af hjemstavnsforeningerne siden pionertiden koncentreret sig om selskabelighed. Dvs. en lærd indsats kontra en selskabelig indsats. Hjemstavnsforeningerne har altid interesseret sig for hjemstavnen alene med henblik på at dyrke den, mens Landsforeningen benyttede studiet af en hjemstavn som springbræt til fædrelandskærlighed og derfor repræsenterede et nationalt tilhørsforhold, som kun i meget ringe grad har været at finde i de københavnske hjemstavnsforeninger.

Noter:

1 »Arbejdsplan for Udvalget for Hjemstavnskultur«, i årsberetningen fra 1. hjemstavnsstævne, s. 105. 2 Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, s. 9. 3 Referater og foredrag fra hjemstavnsstæverne er publiceret som årsberetninger i relevante amtshistoriske årbøger. 4 »Praktisk Hjemstavnsforskning. Plan for en Byoversigt efter Hjemstavnsforskningens Princip og Metode«, i årsberetningen fra 3. hjemstavnsstævne, s. 139–144. 5 Regnar Knudsen: »Hjemstavnsforskning og den højere Skole«, 1924. I årsberetningerne findes desuden mange foredrag vedr. hjemstavnsundervisning. 6 Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, s. 328–336. (Se endvidere artiklen om J. S. Møller andetsteds i nærværende årbog). 7 Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, s. 11. 8 Brug af folkeminder i kampen om fædrelandet er behandlet særdeles fyldigt og kyndigt af Inge Adriansen i »Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet«, 1990. 9 Oplysninger vedr. hjemstavnsforeningerne er hentet i diverse medlemsblade og jubilæumsskrifter. 10 Jubilæumsskrift for Mønboforeningen, 1936, s. 36–37. 11 Jubilæumsskrift for Mønboforeningen, 1936, s. 38. 12 Medlemsblad for Ny jydsk Forening, august 1908. 13 Medlemsblad for Jydsk Forening, nov. 1929. 14 Morsingboen, marts 1938. 15 Morsingboen, dec. 1940. 16 Morsingboen, april 1941. 17 Oplysninger vedr. nutidige aktiviteter er afgivet af formanden for »Morsingboernes Forening, København«. 18 Hjemstavnen, nr. 3, 1949. 19 Hjemstavnen, nr. 1, 1948; nr. 9, 1951; nr. 53, 1967; nr. 74, 1971; nr. 80, 1972; nr. 134, 1983. 20 Ifølge formanden for »Morsingboernes Forening, København«. 21 Medlemsblade udgivet af de tidlige foreninger bringer i 1920'erne mange indlæg om problemer vedr. kontingentrestance. 22 Hjemstavnen, nr. 1, 1948. 23 Om efterårsfesten, se bl. a. Hjemstavnen nr. 6, 1950; nr. 9, 1951; nr. 24, 1956; nr. 26, 1957; nr. 27, 1957. 24 Om midsommerfesterne, se bl. a. Hjemstavnen nr. 14, 1953; nr. 17, 1954; Morsingboen, nov. 1940. 25 Om hjemstavnslokalerne se bl. a. Hjemstavnen nr. 1, 1948; nr. 39, 1963; nr. 69, 1970; nr. 74, 1971, nr. 127, 1981. 26 Hjemstavnen, nr. 29, 1958. 27 Hjemstavnen, nr. 89, 1974. 28 Hjemstavnen nr. 17, 1954. 29 Se bl. a. Hjemstavnen nr. 3, 1949; nr. 17, 1954; nr. 35, 1961; nr. 47, 1966; nr. 74, 1971.

Kilder:

Interviews med repræsentanter for henholdsvis »Morsingboernes Forening, København« og »De samvirkende Hjemstavnsforeninger«, efterår 1990/forår 1991.

Litteratur:

- Adriansen, Inge, 1990: *Fædrelandet, Folkeminderne og Modersmålet*. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt. Sønderborg.
- HJEMSTAVNSJUL. 1943. Udgivet af Hjemstavnsjuls Forlag i samarbejde med Københavnske Hjemstavnsforeningers Fællesudvalg. København.
- Honko, Lauri, 1980 (ed.): »Folklore och nationsbyggande i Norden«, NIF-Publications No. 9. Åbo.
- Honko, Lauri, 1988 (ed.): »Tradition and cultural Identity«, NIF-Publications No. 20. Turku.
- Jensen, Jette Mona, 1991: *Kan jeg slå rod i København? – om territorial-identitet knyttet til hjemstavnsbegrebet*, eksamensopgave ved Institut for Folkloristik. København. (Incl. henvisninger til årsberetninger fra de danske hjemstavnsstævner og til medlemsblade, jubilæumsskrifter og sangbøger udgivet af de københavnske hjemstavnsforeninger).
- Knudsen, Regnar, 1924: »Hjemstavnsforskning og den højere Skole«. Foredrag holdt ved Gymnasieskolernes Lærereforenings Aarsmøde i oktober 1923, særtryk af Bog og Naal nr. 1, januar. Odense.
- Knudsen, Regnar, 1939: *Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur*, udgivet af Landsforeningen for Hjemstavnskultur, København.
- Knudsen, Regnar, 1945: *Danmark Frit. Frihedskantate*. København.
- Moser, Hans, 1962: »Vom Folklorismus in unserer Zeit«, *Zeitschrift für Volkskunde*, zweiter Halbjahresband.
- Velure, Magne, 1977: »Folklorisme: Oppattliving av fortida«, RIG, hæfte 3.

Summary:

On The Ideology and Activities Related to Regional Culture

The National Association for Regional Culture (Landsforeningen for Hjemstavnskultur) was founded in October of 1922 as part of the Danish regional movement. The aim of the association was to increase the appreciation of Danish national characteristics as well as Danish culture, hence its cultivation of regional characteristics in order to further national ones. The result became a focus on older Danish culture. Part of the association's strategy was annual conventions whose aim was to educate the participants to engage in research of regional nature and culture. The first convention was held in 1923; the last one took place in 1968.

The National Association was working for the introduction of regional culture as part of the curriculum in all state run schools. Perhaps for that reason it counted among its members a large contingent of teachers. The golden age of the association was the 1930s.

The Danish regional movement included a number of local chapters in Copenhagen, that is groups of people who has been born and raised elsewhere in the country and then moved to Copenhagen. The vast majority of these chapters were founded in the 1930s and 1940s and their goal was to establish contact between the »immigrants«, and to keep in touch with the »home land«. The chapters organized many social activities such as parties. In the 1930s and during the Occupation they were cultivating older Danish folklore that included folk music, folkdancing and national costumes. Thus, the Copenhagen Cultural Associations in the early 1950s was 62 – with a membership of 20,000. In 1991 the number had been reduced to 18 with a total membership of 7,000. The Cultural Associations count among its members only persons born and brought up outside the Copenhagen area. As their descendants consider themselves culturally linked to Copenhagen – their place of birth – they are not interested in joining the Cultural Associations. Thus, the Copenhagen Cultural Associations are basically different from the National Association for Regional Culture: Whereas members of the National Association carried out research, members of the Local Cultural Associations – since their early beginnings – were part of a social club. While the main focus of the local cultural associations has always been the region, the National Association's studies of the various regions added to the sense of national identity.

De fik hver 8 farvede æg...

Om påskeæg i Danmark

Af Lene Floris

Mens julen har en bred folkelig gennemslagskraft og er grundigt behandlet i den kulturhistoriske litteratur, ser det anderledes ud med påsken. Pinsen og vårens fester er beskrevet på forskellig vis, men der findes kun få artikler og bøger om påskeskikke og slet ingen samlede fremstillinger af påskens traditioner i Danmark gennem de sidste par århundreder (1).

I det følgende skal en lille del af påskens historie beskrives, nemlig påskeæg og de dermed forbundne skikke. Hovedvægten er lagt på 1800-tallet og de første årtier af dette århundrede (2).

Traditionen med at spise og eventuelt dekorere æg til påske kendes i hele Europa og går tilbage til den katolske tid. I fasten, som går umiddelbart forud for påsken, var det ikke tilladt at spise æg, og når fasten endelig ophørte påskedag blev det blandt andet fejret med at spise æg i rigelige mængder. Desuden var æg en foretrukken spise til påske, fordi hønsene på denne årstid lagde flere æg. Det er tillige baggrunden for, at æg også indgik i andre af forårets fester på landet som fastelavn og »sommer i by«.

Foruden disse jordbundne forklaringer på æggets centrale plads i påskefejringen har det bl. a. været fremført, at ægget i sig selv kan opfattes som et livgivende kraftstof, et frugtbarhedssymbol og et symbol på renhed (3). Et æg kunne for eksempel bruges som kærlighedsorakel. Hvis en forlovet pige ønskede at vide, om hendes kæreste ville blive hende tro, kunne hun gemme et æg. Var ægget stadig frisk efter et års forløb, ville hendes forhåbninger gå i opfyldelse. Et hønnikeæg (det første æg en høne lægger) havde også særlige evner. Hvis det blev lagt i en persons lomme uden at denne vidste det, kunne det afsløre, hvem der var heks, når man gik i kirke skærtorsdag. Heksene kunne netop denne dag kendes på, at de sad med en gryde, en spand eller lignende på hovedet (4).

Farvede hønseæg var en del af tjenestefolkenes løn. Fotograferet i husmandssted fra Dannemare på Lolland, Frilandsmuseet ved Sorgenfri, 1992. Fot. Lars Friis.

Æg: mad, løn og gave

Æg var i 1800-tallets bondesamfund en forholdsvis sjælden og kostbar madvare, som ikke indgik i den daglige kost. I hvert fald ikke uden at æggene blev blandet med fyldstof, der kunne drøje dem, f.eks. i æggekage. Både æggekage og røræg var gæstemad eller retter, der kun blev brugt ved særlige lejligheder. Hårdkogte æg blev udover i påsken alene brugt ved langvarigt arbejde f.eks. i høsten, hvor det var praktisk, at maden kunne tåle transporten ud på marken. I Karlstrup på Sjælland hed det »Påskedagene var jo de eneste dage hele året, man flottede sig med kogte æg« (5). Æggene indgik også i den traditionelle påskeret med det lidet tiltalende navn »Skidne æg«; hårdkogte æg med sennepssovs, som var vidt udbredt, og som mange endnu nyder til påske.

Æg blev i påsken brugt både som løn til præst, degn og tjenestefolk og som gave til børn, venner og bekendte. En del af præstens og degnens indtægter var naturalier, i form af det såkaldte »offer«, som i påsken blandt andet bestod af æg.

»... Præsterne fik ved påske en ydelse af 1 lispund Sigtebrød og 1 snes æg af hver gård, Degnen kun det halve. Denne ydelse er nu afløst af penge« (6).

Også i tjenestefolkenes løn indgik naturalier, dels i form af den daglige kost, dels som ekstraforsyninger og gaver ved højtiderne. Det kendtes også ved juletid, hvor tjenstedreng og -pige og andre medhjælpere hver fik »julerente«, et stort brød. Til påske var det æg, man fik.

Hvor mange æg man fik afhang først og fremmest af madmoderens indstilling og gårdens formåen. Det var ikke ualmindeligt at få mellem fem og ti æg, men der findes også eksempler på, at man ikke fik æg overhovedet. Derimod måtte tjenstepigen det pågældende sted hver uge trolig tørre æg af med en eddikeklud, så de kunne være præsentable til videre salg.

Antallet af æg kunne være bestemt af tjenestefolkenes status: Karlene fik flest, pigerne lidt færre og tjenstedrengen færrest. Var der en husmand tilknyttet gården som fast medhjælp kunne han, hvis han havde familie, få en ekstra stor portion, så han kunne bringe æg med hjem (7).

Tjenestefolkene måtte selv holde styr på deres hårdkogte æg, og flere steder satte man dem op i vindueskarmen, så de var ved hånden ved de forskellige måltider. Æggene skulle række til hele påsken og skulle eventuelt bruges til at lege med. Ville man ikke selv spise dem alle, gjaldt det også for tjenestefolkene, at de kunne tage dem med hjem til forældre eller søskende.

Følgende uddrag af sjællandske beretninger fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser og Dansk Folkemindesamling giver et indtryk af disse forhold:

»Alle folkene fik hver 10, karl og dreng satte deres i en række i vindueskarmen, de skulle jo helst række til tredie påskedag, også det var jo en halv helligdag« (8).

»... de fik hver 8 farvede æg, som de stillede i vindueskarmen, der kunne de nemt tage æggene til de forskellige måltider« (9).

»I Paasken fik hver Tjenstekarl 10 haardkogte Æg, Pigerne lidt færre, Tjenstedrengen 5 Æg. Med disse trillede de Æg i Paaskedagene« (10).

Også fattige børn og kvinder fik æg til påske. Det var gammel sædvane, at de fattige kunne få særlige ydelser ved højtiderne, og ved påsketid kunne fattige børn »tigge« æg med god samvittighed, især hvis de sang for æggene.

»Om tirsdagen og om onsdagen gik der mange fattige børn rundt og sang for dørene. De havde en kurv på armen og bad om paaskeæg ... jeg ser børnene endnu for mig, naar de kom med deres kurve, de gik ind i forstuen bankede paa døren og sang ... « berettes det fra Magleby på Møn (11).

»Dog var det kun de allerfattigste, der gik paa den Maade, de fik Æg eller Penge, eller andre gode Sager, som Kager og lille Stykke Sul«, fortæller en anden meddeler fra Magleby.

Børn og påskeæg

At give børn æg til påske kendtes både på landet og i byen. Som regel var det moderen, der kogte og farvede æggene, men børnene kunne også være med til farvningen, der foregik påskelørdag. Påskemorgen fik børnene æggene og nogle steder på Fyn trak man lod om, hvem der denne morgen skulle stå først op og give de andre æg på sengen (12).

Det hed sig, at i påsken skulle man have alle de æg, man kunne spise og flere til, som kunne bruges til leg.

I slutningen af 1800-årene og nogle årtier ind i dette århundrede var det ikke kun fattige børn, der kunne forøge deres bestand af æg ved at »synge for æg«. Det foregik som regel påskelørdag.

»... de stillede sig ude i gangen og sang:

Else bæbel Bibelskæg

jeg går omkring og synger for Æg

først faar jeg eet, saa faar jeg to,

saa faar jeg hele Kurven fuld.

Karlene elsker Pigerne, fordi de er som en Rose

men jeg vil elske Konerne, saa faar jeg lidt i min Pose« (13).

En anden udgave lød:

»Her staar jeg bag jer dør

i har vel set mig før

her staar jeg bag jer væg

og beder om paaskeæg« (14).

I Sydsjælland var der en anden variation. Her gik børnene fra gård til gård med et påskeris pyntet med papirsblomster. De holdt riset op foran ansigtet og sagde:

»Jeg står bag en væg
piller i mit skæg
må jeg bede om et lille påskeæg« (15).

Og så blev de belønnet med et påskeæg, der var farvet med løgskaller. Påskeris har formentligt tidligere været langt mere udbredt – man piskede hinanden op langfredag, ligesom det nu kendes ved fastelavn. På Midtsjælland gik børnene også før påske omkring og sang for påskeæg, og her oplæste de tillige hvert sted et stykke af Jesu lidelseshistorie (16). Selv om langt de fleste optegnelser gælder Østdanmark skal det dog også nævnes, at folkelivsskildreren H. F. Feilberg nævner en vise af jysk herkomst:

»Naldkong' å fl'ørskek (flødeskæg),
æ gek rundt å sånked ek,
jo mer' æ sånked, jo fler' æ fik,
helleluja mit påsk-ek!« (17).

Farvning og anden dekorering af æg

Påskeæg blev i Kirke-Helsing kaldt for »påske-glæde«. Jo mere spraglet de var farvede, des bedre, for de skulle ligne påskeblomster, sagde man (18). Farvning af æg kendes i Danmark allerede i begyndelsen af 1600-tallet; botanikeren Simon Paulli skrev således i 1648, at påskeliljernes blade og blomster kunne bruges til at farve æg i (19). Også Leonora Christine skriver fra sit fangenskab i Blåtårn 1663–85, at hun fik farvede påskeæg påskeaften. Men en nærmere beskrivelse af æggene forekommer desværre ikke (20).

Forgyldte æg omtales tilbage fra 1780'erne, fra København og tillige fra Bornholm, hvor de skulle være særligt smukt udsmykkede (21).

Fra 1800-tallet og begyndelsen af dette århundrede ved vi betydeligt mere om farvning af æg. De anvendte farvestoffer var for en stor dels vedkommende forhåndenværende materialer; spild og rester fra husholdningen eller landbrugsproduktionen eller planter, der blev fundet i naturen. Meget brugt var det at farve med løgskaller. Det var et materiale, der skuffes i alle husholdninger uden de store udgifter. Løgskallerne gav en køn gul/brun farve, der kunne opnå forskellige nuancer alt efter, hvor længe æggene lå i farvebadet.

Også kaffegrums og stenlav var udbredt som farvestof evt. blandet sammen i eet farvebad, hvilket gav en kraftig gul farve. Rødbedesaft kunne give en rødlig farve, og blade og rødder af nælder blev brugt til lysegule farver. Skarntyde blev på Stevns brugt til at give en grøn farve, der kunne gøres dy-

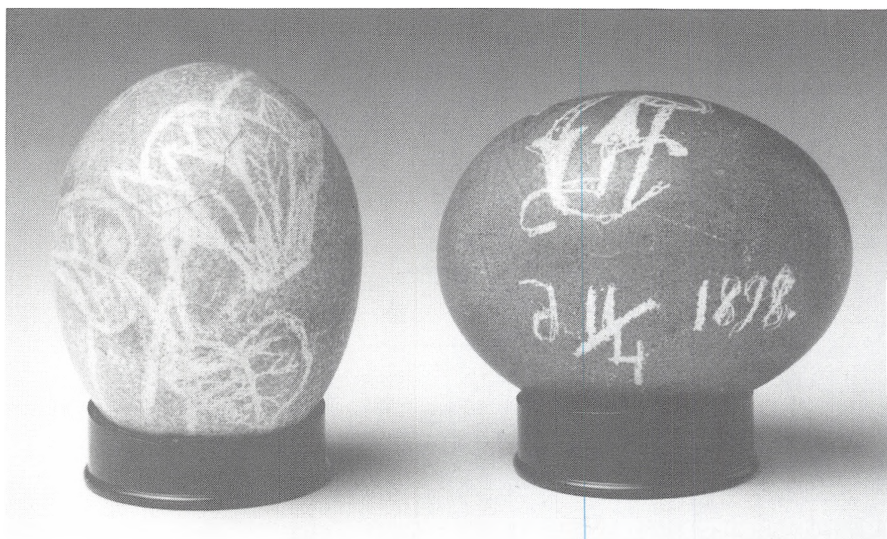
*Påskeæg med indridsede dekorationer fra Tisvilde, 1850'erne.
Fot. Kai Ulldal.*

bere med tilsætning af løgskaller (22). Også tagmos og mos fra træer, saften af vild kørvel, theblade, høravner og hør kunne bruges til farvningen. Kaffe-grums og theblade hører til de lidt senere anvendte farvestoffer – i takt med at the og kaffe blev udbredt på landet.

I en beretning fra Vestjylland nævnes det iøvrigt, at farven havde en praktisk betydning. Her kendte man de hårdkogte fra de blødkogte æg ved farven. Var æggene brune, var de hårdkogte (23).

Da man efter 1860'erne var begyndt at bruge anilinfarver til hjemmefarvning af tøj, fandt man også på at bruge dem til farvning af æg. Med disse farvestoffer kunne opnås alle nuancer, også røde, violette og blå, som ellers var vanskelige at få frem med danske naturmaterialer. Som et lille kuriosum kan det nævnes, at også røde uldsokker har været brugt i farvebad til æg (24). I »Vort Hjem« redigeret af Emma Gad (1903) nævnes også anilinfarverne, men åbenbart havde påskeæggene ikke den samme underholdende effekt, som på landet, for Emma Gad skriver: »overhovedet er der ingen højtid, hvor Folk keder sig saa meget som i Paasken« (25). En marmoreret farvevirkning kunne opnås ved, at forskellige farver og smør lagdes i en lærredsklud, der blev viklet om ægget inden kogningen (26).

Fra begyndelsen af 1900-årene blev der blandt andet på farvefabrikken

Farvede hønseæg med blomster, initialer og årstal. Dekorationen er tegnet på æggene med tælle inden farvebadet. Nationalmuseet, Nyere Tid.

Fot. John Lee.

Opal i Hjørring fremstillet de såkaldte påskeægfarver. Det var en lille pakke bestående af fire breve med farverne: rød, gul, grøn og blå. Påskeægfarverne er iøvrigt stadig i produktion. Også farvet silkepapir og crepepapir var meget anvendte farveemner i begyndelsen af dette århundrede. Man lagde papiret ned i kogende vand sammen med de æg, der skulle farves, og alle farver kunne dermed opnås. (27). Efterhånden fulgte blæk, frugtfarve, tusch og vandfarve efter. Med farveblyanter, tuscher og vandfarve blev det muligt at lave mere detaljerede figurer og mønstre, bl. a. ansigter.

Æggene kunne også dekoreres med ejerens eller modtagerens initialer, eventuelt i en eller anden form for indramning. Bogstaverne og forskellige andre former for dekoration blev tegnet på ægget med en tælleprås, inden ægget blev lagt i et afkølet farvebad. Når tællen efter farvebadet blev tørret af, fremstod bogstaverne hvide i kontrast til den opnåede farve. Det var samme princip, der lå bag brugen af voks, hvori man kunne ridse de mest sindrige dekorationer. Også forskellige blade eller skud af unge planter, vintergækker, persille eller porreblade kunne bindes på ægget inden farvningen (28). Efter farvningen kunne æggene dekoreres yderligere. I Nationalmuseets samlinger findes således nogle meget fine æg fra en stor gård i Tisvilde fra 1850'erne. Her er motiverne den korsfæstede frelser, påskelammet med sejrsfanen, en kirke, et træ, initialer og årstal indridset efter farvningen.

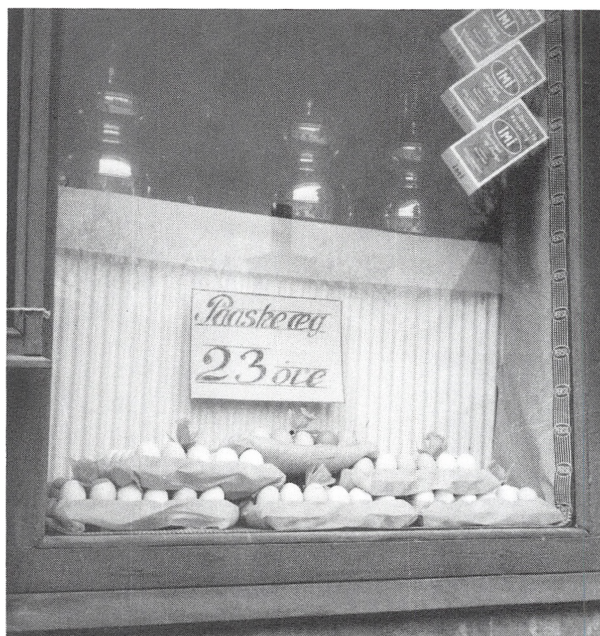
*Der trilles påskeæg i
Dragør, 1954.
Fot. Peter Michelsen.*

Ville man til sidst give æggene en særlig flot og blank overflade, kunne de indgnides med flæskesvær, mens de endnu var lunkne. Havde man økonomi til det, findes der fra omkring år 1900 også oplysninger om, at overførbilleder kunne bruges til udsmykning af æggene.

Farvning af hårdkogte æg var det mest udbredte, men der findes også eksempler på, at æg blev pustet tomme og derefter dekoreret. Det er muligvis en skik, der først kom til i begyndelsen af dette århundrede, men den kendes flere steder i Danmark.

».. det var somme Tider vi kunne pynte et Æg og hænge op. Vi pustede Blomme og det hele ud af det og pyntede med noget, vi klistrede på. Vi lavede Klistre af Mel og Vand. Det gjorde ingen Ting, hvordan det var. Vi klistrede saa meget paa, der kunne sidde, og så hængte vi det op under Loftet saadan over Bordet, og der blev det hængende, saa længe det kunne faa Ro til det.« (29).

Børnene var ivrige medvirkende til denne form for dekorering. En meddelelse fra Fyn har fortalt, at man gemte tapetrester og fint indpakningspapir, som blev klippet i strimler og limet på æggene (30). Hullerne i æggene blev lavet først med stoppenål og derefter forsigtigt udvidet med strikkepind. Man kunne også nøjes med at farve de udpustede æg, inden de blev hængt op i hasselgrene, som blev sat i en vase i stuen (31).

*Vinduesudstilling hos
en købmand i
Dragør, 1954.
Fot. Peter Michelsen.*

Fra 1920'erne kendes også til brug af halve skaller, der blev pyntet med kogler eller lignende, som skulle forestille kyllinger. Halve æggeskaller med karse eller forårsblomster i blev for alvor en del af bordpynten efter 2. verdenskrig, og i dag dyrkes karse i mange hjem og daginstitutioner ved påsketid.

At trille eller trante æg

At trille eller trante (sjællandsk) påskeæg var en skik, der hørte påskedag til, og som overvejende er og var en østdansk foreteelse (32). På Fyn var det især på de større gårde og herregårde (33), der blev trillet æg, mens det på Sjælland forekom i alle lag, mest med børn som aktører. I Vestdanmark var det snarere boldspil, sangleje og lignende der fandt sted påske- og anden påskedag. Påsken var mange steder starten på sommerens »gadeleg«.

Ægtrilningen kunne foregå både udendørs og indendørs; med eller uden regler. Mange steder trillede man blot æggene på en nærliggende bakke, skrænt eller åbred, indtil æggene gik i stykker, for derefter at spise dem eller lade dem ligge til fuglene (34). Var der ikke en skråning i nærheden kunne man hjælpe naturen på vej ved at bygge en lille forhøjning i sand eller bruge en tagsten eller et brædt (35).

Reglerne kunne gå ud at ramme hinandens æg. Den, hvis æg havde ramt

At trille påskeæg er blandt andet på Køge-egnen en levende påskeskik. Påskedag på Køge Ås, 1991. Fot. Gunnar Solvang.

den andens, havde vundet dette. Man kunne også vinde ved at trille sit eget æg længst, og i Kikhavn på Sjælland kastede man i 1880'erne til måls med hårdkogte æg ind i en sandbrink (36). Når ægget revnede lidt, kunne børn og unge gå ind i de forskellige hjem og få byttet til et nyt og helt hårdkogt æg. Alle koner havde en kurv fuld af hårdkogte æg stående påskedag til dette formål.

At trille påskeæg indendørs fandt overvejende sted i byerne og er formentlig et nyere fænomen; i givet fald måtte der forskellige hjælpemidler til. Det kunne være et strygebræt eller en anden form for bræt eller en tagsten (37). Og var man særlig øm over sine æg, blev der udlagt sand eller filt neden for »skråningen«. Til de indendørs lege med æg hørte også, at man kunne spille kort om dem (38) eller skyde til måls efter dem, sådan som det er skildret i følgende beretning:

»Naar Legen begyndte anbragte hvert Barn sine Æg for sig paa et Bræddegulv i den ene Ende af Værelset lagt i Sand for ikke at gaa i Stykker og saaledes at Æggene alle laa indenfor Kanterne af et enkelt Gulvbrædt. Børnene trillede derpaa fra den modsatte Side af Værelset

mod Æggene med en Tøjbold el. et Garnnøgle, ramtes Æggene maatte Ejermanden af med et« (39).

I dag er skikken med at trille påskeæg levende endnu blandt andet på Køgeegnen.

Andre lege med æg

Der var også andre æggelege i påsken. »At pikke hårdæg«, hvor to personer deltager, kendtes på Sjælland og i Skåne (40).

... en holdt den ene Haand fast om Ægget, saa den spidse Ende stak ud og holdt stille, medens en anden ogsaa holdt sin Haand om et Æg, og med den spidse Ende »piggede«, el. bankede småt med det andet Ægs spidse Ende. Den spidse Ende antoges for at være den stærkeste, den hvis Æg først knustes skulle give den anden et Æg, nogle Æg kunne jo være særligt stærke, den som saa havde held med sig kunne undertiden vinde mange Æg« (41).

Andre lege gik ud på at samle æg op inden for et givet tidsrum.

»Man plantede en Høtyv paa Engen, der blev bundet et langt Reb fast nede ved Jorden, derpaa blev tyve Æg gemt forskellige Steder paa et nærmere afgrænset Areal, og nu gjaldt det om, hvem af de to Deltagere i Legen blev først færdig med henholdsvis at løbe det lange Reb helt rundt om Høtyven eller at finde de tyve skjulte Æg og aflevere dem i en Kurv et for et« (42).

»Et par Snese (æg) blev lagt i en Række, hvor der saa blev bunden for Øjnene. Det var almindeligvis en Pige, som maatte samle dem op, imedens en Karl løb et stykke Vej, i Ørslev var Turen gjærne til Vordingborg, frem og tilbage omtrent en Mil« (43).

I Sønderjylland, på nogle af de sydfynske øer og enkelte andre steder i Danmark var det påskeharen, der kom med æggene. Det er en skik, der ligesom juletræet er kommet hertil fra Tyskland. Æggene blev gemt i stuerne eller mere almindeligt i haven under buske, i stengærder eller i »harevrøvl« (harelejer). Og så var det børnenes opgave at finde dem påskedag (44).

I Humble på Langeland »pippede« børnene påskeæg. Kai Uldall optog i 1932 en smalfilm samt lavede en fotoreportage, hvor denne skik blev dokumenteret. Børnene malede først »Hareæg«, som derefter af en voksen blev

Børn på Strynø koger æg ved et strandbål, 1931. Fot. Kai Ulldal.

gemt i haven. Så spurgtes der, »Har du pip dem?« (gemt æggene). Legen afsluttedes med, at børnene fandt æggene (45).

Ved Hornbæk i Nordsjælland byggede børnene huler, såkaldte »påske-stuer«, i skoven ved påsketid. De var indrettet med bord og bænke af sten og mos, med sand på gulvet samt muslingeskaller til pynt på væggene. Her spiste de den medbragte mad, som blandt andet bestod af farvede påskeæg. De voksne blev højtideligt inviteret til at deltage i måltidet. Desuden trillede de æg første eller anden påskedag på en nærliggende bakke og spiste de æg, der gik itu.

På de sydfynske øer: Strynø, Drejø, Ærø og Langeland kendte man til en anden form for påskeskik. Her kogte børnene æg ved halm- eller tangbål på stranden. Efter kogningen skulle ægget helst kastes op i luften af sin ejermand og gribes igen. Ægkogningen på Strynø fandt sted alle fire helligdage og var forbundet med forskellige andre lege som »To mand frem for en enke«, keglespil og sang- og ringlege (46).

Påskeæg og gækkebreve

Påskeæg kunne også være gave fra venner eller familiemedlemmer i forbindelse med gækkebreve. Til påskens optakt hørte nemlig gækkebrevene, hvis forgængere er de såkaldte bindebrev, der går tilbage til 1600-tallet.

I de første årtier af 1900-tallet var det skik at ønske hinanden »Glædelig Paaske« ved at sende et påsekort. Det indvendige af det her viste, dobbelte påsekort ses på følgende side. Nationalmuseet, Nyere Tid. Fot. John Lee.

Kunne man ikke gætte afsenderens identitet, skulle der bødes med et lille gilde, et kys eller et påskeæg. At bruge påskeæg som bod blev formentlig udbredt med brugen af de kommercielle gækkevers, som kunne købes hos forlæggere, bog- eller papirhandlere. Julius Strandberg udgav for eksempel sådanne gækkebreve, hvorpå der forneden er trykt, hvorledes man gebærder sig med gækkebreve: »Ifølge de gamle Regler for de, som ville sende Vintergække, skal Afsenderen, dersom han inden Paaske bliver opdaget, yde Modtageren Tribut, der sædvanlig bestaar i Paaskeæg eller en Billet til Theatret« (1870) (47). Formentlig blev påskeæggen som »svar« på gækkebreve således først kendt i byerne, og i dag er det den gængse »gækkegave«.

Påskeæggen som illustration fandt endvidere vej til påsepostkortene, som var almindelige i de første årtier af 1900-tallet. Men påsepostkortene har

Indersiderne af det på foregående side afbildede, dobbelte påsekort. Fot. John Lee.

ingen forbindelse med gækkebreve. De var egentlige lykønskingskort, som blev brugt til at ønske glædelig påske med (48). Et helt særligt lykønskingskort findes i Nationalmuseets samlinger. Det har form som et påskeæg, der kan åbnes, og indeholder en lille påklædningsdukke.

»Til Nydelse for Børnene, men til Skade for deres Tænder og Maver« – Det kommercielle påskeæg

Da lægen og folkemindesamleren J. S. Møller i 1930'erne udgav bogen *Fester og Højtider i gamle Dage*, skrev han:

»... de »rigtige« Paaskeæg er snart forsvundne herhjemme, de »lever« kun i de af Chokolade, Sukkermasse eller Papmache lavede Paaskeæg, sidstnævnte fyldte med Sukkergodt, der fylder Konfektbutikkernes Vinduer før Paaske – til Nydelse for Børnene, men til Skade for deres Tænder og Maver« (49).

I slutningen af 1800-årene blev påskeæg af sukker introduceret, formentlig først i borgerlige miljøer i byerne. Nationalmuseet, Nyere Tid. Fot. John Lee.

Når de nye former for æg faldt J. S. Møller for brystet var det, dels fordi han som læge mente, at de udgjorde en »sundhedsfare«, dels fordi de var udtryk for, at de gamle skikke stod for fald. Nu var det ikke længere »folkets« egne skikke og traditioner, der var fremherskende, men en rent kommerciel produktion med profit for øje. I slutningen af 1800-tallet havde støbte sukkeræg indtaget hønseæggenes plads i mange borgerlige hjem i byerne. Sukkeræggene blev fremstillet af konditorer og var fortrinsvis til pynt, men de kunne naturligvis også spises. I Nationalmuseets samlinger findes to sukkeræg, det ene formentlig fra 1890'erne, det andet af ukendt alder og oprindelse. På det sidstnævnte kan man gennem æggets ene ende kigge ind i dets hulrum, hvor der vises et panorama med landskab og figurer. Det er en type æg, der kendes mange steder i Europa, blandt andet i Sverige og Tjekkosllovakiet. Senere var det almindeligt, at man i de pastelfarvede sukkeræg kunne finde en lille gave, f.eks. en fingerring eller et andet lille stykke legetøj.

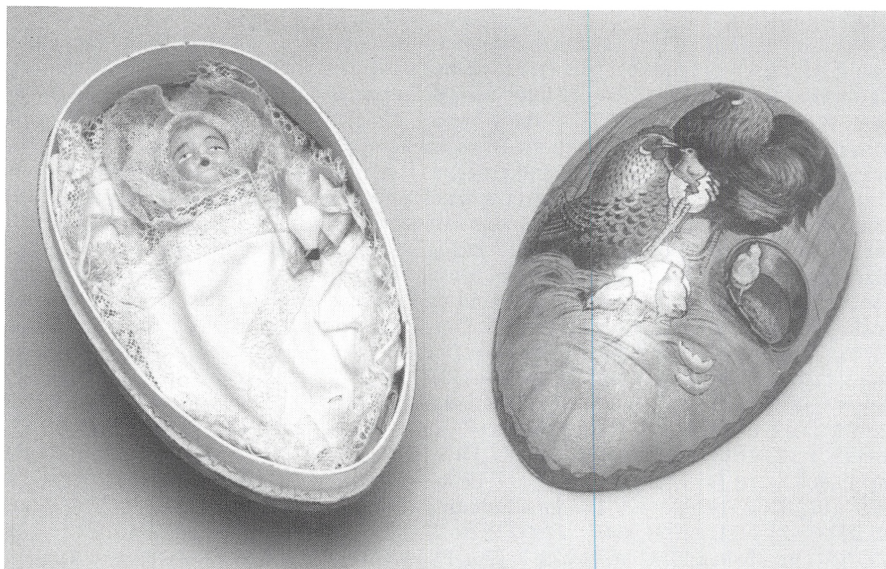
Konfekturbranchen har efterhånden fuldstændig overtaget produktionen af påskeæg, og kun få konditorer laver påskeæg idag. Derimod findes der i dag udover de helt store chokoladefabrikker også mindre virksomheder, der laver »hjemmelavet« chokolade i form af påskeæg. Hvornår man tidligst begyndte at producere chokoladeæg i Danmark vides dog ikke med bestemthed. Men de var i hvert fald i handelen i 1917, hvor der i en af firmaet Galle & Jessens priskuranter nævnes både chokolade-, marcipan- og sukkeræg. Under 2. Verdenskrig var der imidlertid mangel på råvarer, og påskeæg af chokolade var trods alt en luksusartikel, der var de færreste forundt. Chokoladeæggene fik for alvor stor udbredelse efter 2. Verdenskrig, og i løbet af de sidste ca. 30 år er fremstillingsteknikkerne blevet stadigt mere raffinerede. Æggene blev oprindeligt støbt i jernforme i 2 halvdele, som derefter skulle samles i hånden. Idag findes maskiner, der kan lave hele såkaldte ballonæg i een arbejdsproces. Den industrielle fremstilling af påskeæg har også betydet, at der er fremkommet påskeæg til salg i utallige variationer: små sukkeræg, mandelæg (fra 1930'erne), rigtige hønseæg udfyldt med chokolade, fondant-æg (sukkerovertrukne marcipanæg), lakridsæg etc., og hvor æggene tidligere var en udpræget sæsonvare, er de idag, hvad de mindre marcipanæg angår, en salgsartikel hele året.

Det holdbare påskeæg

Problemet med påskeæg anskuet som museumsgenstand er naturligvis, at de er meget forgængelige – både hønseæg og konfekturæg. Langt de fleste er i sagens natur blevet spist eller på anden måde gået til. Det gælder dog ikke æg af blik, porcelæn, glas, træ og andre holdbare materialer (50).

Påskeæg af andre materialer som blik og pap kom frem i årtierne omkring 1900. I Museet Falsters Minder findes således et blikæg dateret 1895, og på flere andre museer findes blikæg fra ca. 1910. Nøjagtigt hvornår papmachéæg, der kan fyldes med slik, kom i handelen vides ikke. Formentligt var de importerede fra Tyskland, og at dømme efter hvad der ligger i f. eks. Roskilde Museums samlinger havde de stor udbredelse o. 1920. På mange af disse papæg findes påskeharer (tyske?), som på denne måde kom til at indgå i den danske påske. Det forlyder, at papæggene fik endnu større udbredelse under 2. Verdenskrig, fordi de var nemmere at skaffe end råvarer til egentlige konfekturæg. På Nationalmuseet findes to papæg, hvoraf det ene er særligt fint, udstyret med et lille svøbelsbarn med vokshoved. Det har været en kostbar gave til et barn i et borgerligt miljø.

Filtæg og æg af andre materialer som træ, glas og plastic høre fortrinsvis til de seneste årtier. Det blev efterhånden den »ideale« husmoders pligt at kunne pynte et »pænt« bord, også til en påskefrokost, med hjemmelavede

*Påskeæg af papmaché med svøbelsesbarn. Nationalmuseet, Nyere Tid.
Fot. John Lee.*

æggebægre af peddigrør, halve æggeskaller med erantis etc. (se for eksempel Kvindens Hvem, Hvad, Hvor, 1960).

Selvom påsken måske i dag ikke har den samme folkelige gennemslagskraft som julen, så spiller påskeæggene dog stadig en vigtig rolle i den nutidige påskefejring, omend deres form og anvendelse har undergået store forandringer.

Farvestoffer anvendt til æggefärvning i Danmark:

Påskeliljer (blomster og blade). Løgskaller. Stenlav. Tagmos og mos fra træer. Theblade. Kaffebrums. Rødbede. Skarntyde. Vild kørvel. Malurt. Vintergækker. Persille. Blade og skud af unge planter – brugt til at dekorere med. Safran. Soda. Mandelskaller. »Silkespån«. Brunspån. Anilinfarver (bl.a. magentaviolet). Påskeægfarver. Forgyldning og bronzering. Blæk. Frugtfarve. Silkepapir. Crepepapir. Tusch. Vandfarve. Farver og farveblyanter.

Noter:

1 Kai Uldall, tidligere leder af Frilandsmuseet ved Sorgenfri, er nok den danske museumsmand, der mest indgående har beskæftiget sig med påsken og dens traditioner, dels gennem undersøgelser og publicering, dels ved fotografisk dokumentation. Uldall (1934) og (1958). Smalfilm: Påskeskik på Strynø, 1931. At finde hareæg, Langeland, 1932. Børn koger påskeæg på stranden, Langeland, 1932. Fotoreportager: Børnenes påskeskik, Strynø, 1931. At gemme hareæg, Langeland, 1932. Den nyeste undersøgelse af ægtrilning findes i Bøgh (1991). 2 Årets fester er et emne, der fortrinsvis er blevet behandlet af folklorister. Min baggrund er imidlertid etnologien og mit arbejde på Frilandsmuseet som museumsinspektør. Denne artikel er da heller ikke en fyldestgørende analyse af den folkelige påske, men snarere et første forsøg på at anskue en højtid ud fra et musealt/etnologisk synspunkt. Dermed ligger hovedvægten på de materielle forhold og den sociale kontekst, som påskeæggene indgik i. Artiklen bygger især på materiale i Nationalmuseet, Nyere Tid. 3 Om påskeægs oprindelse og udbredelse se: Hodne (1988), Newall (1972) samt Uldall (1958), heri findes også en nærmere diskussion af påskeæggenes symbolske betydning. 4 Møller (1931–33). 5 Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) nr. 7609. 6 Dansk Folkemindesamling (DFS) 1906/43:640. 7 DFS 1906/43:81. 8 NEU nr. 7609. 9 DFS 1906/43:72. 10 DFS 1906/43:A 446. 11 NEU nr. 14585. 12 NEU nr. 7178 og 6028. 13 DFS 1906/43:289. 14 NEU 14.585. 15 NEU nr. 15.909. 16 DFS 1906/43:236. 17 Feilberg (1910). 18 DFS 1906/23:294. 19 Uldall, (1934) og (1958). 20 Leonora Christina (1986). 21 Uldall, 1958. 22 NEU nr. 21.272. 23 NEU nr. 31.904. 24 NEU nr. 21.272. 25 Gad (1903). 26 Uldall (1958). 27 NEU nr. 7790 og NEU nr. 21.272. 28 DFS 1906/43:27, DFS 1906/43:287 samt Dragør. 500 års Byjubilæum, Kbh. 1931. 29 NEU nr. 4477. 30 Oplyst af Else Jepsen, f. 1921, Fyn. 31 Oplyst af Hedvig Hansen, f. 1920, Svinø. 32 I det gennemgåede materiale fra NEU og DFS er der kun ganske få oplysninger om, at børnene trillede æg i Jylland, men f.eks. trillede børnene æg i klitterne ved Lønstrup. NEU 35.219. Se Bøgh (1991) for nærmere beskrivelse af skikken på Køgeegnen i dag. 33 Reimer (1910), Henningsen (1990). 34 Kendes bl.a. fra NEU nr. 1075, 21.272, og 15.909 samt DFS 1906/43:159, 1906/43:454, 1906/43:482, 1906/23:352 og 1906/23:351. 35 Møller (1931–33), DFS 1906/23:302, NEU nr. 15.909. 36 DFS 1906/43:52. 37 NEU 12.747, DFS 1906/43:333, 1906/43:583. 38 DFS 1906/43:282. 39 DFS 1906/43:27. 40 Eskeröd (1970), DFS 1906/43:289. 41 DFS 1906/43:238. 42 DFS 1906/43:52. 43 DFS 1904/27:609. 44 NEU nr. 15.883, 30 og 949. 45 NEU nr. 1239. 46 Uldall (1934) samt NEU nr. 854, 871 og 37.111. 47 Brandt (1975). 48 Floris (1991), Adriansen (1987). 49 Møller (1931–33). 50 Ved en lille telefonisk rundspørge februar 1992 til en række østdanske museer viste det sig, at kun få museer havde påskeæg i deres samlinger: Kalundborg og Omegns Museum (bl.a. æg farvet af Karoline Graves), Lolland-Falsters Stiftsmuseum (polske æg), Museet Falsters Minder (1 blikæg), Holbæk (2 papæg), Roskilde Museum (en større samling papæg samt æg af forskellige materialer som træ, biscuit, porcelæn etc.).

Litteratur:

Adriansen, Inge: Glædelig Påske. Sønderjydsk Månedsskrift nr. 4, 1987.

Brandt, Margit: Vintergæk og sommernar. København 1975.

Bøgh, Charlotte: Påskedag skal vi trille påskeæg – en levende skik fra Køgeegnen. Køge Museum 1990. (1991).

Christoffersen, Marie: Fra Hedeboegnen. København 1923.

Dragør 500 aars Byjubilæum. København 1931.

Ellekilde, Hans: Danske Højtidsskikke. København 1943.

Eskeröd, Albert: Årets fester. Stockholm 1970.

Feilberg, H. F.: Dansk Bondeliv. København 1910.

Floris, Lene: Et kort med dyr og søde småbørn. Politiken 25. marts 1991.

- Gad, Emma (red.): Vort Hjem, III. København 1903.
 Graves, Karoline: Ved Halleby Aa. København 1926.
 Hagberg, Louise: Påskäggen. Fataburen 1906.
 Henningsen, Gustav: Fotografiet i Folkeminde-forskningen (1839–1950), Folk og Kultur, 1990.
 Hodne, Ørnulf: Tradisjoner omkring en Høytid. Oslo 1988.
 Leonora Christina, Jammers Minde. Gyldendals Klassikere, 1986.
 Møller, J. S.: Aarsfester fra Vaar til Høst i Danmark. Nordisk Kultur XXII, København 1938.
 Møller, J. S.: Fester og Højtider i Gamle Dage. København 1931–33.
 Newall, Venetia: An egg at Easter, London 1971.
 Pedersen, Anna: Højtid og Gæstebud, København 1960.
 Ravn, Dorthe: Gækken går fra kys til chokolade. Berlingske Tidende 20. marts 1988.
 Reimer, Christine: Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde. Bind III Aartider, fornøjelser og fester, Odense 1910.
 Schmidt, Aug. F.: Fra Djurslands gamle landsbyer. København 1964.
 Troels-Lund: Dagligliv i Norden, VII. København 1879–1901.
 Uhrskov, Anders: Fynsk Landsbyliv i gamle Dage. København 1932.
 Uldall, Kai: Les Oeufs de Pâques au Danemark. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. Årg. 54, 1958.
 Uldall, Kai: Nogle paaskeskikke. Fynsk Hjemstavn 7, 1934.
Fotoreportager i Nationalmuseet, Nyere Tids billedarkiv: Gemme påskeæg på Gavnø, 1953, (Helle Reedtz-Thott). Ægtrilning i Dragør, 1954, (Peter Michelsen). Haredrenge lægger påskeæg, Hørsholm, 1957, (Holger Rasmussen).
 Ægtrilning ved Holtug Kirke, Stevns, 1962 (George Nellemann).

Summary:

Danish Easter traditions of the 19th and early 20th century

At Easter part of the servants' wages was traditionally eggs; they were also presented as gifts to both children and adults. In several regions of Denmark children went caroling on Easter Eve and their subsequent reward was coloured Easter eggs. Dyed Easter eggs have been a tradition in Denmark since the 17th century. Easter eggs were dyed with natural materials like onion peels or they were decorated in some other way. In the eastern parts of Denmark a widely upheld tradition was to »roll« (trille/trante) Easter eggs on Easter Sunday. This event took place indoors as well as outdoors and the rules of the game had a great many variations.

Easter eggs are also associated with the traditional »gækkebrev« (an anonymous and elaborately scissored letter with a snowdrop where the recipient is being asked to guess the sender's identity. Translator's note). If one were unable to guess the sender's identity the penalty was a kiss or an Easter egg. Towards the end of the 19th century new forms of Easter eggs were introduced. First came eggs made of sugar; later the materials became paper or chocolate – »for the enjoyment of the children but to the detriment of their teeth as well as their stomachs« as the folklorist J. S. Møller succinctly put it in the 1930s.

Dansk folkekultur 1991

EN SELEKTIV BIBLIOGRAFI

Af Else Marie Kofod

Redaktionen afsluttet 1. februar 1992

Bibliografien er udarbejdet ud fra Dansk Bogfortegnelse og ud fra følgende tidsskrifter og årbøger:

Arkiv 13, nr. 2–3 (1991), Arv 46 (1990) *Arv og Eje*, Ask 15–16 (1991), Bol og By 1991, nr. 1, Bornholmske Samlinger 3. rk. 5 1991, Budkavlen 1990, Buks 21–22 (1991), Bygd 22, nr. 1–4 (1991), Cæcilia. Årbog 1991, Dansk Folkemusik 2, nr. 2–5 (1991) og 3, nr. 1 (1992), *Dansk årbog for musikforskning*, *Danske folkemål*, Danske Studier 86 (1991), Erhvervshistorisk Årbog 40 (1990), Ethnologia Europaea 21, nr. 1–2 (1991), Ethnologia Scandinavica 1991, *Fabrik og bolig*, Folk 33 (1991), Folk og Kultur 1991, Folkeminder 1991, nr. 1–4, Fortid og Nutid 1991, hft. 1–4, Fra Als og Sundeved 68 og 69 (1990–91), Fra Kvangård til Humlekule 21 (1991), Fra Himmerland og Kjær Herred 1991, *Fra Holbæk Amt*, Fra Ribe Amt 25, nr. 2 (1991), Fra Viborg Amt 1991, FRAM 1991, *Frederiksværkegnens Museum*, Fund og Forskning XXX–XXXI (1990–91), Fynske Årbøger 1990, Gladsaxe-bogen 1991, Haderslevsamfundets Årsskrift 1991, Handels- og Søfartsmuseets Årbog 50 (1991), Hardsyssels Årbog 25 (1991), Historie. Jyske Samlinger 18, nr. 4 og 19, nr. 1 (1991), Historiske Meddelelser om København 1991, Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog 1991, Historisk Tidsskrift 91, nr. 1–2 (1991), Historisk Årbog for Randers Amt 85 (1991), Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred 1991, *Historisk årbog for Roskilde amt*, Hjemstavnsliv 1991, nr. 1–12, Jordens Folk 1991, nr. 1–4, Kritik 94–97 (1991). Kulturen 1991, Københavns Folkemusikhus Nyt 134–143 (1991), Købstadsmuseet »Den gamle by«. Årbog 1990–91, Journalen 1991, nr. 1–4, Lolland-Falster 79 (1991) Lolland Falster Stiftmuseum 1991, Lyngbybogen 1991, Magasin 5, nr. 4 og 6, nr. 1–3 (1991), *Mark og Montre*, *Meddelelser fra dansk dansehistorisk arkiv*, MIV 16 (1991) *Modspil*, Musik og Forskning 16 (1990–91), Nationalmuseets Arbejdsmark 1991, Nefa Information 1991 og 1992, nr. 1, NIF-Newsletter 1991, nr. 1–2, Nord Nytt 44–45 (1991–92), *Nordslesvigske Museer*, Norveg 34 (1991), Ord & Sagn 11 (1991), Pluk 1991, nr. 1–3, Rig 74, nr. 1–4 (1991), Siden Saxo 8, nr. 1–4 (1991), Skalk 1991, nr. 1–6, Skivebogen 82 (1991), Sumlen 1989, Søllerødbogen 1991, Sønderjysk Månedsskrift 1991, nr. 1–12, Sønderjyske Årbøger 1991, Temenos 26 (1990), Theriaca 26 (1991), Tools & Tillage VI, nr. 3 (1990), Tradisjon 21 (1991), Turistårbogen 1991, Tåsinge Årbog 1991, Unifol Årsberetning 1990 (1991), Vejle Amts Årbog 1991, *Vendsyssel Nu & Da*, Vendsyssel Årbog 1991, Vestfynsk Hjemstavn 61 (1991), Vore Kirkegårde 1991, Østjysk Hjemstavn 56 (1991), Aalborgbogen 1991, Årbog. Historisk Samfund for Sorø Amt 78 (1991), *Årbog for Svendborg & Omegns Museum*, Århus Stifts Årbøger 1990/91, Århus Årbog 1991, Årsskrift. Udg. af Historisk Forening for Værløse Kommune 43 (1991).

De kursiverede tidsskrifter eller årbøger er ikke gennemgået i år, men vil blive samlet op til næste år.

I. BIBLIOGRAFI, HISTORIE, METODE

Bibliografi:

- BIBLIOGRAFI OVER LIMFJORDSEGNENS KULTUR- OG NATURHISTORIE. Udgivet af Sekretariatet for Limfjordsprojektet. Århus. Afdelingen for Forhistorisk Arkæologi, Moesgård 1991. 136 s. (Rapport/Limfjordsprojektet; nr. 3).
- CHRISTENSEN, BODIL: Vendsyssel-litteratur. VENDSYSSEL ÅRBOG 1991 147–150.
- DANSK FOLKEKULTUR 1990. En selektiv bibliografi. Af Else Marie Kofod. FOLK OG KULTUR 1991 92–106.
- ET UDVALG AF HISTORISK LITTERATUR OM RIBE AMT. Udarbejdet i samarbejde med Centralbiblioteket i Esbjerg. FRA RIBE AMT XXV, nr. 2 (1991) 274–280.
- EVENTYRINDEKS 1985/89. Udgivet af Bibliotekscentralen. Ballerup. Bibliotekscentralen 1990. 193 s.
- LITTERATUR OM HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 1990–1991. Ved Jeppe Hansen, Det Nordjyske Landsbibliotek. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 80 (1991) 157–165.
- LOKALHISTORISK LITTERATUR 1990–91. FRA VIBORG AMT 56 (1991) 101–103.
- NORDISK BIBLIOGRAFI FOR FOLKELIVSFORSKERE 1987. Udgivet af NEFA Nordens dokumentationsudvalg. Viborg. Museumstjenesten 1991. 167s. (NEFA-Dokumentation; ny serie, nr. 14).
- UDVALG AF LITTERATUR OM RINGKØBING AMT 1989–1990. Udarbejdet af Kr. Bjerregård. HARDSYSSELS ÅRBOG 25 (1991) 117–152.
- ÅRSBIBLIOGRAFI 1988–1990. Udgivet af Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning. København. Kontaktudvalget for dansk maritim Historie- og samfundsforskning 1988–1991. 3. hefter.
- Historie:**
- ADRIANSEN, INGE: Danish and German National Symbols. ETHNOLOGIA SCANDINAVICA 21 (1991) 34–52. ill.
- ANDERSEN, MIKAEL: Sølvs- og snurrepibrier. Håndværk på museum i gamle dage. Randers. Kulturhistorisk Museum Randers 1991. 32 s. ill.
- GLEERUP, J.: Opbrudskultur. Udgivet af Odense Universitet, Center for Kulturstudier, Medier og Formidling. Odense. Odense Universitetsforlag 1991. 109 s. (Udspil; 1).
- GRAUGAARD, ESPEN og Lis Helles Olesen, Torben Skov: Det nye Holstebro Museum. FRAM 1991 7–33. ill.
- HAUE, HARRY OG Johs. Nørregaard Frandsen: Den lokale samtidshistorie. (Genemgår litteratur, der indeholder samtidshistorie). FORTID OG NUTID 1991, nr. 1 31–46.
- HOLBEK, BENGT: Opfindelsen af folket. NORVEG 34 (1991) 171–184. Summary.
- JENS SIGSGAARD IN MEMORIAM. Af Mette Winge, Eva Balke og Jørgen Boelskov. MENIGHEDERNES DAGINSTITUTIONER 22, nr. 2 (1991) 8–11.
- KIRK, HENNING: Ældre billedet før aldersgrænserne. En undersøgelse af ældre billedet i leksika og sundhedsbøger 1850–1920. UNIFOL. ÅRSBERETNING 1990 (1991) 98–109.
- RØRBYE, BIRGITTE: Kulturgerontologi eller oldlore? Om de gamle og det gamle i folkeloristikken. UNIFOL. ÅRSBERETNING 1990 (1991) 110–135.
- SASS BAK, KIRSTEN: Skolelærerkomponister. Læreruddannede sangkomponisters rolle i dansk kulturformidling ca. 1850 til 1900. CÆCILIA. ÅRBOG 1991 1–34.
- SASS BAK, KIRSTEN: Folkemusik og musikvidenskab – Fra Laub til folkemusikdebatten. S. 21–61 i OTTE ÉKKOER AF MUSIKFORSKNING I ÅRHUS. Udgivet af Musikvidenskabeligt Institut. Århus Universitet. Århus. Musikvidenskabeligt Institut 1990. 180 s.
- SCHOVSBO, PER OLE: Af Slesvigske Vognsamplings historie. HADERSLEV-SAMFUNDETS ÅRSSKRIFT 1991 43–54. ill.
- SORØ AMTS MUSEUM. I felten med spade og båndoptager. Jubilæumsskrift i anledning af museets 75-årige beståen den 25. juni 1991. Red. Helge Torm. Sorø. Sorø Amts Museum 1991. 208 s. ill.
- STRØMSTAD, POUL: Nationalmuseet og industrien. NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK 1991 115–128. ill. Summary.
- TOFTEGAARD POULSEN, SØREN: Husdyr på museum – eller levende museumsgenstande. BOL OG BY 1991, nr. 1 39–57. ill.
- Metode:**
- ANDERSEN, SVEND AAGE: Kultur, delkul-

- tur og helhedskultur. *NORD NYTT* 45 (1992) 21–30. Summary.
- ANDERSON, VIBEKE: Udvandrere, livsformer og kultur. *NORD NYTT* 45 (1992) 39–42. Summary.
- BLAAKILDE, ANNE LEONORA: Interview med gamle mennesker. Overvejelser om folkloristisk feltarbejde – generelt og specifikt. *UNIFOL. ÅRSBERETNING* 1990 (1991) 53–81.
- DAMGAARD, ELLEN: Lemvig Museum. Museumsstøv og store linjer. Lemvig. Lemvig Museum 1991. 33 s. ill.
- DAMSHOLT, NANNA M. FL.: Søg – og I skal finde veje til kvindernes historie i arkiver og samlinger. Redigeret af Karen Hjorth, Grethe Ilsøe og Birgitte Possing. København. *Arki-Varia* 1991. 144 s. ill. (Udgivet i forbindelse med udstilling på Landsarkivet for Sjælland, 1991).
- HEMMERSHAM, FLEMMING: Erindringspleje. [Det at erindre kan være en form for sundhedspleje]. *UNIFOL. ÅRSBERETNING* 1990 (1991) 82–97.
- HORSTBØLL, HENRIK: Kulturbegreber i den nye kulturhistorie belyst gennem bogtrykkets kulturhistorie. *NORD NYTT* 45 (1992) 43–51. Summary.
- KRISTENSEN, POUL ERIK: Lokalhistorie. En inspirationsbog. Kongerslev. Feder-Kristensen 1991. 126 s.
- KULTURFORSTÅELSE. Redigeret af Knud Rendtorff og Niels Thomassen. Herning. *Systime* 1990. 270 s.
- MØLLGAARD, JOHANNES: Om kulturbegrebet. *NORD NYTT* 45 (1992) 52–58. Summary.
- PEDERSEN, LYKKE: Kulturbegrebet og kulturelle variationer – nogle faglige refleksioner. *NORD NYTT* 45 (1992) 31–38. Summary.
- RØRBYE, BIRGITTE: Interview under tvang. Retsmateriale i folkloristisk belysning. *TRADISJON* 21 (1991) 45–58.
- VASSTRÖM, ANNETTE: Drømmen om det totale kulturbegreb. *NORD NYTT* 45 (1992) 11–20. ill. Summary.
- om charterrejsens historie. *ASK* 15 (1991) 3–12. ill.
- HORSDAL, MARIANNE: Danmark mit fædreland, fortællinger fra hverdagslivet i det 20. århundrede. Valby. Borgen 1991. 151 s. ill.
- KOLONIHAVEN – EN OVERSET RESSOURCE. Af Hanne Hansen, Jan Larsen, Kirsten V. Winther. København. Læreranstaltens Fælles Byplankursus 1991. 87 s. ill. Grupperapport.
- VARENS TID. Dansk hverdagsliv oplevet gennem et varekatalog. Red. Bjørn Hennes. Med bidrag af Søren Kjærup m.fl. København. Amanda 1990. 183 s. ill.
- Folkeliv: Sjælland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm**
- BRANDT, PALLE: Mennesker omkring en gård. Nykøbing F. Kulturmindeforeningen. *Museets Falsters Minder* 1990. 47 s. ill.
- FOLK FRA SVINNINGE FORTÆLLER. 6 INTERVIEWS SAMLET VINTEREN 1989–90. Huset i Svinninge, projekt Lokalhistorie. Svinninge. Huset i Svinninge 1991. 47 blade. ill.
- FUNCH, EGON: Bønder, præster og fattigfolk. Glostrup sogneforstanderskabs historie 1842–67. Glostrup. Historisk Selskab for Glostrup, Brøndby; Albertslund og Vallensbæk 1991. 152 s. ill.
- FØNSS-JØRGENSEN, BENT: Hedeboer og skovboer i hverdag og fest. Tidsskildre fra Skovbo kommune. Ll. Skensved. M-Tryk 1991. 131 s. ill.
- GLADSAXEBOGEN III. Red. Ebbe Fels. Af Carl Erik Andersen, Birgit Andersen, Ning de Coninck-Smith m.fl. GLADSAXEBOGEN 1991 7–390. ill.
- JOHANSSON, PER-OLOF: Drømmen om Allerød. Glimt af lokalhistorien. Allerød. Lokalhistorisk Arkiv & Forening i Allerød Kommune 1991. 43 s. ill.
- LOLLAND-FALSTER – ET BROHOVED MELLEMLAND NORD OG SYD. Red. Henning Dehn-Nielsen. Af Else-Marie Boyhus, Kaj Strand Petersen, Karen Løkkegaard Poulsen m. fl. *TURISTÅRBOGEN* 1991. 3–96 s. ill.
- MØLLER, JOHN: Stationsbyen – et samfund i udvikling. Hvidovre. Glostrup Boligselskab 1991. 32. s. ill.
- NIELSEN, NIELS: Dagligliv i Farum 1891–

II. FOLKELIV, ERINDRINGER OG BIOGRAFIER, DAGBØGER OG BREVE, SAMFUNDSFORHOLD

BJERREGAARD, JØRGEN O.: Ud vil jeg, ud –

1915. Erindringer. Farum. Skoletjenesten og Farum Lokalhistorisk Arkiv 1990. 77 s. ill.
- PALUDAN, JULIUS: Allinge i sommeren 1865. BORNHOLMSKE SAMLINGER 3. rk. 5 (1991) 139–160.
- Folkeliv: Fyn**
- MATTHIESSEN, HUGO: Hugo Matthiessens Odense. Fotograferet september 1915. Udgivet af Holger Dyrbye. Højbjerg. Hikuin 1991. 125 s. ill. (Hugo Matthiessens Danmark).
- Folkeliv: Jylland**
- FABRICIUS, NINA: Vi byggede selv vores samfund. Odder. Odder Museum 1991. 84 s. ill.
- FRA FISKERLEJE TIL FORSTAD. STRANDHUSE I DET 20. ÅRHUNDREDE. Udgivet af Erik Voss. Kolding. Nr. Bjært Strandhuse Borgerforening 1990. 142 s. ill.
- HJEMME PÅ FANØ – MED UDDRAG OM LIVET PÅ FANØ I 1741. Ved Niels Winfeld Lund. BYGD 22, nr. 2 (1991) 2–12.
- NIELSEN, LISBETH og Poul Porskjær Poulsen: Kæltringer og skikkelige folk i Gødvad sogn. Et midtjysk sogn og dets mennesker, belyst gennem Herredsretten 1858–1890. Odense. Landbohistorisk Selskab 1991. 168 s., ill.
- THOMSEN, EMIL: Skive og omegn i 1850'erne og 1860'erne. SKIVEBOGEN 82 (1991) 46–69. ill.
- WILHELMS, ESTRID: En landsby i mellemkrigstiden. ØSTJYSK HJEMSTAVN 56 (1991) 67–86. ill.
- Erindringer og biografier:**
- ANDERSEN, ALBERT: En bådebygger ser sig tilbage. Ørbæk. Tømmelinden 1991. 105 s., ill.
- BALSLEV, SVEND: Landmåler Balle i Søllerød – en tragisk skikkelse. SØLLERØD-BOGEN 1991 62–90. ill.
- BRÆNDERIARBEJDERNE FORTÆLLER. Ved Ingeborg Dalgas. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 80 (1991) 93–132. ill.
- CASPERSEN, JES PETER: Sådan var det – erindringsbilleder. Aabenraa. Historisk Samfund for Sønderjylland 1990. 310 s., ill. (Sønderjyske levnedsløb; nr. 27).
- DAHL, SVEND C.: Karen Marie Mortensdatters dagbog. ASK 16 (1991) 10–13.
- FAABORG, JENS N.: En ung Haderslevs dagbog fra 1916. HADERSLEV-SAMFUNDETS ÅRSSKRIFT 1991 5–20. ill.
- FRERSLEV, GREGER: Drengesind og lærertuner. Skoleliv i København i 20'erne. Red. Else Marie Kofod. København. Foreningen Danmarks Folkeminder 1990. 142 s., ill. (Erindringsserien »Folk Fortæller«; nr. 24).
- GAMMELVIND PETERSEN, EIGIL: En gammel dreng fortæller. Nykøbing Sj., Løvsig 1990. 53 s.
- GRAVERSEN, SØREN: Erindringer fra Fur. SKIVEBOGEN 82 (1991) 28–45. ill.
- GROTH PAASCHBURG, AGNETE: Hun duede ikke? Slægtshistorie – en lille bid af virkeligheden. FORTID OG NUTID 1991, nr. 1. 21–30. ill.
- HOVMØLLER, ANDERS SVENDSEN: En bondesøn fra Mors. ASK 16 (1991) 4–9.
- JENSEN, KNUD PEDER: Vildmanden. En fortælling om folkemindesamleren Søren Knudsen. København. Gyldendal 1991. 232 s., ill.
- KRISTENSEN, ALBERT: Barn i Gammel Gaardbo. VENDSYSSEL ÅRBOG 1991 117–124. ill.
- LAURITSEN, V. S.: Erindringsbilleder II. Årre Sogn sidst i 1800-tallet. FRA RIBE AMT XXV, nr. 2 (1991) 170–184. ill.
- MEJDAHL, JØRGEN: Du godeste – lever han endnu? – en beretning om købmand Bro i Skolegade. HARDSYSSSELS ÅRBOG 25 (1991) 35–50. ill.
- PEDERSEN, THORSØ: Erindringsglimt fra barndom og ungdom i Oldrup 1902–1925. ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 75 (1990/91) 25–44. ill.
- RASMUSSEN, EYGIL: Eygil Rasmussens erindringer. Esbjerg. Bogtrykmuseet i Esbjerg 1990. 54 s.
- RASMUSSEN, HOLGER: En husmand i treårskrigen 1848–50. Underjæger Hans Pedersens optegnelser fra 1849 og hans visesamling. Noter til visesamlingen ved lærn Piø. København. Foreningen Danmarks Folkeminder i samarbejde med Gullanders Bogtrykkeri A/S 1992. 88 s., ill.
- REEHOFF, CHRISTIAN: Tro mig om du vil Gunnar. Også en Slags Oplevelser. Red. George Nellemann. København. Foreningen Danmarks Folkeminder 1991. 27 s., ill.

- (Erindringsserien »Folk Fortæller« nr. 25).
- RUDBECK, FREDERIK: Minder fra Haderslev i 1880'erne. Ved Henrik Fangel. HADERSLEV-SAMFUNDETS ÅRSSKRIFT 1991 25–42. ill.
- SØRENSEN, MARIE POULINE: Af en arbejderkones »sandfærdige livserindringer«. HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT 85 (1991) 59–69. ill.
- THELLEFSEN, LEO: Fjernere end Orion. Drengetid 1915–21 ved Limfjorden. Red. Synnøve Stevns. København. Foreningen Danmarks Folkeminder 1991. 130 s., ill. (Erindringsserien »Folk Fortæller« nr. 26).
- THOMSEN, BRUNO: Min livshistorie – eller en del af den. Struer. Ekspres-Trykkeriet 1990. 21. s., ill.
- WESTH-JENSEN, WERNER: Morten Pedersens optegnelsesbog 1783–1800. BORNHOLMSKE SAMLINGER 3. rk. 5 (1991) 85–138.
- WINKEL, ESTHER JEGIND: Skolebarn i 1920'erne. SØNDERJYSK MÅNEDSKRIFT 1991, nr. 11/12 291–298. ill.
- Samfundsforhold:**
- ANDERSEN, SVEND AAGE: Den ny arbejderklasse. Århus 1990. 60 s. (Arbejdsrapir. Center for Kulturforskning ved Århus Universitet 79).
- ANDERSEN, SVEND AAGE: Arbejdslivet og arbejdspladsens kultur. Århus. Center for Kulturforskning v/ Aarhus Universitet 1991. 54 s. (Center for Kulturforskning. Arbejdsrapir; 87).
- BUGGE VILLADSEN, PETER: Ladegården. SIDEN SAXO 8, nr. 4 (1991) 28–33. ill.
- DANSK KULTURHISTORISK OPSLAGS-VÆRK. Redigeret af Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening. København. Dansk Historisk Fællesforening 1991. 2 bind. (Afløser: Håndbog for danske lokalhistorikere).
- DROTNER, KIRSTEN: »Det er min interesse«: Ambivalenser i unges fritid. NORVEG 34 (1991) 143–152.
- DUBECK, INGER: Koner og konkubiner. SIDEN SAXO 8, nr. 2 (1991) 20–28. ill.
- HANSEN, HANS: Arbejdets folk i tre sogne. Af Holmegaard Kommunes historie 1814–1970. Næstved. Arbejderhistorisk forening i Holmegaard 1990. 216 s., ill.
- HUSUM SCHMIDT, EVA: Ældrepolitik og ældrebilleder. En gennemgang af idegrundlaget for 80'ernes ældrepolitik med vægt på de kvalitative aspekter af ældres tilværelse – modstillet med en interviewundersøgelse med gamle landbovinder. København. Institut for Kultursociologi 1990. 265 s. Magisterafhandling. (Reproserie. Københavns Universitet for Kultursociologi; 1991, nr. 1).
- JENSEN, BENT: Danskernes dagligdag. Træk af udviklingen i Danmark fra 1960'erne til 1990'erne. København. Spektrum 1991. 111 s. ill.
- LIVENTHAL, VIVECA: Lauritz og Elna – og de andre. Hvad en samling postkort kan fortælle. FOLK OG KULTUR 1991 60–76. ill. Summary.
- OLESEN, BODIL: Landbosamfundene ved kanten af storbyen. KØBSTADMUSEET »DEN GAMLE BY« ÅRBOG 1991 115–154. ill.
- SVERRILD, POUL: Forstaden – en slags by? JOURNALEN 1991, nr. 3, 7–11. ill.
- THOMSEN, KELS: Vi lever og beretter; tjenstepigers arbejdsforhold/levevilkår, organisering og bevidsthedsdannelse i perioden 1870–1930. Århus. Brændenælden 1991. 118 s., ill.
- WILLERT, HANNE: 3-generationsfamilier i 1800-tallet. Om statisk og dynamisk familieanalyse. FORTID OG NUTID 1991, nr. 1, 1–20.
- WØLLEKÆR: På fattiggården – et bidrag til 1800-tallets landboforhold, eksemplificeret ved Hårby fattiggård. BOL OG BY 1991, nr. 1, 58–73. ill.
- ØSTERGÅRD, UFFE: Peasants and Danes. Danish national identity and political culture. Århus 1990. 55. (Arbejdsrapir. Center for Kulturforskning ved Aarhus Universitet; 75).

III. BYGNINGER

- BALLE JENSEN, KURT og Keld Dalsgaard Larsen: Alderslyst fra sandmark til by. Silkeborg. Arbejdernes Byggeforening 1991. 216 s., ill. (Udgivet i anledning af Arbejdernes Byggeforenings 50 års jubilæum).
- BEYER, FLEMMING: Lille Lyngby. Registrant og bevaringsplan. I samarbejde med Skævinge Kommunes tekniske forvaltning og Lokalhistorisk forening for

- Skævinge Kommune. Skævinge, Hillerød. Skævinge Kommune og Nordsjællands Folkemuseum 1990. 46 blade. ill.
- BLEGVAD, JACOB: Hasseris Villaby huse og arkitektur. AALBORG-BOGEN 1991 7–107. Hovedsageligt ill. Summary og Zusammenfassung.
- BLOMQUIST, HELLE og Knud Vaaben: Rødovre kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991. Udarbejdet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København, Rødovre. Miljøministeriet og Rødovre Kommune 1991. 44 s., ill
- BOYE JENSEN, KURT: Samsø Kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Udarbejdet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København, Samsø. Miljøministeriet og Samsø Kommune 1990. 40 s., ill.
- DAHLKILD, NAN: Fra sommervilla til feriehytte. Om århundredskiftets og mellemkrigstidens fritidsbebyggelser. København. Dansk Byplanlaboratorium 1991. 62 s., ill. (Byplanhistoriske noter; 23).
- DRAGSBO, PETER: Fanø og bygningskulturen langs Vesterhavet – nogle synsvinkler. BYGD 22, nr. 2 (1991) 18–23. ill.
- DRAGSBO, PETER: Esbjerg 2 år gammel – et forsøg på en rekonstruktion. FRA RIBE AMT XXV, nr. 2 (1991) 200–215. ill.
- DRAGSBO, PETER: Landets huse – et kort rids af bygningskulturen på Haderslev-Koldingegnen. SØNDERJYSK MÅNEDS-SKRIFT 1991, nr. 6 181–185. ill.
- FABRICIUS, NINA: Hannes Hus i Sønderho. Et hjem bliver museum. BYGD 22, nr. 2 (1991) 24–31.
- FRANDBSEN, FRANTZ: Registrering af Kikhavn; et fiskerleje på Halsnæs. Udarbejdet af Byplan- og bygningsforvaltningen for Hundested Kommune. Hundested. Hundested Kommune 1990. 94 s., ill.
- GANSHORN, JØRGEN: Stenhuse i Kalundborg. Højbjerg, Kalundborg. Hikuina og Kalundborg og Omegns Museum 1990. 24 s., ill. (Kalundborg og Omegns Museums skrifter; nr. 9).
- HOLMGREN, STEEN og Ole Svensson: Byarkitektur i kommunens planlægning. Hørsholm. Statens Byggeforskningsinstitut 1991. 95 s., ill. Summary. (SBI-byplanlægning; 62).
- HUSE I HELSINGØR. Spredte træk fra en bygningskultur. Aktuelle bevaringsproblemer. Helsingør. Selskabet til Bevarelse af gamle huse i Helsingør 1990. 81s., ill.
- ILKJÆR, MARIANNE OLSSON: Arkitektur i Odder. Udgivet i samarbejde med Odder Lokalhistoriske Arkiv, Odderegns Forening for Bygnings- og Landskabskultur og Odder Museum. Odder. Odder Museum 1991. 145 s., ill.
- KIRKEGAARD, JENS: Ribe kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Udarbejdet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København. Ribe. Miljøministeriet og Ribe Kommune 1990. 56 s., ill.
- KIRKEGAARD: Viborg kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Udarbejdet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København. Viborg. Miljøministeriet og Viborg Kommune 1990. 64 s., ill.
- KRONBORG CHRISTENSEN, JOHN: Aabenraa kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991. Red. Allan Tønnesen. Udgivet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København. Aabenraa. Miljøministeriet og Aabenraa Kommune 1991. 56 s., ill.
- LANDSBYERNES BEVARING. EN VEJLEDNING. Udgivet af Århus Kommune, Stadsarkitektens kontor, Byplanafdelingen; med bidrag af Hans Jørgen Madsen. Århus. Århus Kommune 1991. 44 s., ill.
- LINDE-LAURSEN, ANDERS: Et hjørne af København. Et borgerhus historie. [Nikolaj Plads 27]. København. Dansk Ligbrændingsforening 1991. 70 s., ill.
- NIELSEN, JESPER HERBERT: Bygningsbevaring på Frilandsmuseet. Genopførelsen af en hjelm fra Als. NATIONALMUSEETS ARBEJDSMÅRK 1991 36–48. ill. Summary.
- PEDERSEN, OLE LEONARDO: Fredensborg 1990. Byens udvikling – og bevaringsværdier. Udarbejdet af Fredensborg-Humblebæk Lokalhistoriske Arkiv. Fredensborg. Fredensborg-Humblebæk Lokalhistoriske Arkiv 1991. 48 s., ill.
- SPREDT BYFORNYELSE I SKIVE. PLANLÆGNINGSFASEN. Udarbejdet af byplantegninstuen Åbenrå 29. København. Bygge- og Boligstyrelsen 1991. 43 s., ill.
- SØRENSEN, SVEND: To huse i Thisted. En historie om Alléstræde 3 og Nørregade

14. Udgivet af Boplan A/S, Thisted Andelsboligforening. Thisted. Sparekassen Thy 1991. 23 s., ill.
- TO BYEJENDOMME I THISTED. En historie om Lilletorv 4 og Kastet 3. Redaktion: Boplan A/S, Museet for Thy og V. Hanherred. København, Thisted. Boplan A/S og Sparekassen Thy 1990. 56 s., ill.
- TOFT JENSEN, HANNELENE: Bogense kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Udarb. af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København, Bogense. Miljøministeriet og Bogense Kommune 1990. 60 s., ill.
- TOFT JENSEN, HANNELENE: Vesterbro byatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991. Udarbejdet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København. Miljøministeriet og Københavns Kommune 1991. 56 s., ill.
- TOFT JESSEN, JØRGEN: De store gårdes storhedstid. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1991, nr. 6 186–187. ill.
- TOFT JESSEN, JØRGEN: Haderslev kommuneatlas. Bevaringsværdige byer og bygninger 1991. Red. Allan Tønnesen. Udgivet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København, Haderslev. Miljøministeriet og Haderslev Kommune 1991. 60 s., ill.
- TØNNESEN, ALLAN: Suså kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Udgivet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København, Glumsø. Miljøministeriet og Suså Kommune 1990. 36 s., ill.
- TØNNESEN, ALLAN: Sønderborg Kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Udgivet af: Planstyrelsen, kontoret for by- og bygningsbevaring. København, Sønderborg. Miljøministeriet og Sønderborg Kommune 1990. 52 s., ill.
- TØNNESEN, ALLAN: Nordborg Kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Udarbejdet af: Planstyrelsen, kontoret for by og bygningsbevaring. København, Nordborg. Miljøministeriet og Nordborg Kommune 1991. 56 s., ill.
- TØNNESEN, ALLAN: Fladså kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Udarbejdet af: Planstyrelsen, kontoret for by og bygningsbevaring. København, Fladså. Miljøministeriet og Fladså Kommune 1991. 36 s., ill.
- TØNSBERG, JEPPE: Lyngby Nordre Mølle. LYNGBYBOGEN 1991 113–128. ill.
- IV. INVENTAR (REDSKABER, INDBO, HUSGERÅD)**
- CLEMMENSEN, TOVE: Nationalmuseets klunkehjem. København. Nationalmuseet 1990. 55 s., ill.
- VI. MATERIEL FOLKEKULTUR**
- Landbrug, skovbrug, havebrug, gartneri, fiskeri og jagt:**
- APPEL, HANS HENRIK: At være almuen mægtig. De jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden. Odense. Landbohistorisk Selskab 1991. 187 s., ill. (Let revideret udgave af speciale i historie, Københavns Universitet).
- BORUP, HELLE: »Du skal være havearkitekt, Carl«. FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE 21 (1991) 28–33. ill.
- ERIKNAUER, KIRSTEN: Familiebruget. En livsform under forandring. En beskrivelse af livet på ni familiebrug i Hads herred 1989–1990. Odder. Odder Museum 1991. 109 s., ill.
- FABRICIUS, NINA: Livet på de store gårde. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1991, nr. 6 169–180. ill.
- GORMSEN, GUDRUN: Hedebrugsforsøg på Hjerl Hede. BOL OG BY 1991, nr. 1 7–38. ill.
- GORMSEN, GUDRUN: Traditional Heathland Farming in Western Denmark. Reconstruction of an Agricultural System from a Peasant Diary. ETHNOLOGIA SCANDINAVICA 21 (1991) 105–125. ill.
- GRAUGAARD, ESBEN: Om at avle kartofler i de thylandske sandklitter. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED 1991 21–32. ill.
- HJORTH RASMUSSEN, ALLAN: Jens Væver og det jyske ålevodsfiskeri. Limfjordsfiskerne og jagten på Sjællands ål. Løgstør. Limfjordsmuseet 1991. 52 s., ill. (Limfjordsmuseets småskrifter; nr. 11).
- HOLM, POUL: Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914. Esbjerg. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsarkivet 1991. 348 s., ill. Disputats. Summary.
- HOPPE, MARIA-THERESE: Hvem var kultursvierne? Om jagt i arkiverne på sort arbejde i 1600- og 1700-tallets Nordsjælland. FOLK OG KULTUR 1991 5–24. Summary.

- JACOBSEN, INGVAR: »Søndergård« i Øsløs. Dens fæstere, ejere og udstykning (1568–1991). HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED 1991 51–68. ill.
- KIRK, ILSE: Da enhver fik sit. Udsiftningen i Græsted, Esbønderup og Blistrup Sogne. Græsted. Lokalhistorisk Arkiv for Græsted og Omegn 1990. 195 s., ill.
- KJÆRGAARD, THORKILD: Den danske revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning. København. Gyldendal 1991. 440 s., ill. Disputats, Fransk resumé.
- KNUDSEN, ANN VIBEKE: Om havekultur på Bornholm. Rønne. Bornholms Museum 1991. s. 129–160. ill. (Særtryk af Fra Bornholms Museum 1989/1990).
- KROG, HANS: Winthers Sted. Historiske oplysninger om Gummerups gamle gårde og huse. VESTFYNSK HJEMSTAVN 61 (1991) 6–20. ill.
- LØGSTRUP, BIRGIT: Jord og mennesker i Vorde, Fiskbæk og Romlund sogne 1688–1800. FRA VIBORG AMT 56 (1991) 28–55. ill.
- MUNK PEDERSEN, HANS: Træskibe. Fiskeri og fartøj i Frederikshavn o. 1900. Frederikshavn. Nordtryk 1990. 47 s., ill.
- NØRREGAARD FRANDSEN, JOHS.: Da landbolivet blev en by i provinsen. Essay om landbrugets bevidsthedsformer under forvandling. FOLK OG KULTUR 1991 33–59. Summary.
- PEDERSEN, HANS: Et tilbageblik. [Nogle optegnelser og bemærkninger om landsbyliv og bondeliv fra midten af 1800-tallet til midten af 1900-tallet]. HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT. ÅRBOG 1991 27–44. ill.
- PORSKROG RASMUSSEN, CARSTEN: Store gårde eller lige store gårde. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1991, nr. 6 163–168. ill.
- PORSMOSE, ERLAND: Grydstrup. To hovedgårde for meget – og en for lidt. BOL OG BY 1991 nr. 1, 74–88. ill.
- RASMUSSEN, ARNE: Udsiftningen i Dreslette sogn. VESTFYNSK HJEMSTAVN 61 (1991) 30–34. ill.
- SKOVENS FOLK FORTÆLLER. Forstlige erindringer 1882–1941. Red. Olav Kjersgaard m.fl.: Hørsholm. Skovhistorisk Selskab 1990. 124 s. ill. (Skovens Folk Fortæller; bind 2).
- STATSHUSMANDSLIV PÅ LANGELAND. Fortalt af dem selv til Karen Nielsen. Odense. Landbohistorisk Selskab 1990. 101s., ill.
- SØRENSEN, FRODE: Udviklingen – så vidt jeg husker. FRA RIBE AMT XXV, NR. 2 (1991) 216–226. ill.
- THOMSEN, TH. A.: Marsvinejagten fra Skærbæk. VEJLE AMTS ÅRBOG 1991 89–101. ill.
- VÆGTER NIELSEN, ANDERS: Husmændene – landboreformernes tabere? En studie i fæstehusmændenes vilkår på Erholm-Søndergårde fra landboreformer til husmandslove 1770–1850. Odense. Landbohistorisk Selskab 1991. 142 s., ill.
- ØRUM-LARSEN, A.: Lollands Frugtplantage I/S i Frejlev, 1916–86 og dens stifter. FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE 21 (1991) 34–39. ill.

Håndværk og industri:

- ANDERSEN, SVEND OTTO: Fotografiet fortæller. Per Nilens 25 års håndværkerjubilæum i Vedbæk 1923. SØLLERØDBOGEN 1991 91–153. ill.
- BLOCH RAVN, THOMAS: B & O Struer og den vide verden. FRAM 1991 43–63. ill.
- EJLERSEN, TORBEN: Møllerliv i København. HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN 1991 86–101. III.
- FALK, C. og Jørgen Krejbjerg: Teglfremstilling. Hasselager. Kalk- og Teglinformation 1991. 24 s., ill.
- GJERMANDSEN, HENNING E.: En skomagerforretning på Nørrebro. ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG 40 (1990) 95–107. ill.
- HENNINGSEN, LARS N.: Urmagerfamilien Green og snedker Lorenz Nielsen. Aabenraa-håndværkerne i 1700-årene. NORDSLESVIGSKE MUSEER 16 (1989) 84–103, ill.
- HVASS, LONE: Skræddersvenden Gotfried Eichstedt. Vejle. Vejle Sygehus 1990. 24 s., ill.
- HØJTE, SVEND: Blade af Lundby mølles historie. TÅSINGE ÅRBOG 1991 6–15. ill.
- LAMPE, JENS KONGSTED: Tidsmåling og urmageri på Samsø. ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 75 (1990/91) 80–86. ill.
- LARSEN, KIRSTEN, S. OG J. W. Møller: Karlstrup Smedje i 300 år. Solrød. Solrød Lokalhistoriske Forening 1991. 19 s., ill.

- MORTENSEN, NIELS: Et industrieventyr i Skive. Om bonden og industrifyrsten Per Odgaard. SKIVEBOGEN 82 (1991) 70–109. ill.
- OLSEN, NIELS OLUF: Bødker fortæller om sit liv. LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND. ÅRBOG 79 (1991) 19–24. ill.
- ORDUNA, JETTE R.: »– deres Fajance-kakkelovne ere de skønneste« – udgravning af et pottemageri i Christiansfeld. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1991, nr. 10 259–268. ill.
- PEDERSEN, THØGER IRMINGER: Kobberkedler fra Haraldskær. Historien om en metalvarefabrik. KØBSTADSMUSEET »DEN GAMLE BY«. ÅRBOG 1990 81–104. ill.
- PETERSEN, VIGGO: Vandmøller og landskab i Nordjylland. BYGD 22, nr. 1 (1991) 3–31. ill.
- RINGGAARD LAURIDSEN, HENNING: Viborg Industrihistorie 1742–1990. Viborg, Viborg Stiftsmuseum 1990. 60 s., ill. (Viborg leksikon; 8).
- SKADHAUGE, POVL: Anders Nielsen Hummelgaard. Optegnelser fra 1797 om hans ungdomsliv og oplevelser som rejsende håndværkersvend i Tyskland og Østrig. FRA VIBORG AMT 56 (1991) 56–76. ill.
- SOLVANG, GUNNAR: Landhåndværk på museum. Et tømrer- og snedkerværksted i Herfølge. ÅRBOG FOR KØGE MUSEUM 1990 23–36. ill.
- SØRENSEN, SVEND: Lervarefremstilling i Thisted. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED 1991 119–128. ill.
- Søfart, samfærdsel og handel:**
- BECKER-CHRISTENSEN, HENRIK: Johannes Mejer og »Rechte Herr Weg«. SØNDERJYSKE ÅRBØGER 1991 23–34. ill.
- CHRISTENSEN, POUL D.C.: Handelens udvikling i Brejning. HARDSYSSELS ÅRBOG 25 (1991) 5–34. ill.
- ENEMARK, POUL: Flensborg og oksehåndelen i årtierne efter 1500. SØNDERJYSKE ÅRBØGER 1991 35–72.
- FINK, JØRGEN: Fra åhavn til kysthavn. Århus havns historie til 1914. Århus. Århus Byhistoriske Udvalg. Erhvervsarkivet 1990. 238 s. ill.
- FURDAL, KIM: I Hugo Matthiessens spor. SØNDERJYSKE ÅRBØGER 1991 5–22. ill.
- HAHN-PEDERSEN, MORTEN: Fyrskibe ved Danmarks port mod vest. Esbjerg. Fiske- og Søfartsmuseet, Saltvandsarkivet 1991. 64 s. ill. Zusammenfassung. (Fiske- og Søfartsmuseets temahefter).
- HAUGE MORTENSEN, PER: Sejlads på Ringkøbing. Fra accise- og toldregnskab 1680–1798. FRAM 1991 34–42. ill.
- HØGSBRO, KIRSTEN ELIZABETH: Gamle Kongevej i Vester Hanherred. En grå zone inden for lovgivningen om naturbeskyttelse. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED 1991 7–20. ill.
- JENSEN, GERDA: Handel med fisk i Randers by og omegn – før og efter århundredskiftet. HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT 85 (1991) 75–82. ill.
- LORENZEN-SCHMIDT, KLAUS-JOACHIM: Jyske heste til Europa. En holstensk mellemhandler 1830–1840. BOL OG BY 1991, nr. 1 89-112.
- LUTCHEN-LEHN, KIRSTEN: Kaptajn Lund på Grønsund Færgegård. HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT. ÅRBOG 1991 5–26. ill.
- MØLLER NIELSEN, ERIK : Vindeby-Svendborg Færgeriet. En historisk skitse ved 25-året for dets ophør. TÅSINGE ÅRBOG 1991 22–33. ill.
- MØLLER NIELSEN, ERIK: Sejl- og sejlskibstyper. Svendborg & Omegns Museum 1990. 16 s. ill. (Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum; bind 23).
- POULSEN, BJØRN: Saltmesteren. SIDEN SAXO 8, nr. 2 (1991) 17–19. ill.
- SCHMIDT, KNUD IVAR: Fra mastetop til havneknejpe. Sømandserindringer fra verdenshavene 1925–1930. Lyngby. Dansk Historisk Håndbogsforlag 1991. 255 s. ill.
- SEKKELUND, KAJ : Købmænd og handelsliv i Thisted 1814–50. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED. 1991 77–90. ill.
- SKYTTE-RASMUSSEN, K.: Gudrun og Marius på Hvidsten Kro. HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT 85 (1991) 83–92. ill.
- Andre erhverv:**
- CHRISTEN LAVE, CARL: Omvandrende skikkelser og originaler på Djursland i

1890'erne. FOLK OG KULTUR 1991 25–32. Summary.
 DAHL, ANDERS: Trækkerdrengeliv. JORDENS FOLK 1991, nr. 1 29–33. ill.
 GAARDBOE, ANTON: Himmerlands rakkerre. Fra vugge til grav. Ved Jens Bråten. Ny revideret udgave. Tidligere 1. udgave 1904–12. Aars. Jens Bråten 1991. 91 s.
 LORENZEN, JØRGEN: Hvad er cirkus. Randers. Skippershoved 1991. 126 s. ill.
 MULVAD, SØREN : Natmandens endeligt. FRA RIBE AMT XXV, nr. 2 (1991) 185–189.
 SNORRASON, EGILL: Infam og uærlig – fra skarpretter til læge. SIDEN SAXO 8, nr. 3 (1991) 24–33. ill.

Folkedragt, tekstil:

ETTING, VIVIAN: Karvsnit & korssting. Husfliden på Stevns. Store Heddinge. Stevns Museum 1991. 34 s. ill.
 KRYGER, BIRGIT: To vævede »bul med ærmer«. VESTFYNSK HJEMSTAVN 61 (1991) 69–74. ill.
 NØDSKOV, GITTE: Landlige tekstiler fra Himmerland og Kjær Herred. Fra midten af 1700-årene til midten af 1800-årene. FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED 80 (1991) 7–58. ill.
 WOLD, SARA og Peter Dragsbo, Niels Frederiksen: Fanødragtens fødsel – myter og virkelighed. BYGD 22, nr. 2 (1991) 13–17. ill.

Folkedunst:

BERGILD, MERETE og Jens Jensen: »Ribe-værkstedet« – Jacob Jacobsen, billedhugger i Haderslev – 1651–1683. SØNDERJYSKE ÅRBØGER 1991 87–106. ill.
 BONDESEN, PETER: Et frimurerisk loft i Randers. Frits Uldall og Niels Waldemar Fjeldskovs arbejde fra 1882. HISTORISK AARBOG FRA RANDERS AMT 85 (1991) 70–74. ill.
 DAMGAARD, ELLEN og Harald Thrane, Ivanka Petrova Andersen: Søren Bødkers skab på Lemvig Museum. En bondehåndværker og hans arbejde. FRAM 1991 81–97. ill.
 KJERSGAARD, ERIK: Tran, gas og stenolie – om gadernes belysning i ældre tid. KØBSTADSMUSEET »DEN GAMLE BY«, ÅRBOG 1991 7–56. ill.
 KRAGELUND, MINNA: Sting på sting. Kilder

til forskning om håndarbejde. ARKIV 13, nr. 2 (1990) 81–102.
 MATHIESEN, ESKE K. : Erindringens kunst. Erindringer i billedform. FOLKEMINDER 1991, nr. 1 4–7. ill.
 MICHELSEN, VIBEKE: En blind helgen og 10.000 martyrer. Claus Bergs altertavle i Voldby kirke. NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK 1991 162–171. ill. summary.

VIII. HUSHOLDNING

HØYRUP, LISE: Man guffede i sig, det bedste man havde lært. Kostskikke i fiskerlejet i Lyngby i mellemkrigstiden. HISTORISK ÅRBOG FOR THY OG VESTER HANHERRED 1991 33–42. ill.
 KØKKENET. DANMARKS STØRSTE ARBEJDSPLADS. Køkkenets kulturhistorie. Redigeret af Gerda Petri og Ølgod Museum. Ølgod. Ølgod Museum 1991. 58 s. ill.

XI. SKIK OG BRUG, FESTER OG HØJTIDER, LEG OG SPIL

Skik og brug:

AABY, PER: Borgernes børn ved århundredskiftet. Nykøbing Falster. Falsters Minder 1985. 36 s. ill.
 CORRELL, INGE: Takt og nye toner. værktøjer og spilleregler for omgang med andre mennesker. København. Nyt Nordisk Forlag 1991. 126 s. ill.
 EIDER, PREBEN: Selskabsløvens brøl – og brølere. Takt og tone i praksis. København. Børsens Bogklub 1991. 281 s.
 KJÆR, BIRGITTE: Århundredets bal. Træk af ballets kulturhistorie. I: Første halvdel af 1800-tallet. KØBSTADSMUSEET »DEN GAMLE BY«. ÅRBOG 1990 65–80. ill.
 KJÆR, BIRGITTE: Århundredets bal. Træk af ballets kulturhistorie. II: Anden halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. KØBSTADSMUSEET »DEN GAMLE BY«. ÅRBOG 1991 57–74. ill.

Fester og højtider:

HENNINGSEN, GUSTAV: Karnevallets omvendte verden. Til vor europæiske kulturarv hører karnevallet, der under den mindre overflade handler om liv og død. FORSKNING & SAMFUND 17, nr. 3 (1991) 21–23. ill.

PEDERSEN, INGEBORG: Barn Jesus i en krybbe lå . . . KØBSTADSMUSEET »DEN GAMLE BY« ÅRBOG 1990 54–64. ill.

Leg og spil:

ADRIANSEN, INGE: Leg med nødder. SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 1991, nr. 11/12 s. 324.

ANDREASEN, NIELS JØRGEN: Elastolin- og lineolsoldater til det danske marked. KØBSTADSMUSEET »DEN GAMLE BY«, ÅRBOG 1990 36–53. ill.

BENDIXSEN, ANETTE og Henny Stouby: Livet i frikvarteret. BUKS 22 (1991) 75–87.

CHRISTENSEN, ANDERS CHR. N.: Majbøge i Østhimmerland i dag. FOLK OG KULTUR 1991 77–91. ill. Summary.

EPSTEIN, ED: »Fordi jeg kan li' det, professor«. En legeundersøgelse. BUKS 22 (1991) 61–74.

KAAS NIELSEN: Fra Kinasjip til elastikhop. IDRÆT I SKOLEN 1991, nr. 2 24–26.

MØLLER, JØRN: Snøre Vibe – og 99 andre gamle kamp- og kapege. Kastrop. DDSG&I 1991. 124 s. ill. (Gamle idrætslege i Danmark; legebog 4).

XIII. FOLKETRO

BRØNDEGAARD, V.J.: Klammerurt – et falsum? DANSKE STUDIER 86 (1991) 199–201.

JOHANSEN, JENS CHRISTIAN V.: Da Djævelen var ude. Trolddom i det 17. århundredes Danmark. Odense. Odense Universitetsforlag 1991. 327 s. ill. Disputats. (Odense University studies in history and social sciences; vol. 129).

LAIGAARD, JENS: Trolddom. Valby. Borgen 1991. 64 s. ill.

PIØ, IØRN: »Af troldens saga«. S. 15–18 i NISSER, TROLDE OG ANDRE SÆLSOMME VÆSENER. Udg. af Kunstforeningen. København. Kunstforeningen 1991 xx s.

STRANGE NIELSEN, A.: Lægedomskilder i Lokalsamfundet. København. Foreningen Danmarks Folkeminder 1991. 57 s. ill.

XV. FOLKEDIGTNING

JOHNSEN, HELLE: Hvad de dog fortæller, de børn! Om gru, gys, masser af fnis og også lidt om den voksne, der ikke lo så meget. BUKS 21 (1991) 9–26.

KAAS NIELSEN, ERIK: Børn og traditioner – om børns fortællinger BUKS 22 (1991) 9–26.

KAAS NIELSEN, ERIK: Manden fra galgen – og andre af børns gysere. Samlede og fortalte af Erik Kaas Nielsen. København. Foreningen Danmarks Folkeminder 1991. 63 s. ill.

MATHIESEN, ESKE K.: Judas. Historien om en forræder. København. Foreningen Danmarks Folkeminder i samarbejde med Gullanders Bogtrykkeri A/S 1990. 42 s.

BREDSORFF, THOMAS: Nogen skrev et sagn om »Agnete og Havmanden« – hvem, hvornår og hvorfor? FUND OG FORSKNING XXX (1991) 67–80.

MEISLING, PETER: De sympatiske havmænd. En lille replik til Thomas Bredsdorff. FUND OG FORSKNING XXX (1991) 81–86.

SØNDERGAARD GREGERSEN, TORBEN: Hesten i myter og sagn. København. Grafisk 1991. 67 s. ill.

Viser og folkesang:

DAM, POUL: Højskolernes uddannelsesidealer i 1870'erne – illustreret gennem sangbøgerne. S. 41–49 i SKOLE, DANDELSE, SAMFUND. FESTSKRIFT TIL VANG SKOVGAARD-PEDERSEN 31. MAJ 1991. Red. af Harre Haue, Kristian Hvidt m.fl. Odense. Odense Universitetsforlag 1991. 277 s. ill.

PEDERSEN, OLGA: Hip hurra, det er min fødselsdag. Lejlighedssange fra 1786 til 1990. FRA RIBE AMT XXV, nr. 2 (1991) 190–199.

PIØ, IØRN: Tålmodige kvinder. Om DgF 257 samt DgF 256 og 258. S. 287–296 i INTE BARA VISOR. STUDIER KRING FOLKLIG DIKTNING OCH MUSIK. TILLÄGNADE BENGT R. JONSSON DEN 19 MARS 1990. Red. af Eva Danielson m.fl. Stockholm, svenskt Visarkiv 1990. 339 s. (Skrifter Utgivna av Svenskt Visarkiv 11). Artiklen findes på italiensk i Griselda 2, La Storia di Griselda in Europa. L'Aquila 1990.

PIØ, IØRN: Hvem skrev den lange Marsk Stig-vise? Skitse til en arbejdshypotese. S. 87–92 i MARSKEN RIDDER IGEN – OM MORDET PÅ ERIK KLIPPING, RUMELANDS SANGE OG MARSK STIG-VISERNE. Ed Jens E. Olesen m.fl. Odense 1990. 92 s.

SANGE OG VISER FRA DYREHAVSBAK-
KEN 1877–1991. Bearbejdet af Tove Pe-
dersen og Dot Wessman. Store Heddinge.
F. Keller 1991. 142 s. ill. noder.

SØNDERGAARD, LEIF: Meningsdannelse
og mytedannelse i Marsk Stig-viserne. S.
59–86 i MARSKEN RIDDER IGEN – OM
MORDET PÅ ERIK KLIPPING, RUME-
LANDS SANGE OG MARSK STIG-VISER-
NE. Ed. Jens E. Olesen m.fl. Odense 1990.
92 s.

Eventyr:

DANSKE FOLKEEVENTYR. København.
Forlaget Danmark 1991. 316 s. ill.

Sagn:

JOHANSEN, THOMAS: Et folkløst eks-
periment. Hvad der kan ske med et sagn,
der genfortælles af 10 personer. FOLKE-
MINDER 1991, nr. 3 3–7.

STEVNSBORG, HENRIK: Den blå jomfru.
Sagnet, der fortæller, hvordan man kan
blive dømt til at kysse Den blå jomfru.
FOLKEMINDER 1991, nr. 2 5–8. ill.

VELLEV, JENS: »Tunnel« og »bro« mellem Vi-
borg og Asmild. FOLKEMINDER 1991, nr.
4 6–10. Uddrag af artikel i MIV 16.

De små genrer:

ALLE BØRNE – 1991. Nye barske børne-
rim. Redigeret af Anne Kjær og Torben Ol-
sen. Roskilde. Skyggen 1991. 64 s.

ALLERSIDSTE NYT FRA ALLE BØRNE.
Udvalgt og suppleret af Niels Sønder-
gaard. København. Frederik E 1991. 64 s.
ill.

BORNHOLMSK ORDTØJ. Samlet og tilrette-
lagt af Leif Henriksen. Rønne. Wilhelm
Dams Boghandel 1990. 95 s. ill.

JUUL, METTE: Alle børnene er blevet bar-
skere. En ny generation af børnerim. Aal-
borg. Nihon 1990. 31 s. ill.

KAAS NIELSEN, ERIK: Livets veje. [Tegne-
lege eller tegneremser]. ASK 16 (1991) 14–
21. ill.

KJÆR, ANNE: 777 vitser for børn. Roskilde.
Skyggen 1991. 160 s. ill.

KJÆR, ANNE: Hvad er et skelet mest bange
for? og 500 andre gåder for børn. Roskil-
de. Skyggen 1991. 112 s. ill.

KRISTIANSEN, KRISTIAN: Dansk ordsprog.
Red. Ib Askholm. København. Lademann
1991. 64 s.

OLSEN, TORBEN: Verdens værste vitser for
voksne. Roskilde. Skyggen 1991. 96 s.
[Bind 1].

XVI. MUSIK OG DANS, SPILLEMÆND, MUSIKINSTRUMENTER

BERNTSEN, ANTON: Nogle jyske Spil-
lemænd. Genoptryk efter 1. udgaven 1921.
Kolding. Danske Folkedanseres Spille-
mandskreds 1991. 49 s. ill.

BJÖRNBERG, ALF: Analyse af populærmu-
sik. Teori og metoder. Aalborg. Institut for
musik og musikterapi, Aalborg Universi-
tetscenter 1991. 86 s.

BONDEDANS. Tekster, noder og billeder er
samlet af Poul Skårup Jensen og Gertrud
Weensgård. Årlev. De Fynske 1990. 28 s.
ill., noder.

CHRISTENSEN, ANDERS CHR.: Seksture
og trekanter. DANSK FOLKEMUSIK 2, nr.
2 (1991) 10–14. ill.

HÅNDBOG OVER TRIN OG UDTRYK I
DANSK FOLKEDANS. Af Kurt Clemmen-
sen m.fl. Lyngby. Foreningen til Folkedan-
sens Fremme 1991. 70 s. ill.

HØIRUP, MORTEN ALFRED: Om folkemusik
& fidusen ved det hele!! DANSK FOLKE-
MUSIK 3, nr. 1. (1991) 4–9. ill.

KJÆR JENSEN, WILH.: En spillemands dag-
bog. ÅRHUS FOLKEMUSIKHUS NYT 7,
nr. 28 (1990) 7–17. (Også trykt i Østjysk
Hjemstavn 1980).

LAURSEN, INGE: Spontansang. Et udtryk
og et kommunikationsmiddel. BUKS 21
(1991) 27–38.

MALMGREN, KNUD: Spillemand fra Nord-
vestsjælland. DANSK FOLKEMUSIK 2, nr.
5 (1991) 8–10. ill. noder.

MALMGREN, KNUD: Torpelundfamilien –
en spillemandsfamilie fra Nordvestsjæl-
land. DANSK FOLKEMUSIK 2, nr. 3 (1991)
20–22. ill.

MOOSMANN, H.: Et liv med musik. Et be-
søg hos militærmusikeren »Lille Søren«.
SLESVIGSKE FODREGIMENT. ÅRSBE-
RETNING 1991 22–34.

NØGLEHARPEN I DANMARK IDAG. Af Kaj
Kok, Tammes Menne m.fl. DANSK FOL-
KEMUSIK 2, nr. 2 (1991) 16–20. ill.

OM SÆKKEPIBER OG SÆKKEPIBEMUSIK.
Af Ole Munch-Pedersen, Lene Halskov-
Hansen, Keld Nørgaard m.fl. DANSK
FOLKEMUSIK 2, nr. 3 (1991) 36–47. ill.

SASS BAK, KIRSTEN: Den sønderjyske melodi til »Underlige Aftenluft«. Træk af en meloditypes brugshistorie. S. 157–184 i FESTSKRIFT TIL SØREN SØRENSEN. 29. september 1920–1990. Red. af Finn Ege-land Hansen m.fl. København. Dan Fog 1990. 310 s.

Anmeldelser

Tove Hansen (red.):

Sølv og Salte. Fotografi og forskning
København, Rhodos og Det kongelige
Bibliotek, 1990. 336 s., ill.
ISBN 87-7245-385-0. Kr. 244,-.

Fotografiforskningen har i de senere år markeret sig mere og mere som et selvstændigt, tværfagligt felt inden for de etablerede kulturvidenskaber. Fotografer, fotohistorikere, kommunikationsforskere, kunsthistorikere, etnologer og museumsfolk har studeret fotografiens særlige væsen og analyseret de fotografiske billeder ud fra stilistiske, historiske, semiotiske, kunstneriske, kulturelle eller formidlingsmæssige synsvinkler. I dette samlewerk præsenterer 16 forskere fra forskellige fag deres resultater med iver og indsigt, og artiklerne giver tilsammen et farverigt fascinerende billede af fotografiforskningens mange facetter.

Bogen er skabt som en hyldest til fotohistorikeren Bjørn Ochsner, der døde i foråret 1989, knapt 80 år gammel. Derfor handler den første artikel om Bjørn Ochsner og Det kongelige Biblioteks Kort- og Billedafdeling, som han var leder af gennem en menneskealder. Hans Berggreen giver et rids af afdelingens historie og fortæller om, hvordan Ochsner forøgede accessionen, således at billedbestanden voksede fra under 200.000 ved hans tiltræden i 1944 til over 3.000.000 ved hans afgang i 1980. Ochsner anskaffede store fotosamlinger, men købte også sjældne »fotografiske inkunabler« og billeder af samtidens danske fotografer. Han beskrives som en behagelig, venlig og hjælpsom chef, der lagde vægt på et højt serviceniveau. Bjørn Ochsners hovedværk, den danske fotografmatrikel »Fotografer i og fra Danmark til og med år 1920«, hvori ca. 4000 danske fotografer er registreret, gjorde ham kendt som fotohistoriker af internationalt format. Denne bog er da også valgt som model for de tilsvarende matrikelprojekter i Norge, Sverige og Finland.

I 1989 erhvervede Kort- og Billedafdelingen firmaet Sylvest-Jensens samling på omkring 3 millioner luftfotografier, optaget over hele Danmark fra 1934 til 1989. Dette er anledningen til, at Henrik Dupont skriver om luftfotografiets historie i Danmark 1890–1990. De første luftbilleder af København blev bestilt af Carl Aller til gengivelse som xylografi i »Illustreret Familie-Journal«, men det kan ikke være rigtigt, at fotografierne blev taget »fra en ballon captif, ført af luftskipper Lauritz Johansen på hans debuttur den 24. august«. Lauritz Johansen var alene i kurven den 24. august 1890 på sin første tur med den fritflyvende ballon »Aborren«. Han landede mellem Malmø og Landskrona. Fotografering fra flyvemaskine kendes fra 1913, og efter Første Verdenskrig opdelte luftfotograferingen sig i de militære lodbilleder til kortlægningsformål og de civile skrål billeder til illustrationsformål. Den private luftfotografering havde sin storhedstid sidst i 1930'erne og i 1950'erne. Firmaer som Sylvest-Jensen, Aalborg Luftfoto og Odense Luftfoto optog uopfordret gårde og huse fra luften og solgte derefter billederne ved besøg i hjemmene. Andre luftfoto-firmaer fotograferede billeder efter bestilling især til brug for den fysiske planlægning. Artiklen slutter med en nyttig oversigt over de samlinger, hvori man i dag kan finde de mange bevarede luftfotografier.

En del af fotoforskningen i Danmark har i de senere år været nært sammenknyttet med kvindeforskningen. Denne linie følges op af Tove Hansen med artiklen om Kvindernes Fotografi, hvori hun beskriver fire kvindelige fotografers historie. Til trods for, at op mod en tredjedel af fotograferne i København var kvinder i perioden 1860–1900, er de kvindelige fotografer næsten usynlige i fotohistorien. Det er derfor vigtigt at indsamle oplysninger om disse selverhvervende kvinders arbejdsvilkår og ansue deres billeder som tidsdokumenter, der kan føje en manglende dimension til kulturhistorien. Tove

Hansen har fundet frem til mange svært tilgængelige oplysninger om de fire kvinder, og hun har som illustrationer valgt fotografier, der kan fortolkes som udtryk for de ønsker og følelser, kvinderne havde over for deres arbejde. Artiklen giver et fint og præcist signalment af de fire kvinder, og ud fra dette forsøger Tove Hansen at tegne billedet af en særlig kvindelig fotografi. Set i sammenhæng med den tidlige kvindebevægelse står disse kvindelige fotografers billeder som et rigt kildemateriale, som kan tale til os om kvinders selvforståelse. Artiklen kan forhåbentlig inspirere til at undersøge flere kvindelige fotografers liv og kunst som bidrag til den større fotografihistoriske sammenhæng.

I bogens afsnit om Moderne Fotografi skriver Henning Hansen om den fotografiske udstilling som medium. Han tager sit udgangspunkt i de to amerikanske vandredstillinger »The Family of Man« fra 1955 og »Mirrors and Windows« fra 1978. De blev begge senere vist i Danmark og vakte stor opsigt. »The Family of Man« blev den største publikumssucces i det fotografiske mediums historie. Det skyldtes bl. a., at den besøgende fik en fornemmelse af at træde ud af sin egen verden og selv bevæge sig gennem udstillingens rum, hvor han sammen med andre oplevede billedernes universelle budskab. Mens »The Family of Man« markerede kulminationen af humanistisk reportagefotografi, så betonede »Mirrors and Windows« i stedet fotografernes forskellige holdninger og hensigten med deres billeder. »Vinduer« var billeder fra fotografer, der forholdt sig realistisk og udforskende til omverdenen, mens »Spejle« var billeder, der på en eller anden måde spejlede fotografens person. »Mirrors and Windows« ophængtes nogle steder adskilt i de to grupper, andre steder blandet, men med gruppen markeret på titelskiltene. Dette skabte vidt forskellige udstillingsoplevelser. De to udstillinger var originale for deres tid, men begge udtryk for en holdning, som nu er forladt. Nye udstillingsformer har ikke længere karakter af en dvælende og meditativ oplevelse, men fotografien rummer stadig muligheden for denne form for opmærksomhed.

Om fotografiens vej til accept og anerkendelse som kunstart i Danmark skriver Tage Poulsen. Han omtaler påvirkningen fra ame-

rikansk fotografi i 1970'erne, de første fotografiske gallerier og fotografernes mulighed for at deltage i censurerede kunstudstillinger fra 1976. I 1980'erne modtog flere fotografer priser og legater, og med Museet for Fotokunst, der åbnedes 1987 på Brandts Klædefabrik i Odense, fik fotografien anerkendelse og prestige. Nu mangler kun en kunstteoretisk uddannelse, således at fotografiens kunsthistorie kan adskilles fra fotografiens kulturhistorie. Til slut omtales de elektroniske billeder, som måske vil henvise fotografien til kun at blive dyrket af nogle få kunstnere, fordi materialer, faciliteter og metoder ikke findes mere. Tage Poulsen slutter således: »Det forunderlige er sket. Netop som fotografien har fejret sin 150 års fødselsdag, er den blevet anerkendt og lukket ind i kunstens fine selskab. Men i samme øjeblik er den begyndt at dø hen. Den viste sig blot at være en metode. Måske vil fremtidens historikere kun omtale den som en parentes i de visuelle mediers historie.«

Pladsen tillader ikke flere eksempler, andre af bogens artikler kunne have været nævnt, tilsammen dækker de bredt, nogle helt ud i fotoforskningens hjørner. Enkelte af forfatterne skriver dog kun for kolleger, så den almindelige læser må kende flere fagdiscipliners begreber og terminologi for at få det fulde udbytte af artiklerne. Trods dette er bogen og dens valgte illustrationer umiddelbart fængslende. Det udførlige notefsnit, som også indeholder danske oversættelser af de fremmedsprogede artikler, er forbilledligt ligesom det afsluttende register over emner og navne.

»Sølv og Salte« indgår ifølge titelbladet som bind 29 af Det kongelige Biblioteks årbog »Fund og Forskning«, men selvom bogen kan synes voluminøs, er det vel ikke derfor, at den i forordet også benævnes som bind 30 af denne fortræffelige årbog.

Ib Varnild

Erland Porsmose:

Naturens sang – Menneskets kår

Hverdagsliv fotograferet af Lars Rastrup 1885–1925. Landbohistorisk Selskab og Kerteminde Museum 1989. 160 s. ISBN-87-7526-103-0. Kr. 148,-.

Denne bog er en af de mange udgivelser, der blev foranlediget af fotografiets 150-års

jubilæum i 1989. På Kerteminde Museum findes over 700 fotografiske negativer, optaget af maleren Lars Rastrup (1862–1949), og ud af denne samling har museets inspektør udvalgt 138 fremragende billeder til gengivelse med en fyldig indledning om den i dag næsten ukendte maler.

Ligesom P. S. Krøyer brugte Lars Rastrup fotografiet som skitseblok, og fotografisamlingen tegner et helhedsbillede af ham som menneske og som kunstner. Livet igennem var han præget af sin ydmyge opvækst i Munkebo ved Kerteminde Fjord, og i de bedste af hans malerier fra tiden omkring 1890 fornemmer man Rastrups respekt for de fattige mennesker, der var hans sociale baggrund. Erland Porsmose påpeger, at denne holdning også genspejles i fotografierne fra samme periode. Også fotografierne fra de senere perioder viser småkårsfolk og deres boliger, men da Rastrup omkring 1914 begyndte at male reportagebilleder, kom fotografierne til at handle mere om hverdagens arbejdsliv blandt bønder og fiskere. Mange af disse fotografier er kulturhistoriske perler og tilmed smukt komponerede. Man mærker, at der står en kunstner bag fotografiapparatet, men situationerne synes helt ægte, og der ses intet tegn på instruktion. Desværre var de medfølgende oplysninger til negativerne meget kortfattede og oftest uden tidsangivelser, men Erland Porsmose har ud fra sit kendskab til Lars Rastrups liv og færden kunnet datere og stedbestemme en del af motiverne.

Bogen viser, hvordan en samling fotografier, der har stor illustrationsværdi, men ikke er ment som kulturhistorisk dokumentation, også kan få værdi som billedkilder, når den nødvendige viden om fotografens personlige baggrund og motivation for at optage fotografierne kan fremskaffes. En smuk billedbog og samtidig et indlæg i debatten om det fotografiske mediums autenticitet.

Ib Varnild

Peter Michelsen: Fortid på Friland

Howdan et frilandsmuseum bliver til. Lyngby, Selskabet Frilandsmuseets Venner og Greens Forlag, 1990. 108 s., ill. ISBN 87-87831-09-0. Kr. 100,-.

Bogen er blevet til i anledning af 50-års jubilæet for stiftelsen af Selskabet Frilandsmu-

seets Venner, som næsten falder sammen med museets 90-års dag. Både museet og vennerne kan være tilfredse med markeringen, for det er blevet en nydelig og interessant bog, som tjener både forfatter og forlag til ære.

Nu er det ikke første gang Michelsen behandler Frilandsmuseets historie. I 1973 kom en stor og rigt illustreret bog om museet, bekostet af Sparekassen for Lyngby og Omegns Fond. Og bogen har siden set endnu to oplag, bekostet af samme fond under et ajourført navn. Lad det være sagt straks, at også den foreliggende bog er bekostet af nævnte fond.

I begge publikationer er der en ensartet kronologisk gennemgang fra ideen til et frilandsmuseum undfangedes af Bernhard Olsen og til de tanker om fremtiden, som Michelsen gør rede for. Hvad man har villet med museet, har naturligvis ændret sig i tidens løb fra stifterens ønske om gennem den tidligste bestand af bygninger at vise boligens udviklingshistorie, men også, hvad Michelsen tydeligt nok ikke tillægger afgørende betydning, om gennem valget af bygningerne fra de tabte landsdele at belære ungdommen »om alt det, der engang har hørt til Danmark, fæstne mindet om det tabte og bane vejen for den åndelige samling af det spredte«, som Bernhard Olsen betragtede som den eneste mulige form for genopbygning.

Den kronologiske gennemgang er altså hovedlinjen i bogen, men den deles op i afsnit, der ud over museumsplanerne og stedet for deres realisering sætter lys på sider som museets belysning af sociale grupper i afsnittet »gårdmand og husmand«, museumsbygningernes omgivelser i »lyng og humle«, museets indsats for at formidle sit materiale i »skarer af lærelystne«, og samtidig med at beskrive det danske frilandsmuseum er det også set i forhold til frilandsmuseumsbestræbelser i øvrigt i Europa og Nordamerika i afsnittene: De ældste frilandsmuseer og De nye frilandsmuseer.

Fremstillingen er sober og svinger sig næsten op til at røbe ikke blot hengivenhed, men også kærlighed, som forfatteren nærer til sit museum. Det er derfor naturligt, at han i afsnittet »Planlægning for fremtiden«, hvor han gør rede for de opgaver for museets videreførelse, som han lægger frem, må ytre

sine bekymringer ved den strukturlægning, som er i gang ved Nationalmuseet. Bekymringen går på Frilandsmuseets suverænitæt. »Denne nedlæggelse af Frilandsmuseet som selvstændig organisatorisk enhed giver grund til bekymring for museets fremtid. Økonomiske og styringsmæssige vanskeligheder samtidig kan let få konsekvenser for et så ømfndtligt foretagende som et frilandsmuseum«. Og her peger han på et permanent problem: bevaringen af museets gamle bygninger, »en uerstattelig del af vor kulturarv, som Frilandsmuseet har overtaget ansvaret for«.

I bogens sidste afsnit kommer så bidraget, der gør rede for hjælpen udefra: Ved Venners Hjælp. Den satte ind allerede fra museets første tid, men blev først systematiseret fra og med stiftelsen af Venneselskabet i september 1940. For stifterne og styrelsesmedlemmerne er der gjort omhyggeligt rede, og så er der en gennemgang af støtten til erhvervelser og genopførelser i museumsparken. Meget ville have været ugjort uden denne hjælp. Michelsen slutter sin beretning med, at man nok må regne med, at denne hjælp vil blive af endnu større betydning for Frilandsmuseet i den kommende tid, selv om hovedsynspunktet stadig må være, at skabelsen og opretholdelsen af museet må være en naturlig statsopgave.

Bogen afrundes med en litteraturoversigt afsnit for afsnit og et 9 sider stort resumé på engelsk.

Holger Rasmussen

R. Broby-Johansen: Glædens kunst

København, Gyldendal, 1990. 128 s., rigt ill. ISBN 87-00-97836-1. Kr. 198,-.

Denne dejlige billedbog er færdigredigeret af Knud Ryg Olsen, der, som han selv skriver i forordet, »arvede to kasser propfyldt med billeder, en disposition og en mængde papirlapper med tekstudkast« – da Broby døde i 1987.

Glædens kunst er et supplement til eller en fortsættelse af de to tidligere bøger, »Dagens Dont i Norden« og »Dagens Dont gennem Årtusinder«. De viser det arbejdende menneske – denne mennesket i forskellige fritids- eller i alle fald ikke-arbejds-situationer, samlet i grupper som Mad og drikke,

Tobak, Ren og smuk, men også en række grupper under fællesbetegnelsen Årstidernes fester – og andre som Leg og spil, Sang og musik osv. – et mylder af folkelivsskildringer, flest europæiske og fra de seneste århundreder, men også eksotiske og fra tidligere tider. Der er græske vasebilleder, danske kalkmalerier, tyske renæssancestik – og helt moderne malerier og fotografier. Der er store mestre og anonyme kunstnere mellem hinanden, dog nok flest af de første, og der er gamle travere og hidtil mindre kendte værker.

Alt i alt en festlig kavalkade. Folk og Kulturs læsere, som jo må formodes at interessere sig for folkelivsskildringer, vil nyde denne bog. Og så koster den kun 198,- kr.

George Nellemann

Dansk kulturhistorisk Opslagsværk

Redigeret af Erik Alstrup og Poul Erik Olsen. Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening, Højbjerg 1991. I-II, i alt 1084 s., få stregillustrationer.

ISBN 87-7423-077-8. Kr. 1.080,-.

Endelig kom det, opslagsværket, som har været bebudet gennem så mange år, at udgiverne i flere omgange har måttet genopfriske tilslutningen hos den uddøende kreds af subskribenter. Forgængeren, »Håndbog for danske lokalhistorikere«, der udkom 1952–56, lod i sin tid også vente på sig, vist især fordi redaktøren blandt sine utrolig mange gøremål havde svært ved at tage tid til at skrive den omfattende indledning. Hvad årsagen til forsinkelsen er denne gang, oplyses ikke i forordet, men det er i hvert fald ikke den samme, al den stund der slet ikke er nogen indledning i det nye værk, kun et kort forord og en endnu kortere vejledning. Næh, man buser lige på med første opslagsord efter alfabetet: »adel«, ikke noget med bogkunst eller bare lidt luft foroven på siden.

Det er i det hele taget en tæt og saglig bog at se på. Nogle flere illustrationer ville ikke blot have lettet det almindelige indtryk, men kunne i en del tilfælde have anskuelliggjort, hvad der ellers kræver mange ord. Det ydre er tiltalende med helbind i blå lærred. Man undrer sig måske lidt over, at de to bind ikke er lige tykke og delt midt i et bogstav,

måske også over fordelingen af store be-
gyndelsesbogstaver i titlen. Ved opsætning
af siderne virker det vel også lidt gam-
meldags at fastholde den vandrette linie
foroven. Til gengæld glæder man sig over
den tospaltede teksts tydelighed. Særlig
køn er den ikke med de mange fede
fremhævelser af registerord, men skriftstør-
relsen er bedre end hos forgængeren, imø-
dekomende over for midaldrende og æl-
dre læsere.

Hvem henvender værket sig til? Ja, når
det drejer sig om forgængeren, er der jo in-
gen tvivl. Det står direkte i titlen, at bogen er
»for danske lokalhistorikere«. Der er ikke no-
get at sige til, at man har ønsket at ændre
denne formulering. Den er tiden løbet fra.
Det er svært at skille lokalhistorikere ud fra
andre historikere, og den gamle bog har helt
klart været nyttig for en langt bredere kreds
fra forskellige fagdiscipliner. Nu har man
valgt en titel, der ikke foregriber noget med
hensyn til brugerne, men derimod siger no-
get om indholdet.

»Kulturhistorisk«, er det begreb en udvi-
delse eller en indskrænkning i forhold til den
gamle bog? Egentlig ingen af delene, hvis
man holder sig til den gamle titel, der ikke
sagde noget om indholdet, samtidig med at
det gamle forord talte om »historien i vide-
ste forstand«. Det er vigtigt for kommende
brugere af det nye værk at vide, hvad de kan
vente at finde. Lad os derfor se på, hvad der
er med det ene og det andet sted. Når første
opslagsord er »adel«, betyder det, at alt det
under A, som i den gamle bog stod foran
dette ord, ikke er taget med, i hvert fald ikke
på dette sted. Det drejer sig om følgende
opslagsord i den gamle bog: A. D., à la suite,
a. u. s., abbed, abbreviaturer, Abildgaards
tegninger, accidenser, accise, actum, ad
gratiam, ad mandatum regis, ad pias caus-
as, Additamenta. Imidlertid betyder den
kendsgerning, at disse opslagsord ikke er
med, ikke nødvendigvis, at de tilsvarende
begreber ikke er behandlet et eller andet
sted. Nogle af ordene er nemlig med i regi-
steret, og her er der så henvisning til artikler
under andre opslagsord. Det gælder følgen-
de af de her nævnte: A. D., se årets indde-
ling; a. u. s., se skrift; abbed, se klostervæ-
sen; abbreviatur, se skrift; accidenser, se
offer, præster; accise, se havne, omsæt-
nings- og forbrugsafgifter, skibsafgifter,

told; actum, se diplomatik; ad mandatum re-
gis, se centraladministrationen, Danske
Kancelli; ad pias causas, se arveret. Tilbage
bliver, at der er visse emner, man nu åben-
bart slet ikke får belyst. Men det fremgår
også, at det nye opslagsværk er tilrettelagt
efter helt andre retningslinier end den gam-
le håndbog, og det må vi selvfølgelig gøre os
klart, inden vi ser nærmere på emneaf-
grænsningen.

Det er – som det også antydes af de
nævnte eksempler – et hovedprincip, at
man har undgået en opsplitning i utallige
småartikler under hver sit opslagsord. I ste-
det »er sammenhængende begreber søgt
behandlet i samme artikel«. Vanskeligheden
ved under disse forhold at finde omtalen af
de enkelte fænomener er da løst ved hjælp
af et meget omfattende register. Her finder
man under alfabetisk ordnede stikord hen-
visning dels til selvstændige artikler, dels til
omtale i artikler under andet opslagsord.
Kun i det første tilfælde angives sidetal. De
to slags henvisninger er i øvrigt tydeliggjort
ved anvendelse af henholdsvis fede typer og
kursiv. Når man søger noget, er det normalt
bedst at tage sit udgangspunkt i dette regi-
ster. Men man kan godt komme til at bruge
en del tid på anvendelsen af det. Grunden
hertil er bl. a., at mange ord, som man for-
ventede at finde, slet ikke er der. Lad os som
eksempler blot anføre ord som dendrokro-
nologi, hushold, innovation og kogge, altså
fra forskellige dele af kulturhistorien nogle
ord, som man har svært ved at tro på fravæ-
ret af, så stor en rolle de spiller på hver sit
område. Man støder måske også på en del
pudsigheder undervejs. Nogle af dem fører
direkte over i spørgsmålet om emneaf-
grænsning. F. eks. kan man slå op under ar-
kiver og yderligere få henvisninger under ti
stikord med arkiv- som første led. Man kan
også finde henvisning til en artikel om mu-
seer. Men ordet biblioteker er ikke optaget i
registeret, simpelthen fordi en sådan artikel
ikke findes. Skulle det mon hedde en bog-
samling? Nej, men der er noget, der hedder
bogspreddning, og yderligere over en snes
sammensætningsord med bog-. Med lidt
fantasi når man dog frem til sådanne artikler
som »håndskriftsamlinger« og »kortsamlin-
ger«, hvor Det Kgl. Bibliotek og en række an-
dre institutioner er nævnt for disse grene af
deres virksomhed. Det kan tilføjes, at læse-

foreninger heller ikke er omtalt. Og af bibliotekernes indhold nævnes måske nok bønnebøger, men ikke landøkonomiske skrifter, ej heller triviallitteratur.

Når biblioteker i almindelighed ikke er behandlet i værket, er det næppe udtryk for en bevidst linie med hensyn til emneafgrænsningen. Derimod er der andre forhold på dette felt, der ikke kan være tilfældige. De må give anledning til nogle overvejelser med hensyn til opfattelsen af begrebet kulturhistorie, så meget mere som der ikke indledningsvis gives nogen oplysninger om, hvordan man vil afgrænse dette fagområde. Her tales kun vagt om en »værdig afløser« for den ældre bog og »et centralt hjælpemiddel for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie«.

Hertil skal straks siges, at det længe imødesete opslagsværk, da det endelig kom, i hvert fald for en del af de kulturhistorisk interesserede var en dyb skuffelse. Det skyldes især den manglende behandling af en række emner. Det må retfærdigvis indskydes, at når det just citerede har tilføjelsen »fra middelalderen til 1. verdenskrig«, så er det dermed indirekte oplyst, at oldtiden i modsætning til den gamle håndbog er ladet ude af betragtning (dog åbenbart ikke, når det gælder agerstruktur). Ellers er der ikke taget nogen forbehold, og det er derfor med forbavelse, man forgæves leder efter forskellige emner af den slags, som museumsfolk og etnologer gerne interesserer sig for, og som man normalt henregner til kulturhistorien. Forbavselsen er endnu større, når man ved, at redaktionen for år tilbage havde kontakt med museums kredse, tydeligt nok med henblik på at bygge videre på de mange relevante stikord i den gamle håndbog. Hvad kan der være sket i mellemtiden?

Lad os se på et område som fortidens boligforhold, vel ikke noget helt perifert kulturhistorisk forskningsfelt. Vi slår op på »bolig«. Findes ikke. Men der er boligforeninger, boligkooperationen, boligstatistik og to gange boligtekstiler. Vi prøver »bygning«. Bortset fra at et sådant ord – om end udtalt anderledes – også kan betyde noget med vask af tøj, findes ordet ikke, men vi kan få henvisninger vedrørende bygningsadministrationen (to gange), bygningsafgift, bygningsdirektion, bygningsdirektorat, bygningshjælp, bygningsinspektører, bygningskom-

mission, bygningskommissionen af 1742, bygningskontor, bygningslovgivning (to gange), bygningsoffer, bygningsreglement, bygningsregnskaber, bygnings skriver, bygningsvedtægt. Nu er det så heldigt, at der under bygningsreglementet står »se bygningslovgivning, købstadsbygninger«. Der er altså alligevel noget om visse bygninger. Og det er ikke henvisninger, kun ihærdighed, som herefter fører frem til artiklen landbygninger. Det er vi glade for, idet anmelderen tilfældigvis ved, at denne artikel kom med i huj og hast i sidste øjeblik, hvad den dog ikke bærer præg af.

Hvis man inspireret af læsningen her skulle få lyst til at få lidt mere at vide om f.eks. opvarmningen af de omtalte huse, nytter det ikke at slå op på opvarmning, ildsted (kun »ildstedsskat, se ejendomsskatter«), bilæggerov, vindovn eller skorsten, selv om skorstensfejning dog nævnes under natmænd. Hele emnet opvarmning behandles nemlig ikke. Men måske andre materielle sider af den hjemlige daglige tilværelse? Møbler f.eks., enten i almindelighed eller under de enkelte slags som bord, bænk eller kiste. Ved konstatering af det totale fravær af disse emner (undtagen strejft under artiklen boligtekstiler) mindes man uvilkårligt de små instruktive tegninger i den gamle håndbog.

Apropos forskellige former for bygninger, så er det en nærliggende tanke herefter at slå op på kirkebygninger. De er da også fornuftigt behandlet, i øvrigt af en medarbejder, hvis forbogstaver ikke er forklaret i forfatterlisten, hvilket der er talrige eksempler på, og det er selvfølgelig noget sjusk. Hvis man derimod vil se på kirkernes indhold, opstår der vanskeligheder. Kirkeinventar er der ikke noget, der hedder, ej heller f.eks. alter som sådan, men altretavler er lige nævnt under malerkunst. Den konsekvente læser tænker så på billedhuggerkunst eller billedskærere, men bliver sørgeligt skuffet. Det er der ikke nogen artikel om. Et opslag på døbefont fører heller ikke til noget, og en sådan er end ikke nævnt i artiklen om dåb. Hvor teologisk og kirkehistorisk denne end er grebet an, indgår der dog også visse kulturhistoriske elementer i den, og der henvises til barselskikke.

Denne artikel er ganske grundig, og det er vel i det hele taget karakteristisk, at de em-

ner, der mere eller mindre hører hjemme under folkemindevidenskab, ikke er forfordelt i samme grad som den materielle kultur. I det omfang, det eksisterende materiale tillader det, er der også taget hensyn til andre befolkningsgrupper end landbefolkningen. Her er sammenfattende artikler om bryllupsskikke, begravelsesskikke, festtraditioner, jule- og nytårsskikke, fastelavnsskikke, påskekikke, pinseskikke, majsikke, høstskikke, optagelsesskikke og arbejdsgilder. Da det er begrænset, hvad der findes af monografier over de enkelte arbejdsgilder, har anmelderen i al ubeskedenhed undret sig over, at hans bog om rejsegilde ikke er med i litteraturlisten, der ellers i god overensstemmelse med, hvad der gælder hele opslagsværket, er rimeligt vejledende.

Denne anmeldelse har hidtil mest handlet om, hvad der savnes i værket. Der er imidlertid god grund til at glæde sig over alt det, der faktisk er med. Her er mulighed for at få et hurtigt overblik over utrolig mange emner af den slags, som historisk arbejdende og interesserede ustandselig har brug for at blive orienteret om eller få genopfrisket. Det drejer sig om historie i ganske vid forstand. En tilfældig række artikler under bogstavet F giver en smagsprøve: forsikring, forstrandsret, forstuddannelse, forsvarrets administration, forsvarskommissioner, fortsættelseskoler, fosterfordrivelse, fotografier, firmureri, friskoler, frugtavl. Sådan kan man blive ved, og i de allerfleste tilfælde bliver læseren ved slutningen af den enkelte artikel sat på sporet både til kilderne, utrykte såvel som trykte, og til den vigtigste litteratur om emnet. På dette felt er der sket en vis ajourføring, så også nyere litteratur ofte er med, og man er her således kun i mindre grad generet af værkets umådelig lange produktionstid.

Det eneste område af faget historie i traditionel forstand, som der helt klart ikke tages sigte på, er naturligt nok den politiske historie. Ellers er historien en bred ramme, og det er begrebet kulturhistorie også. Der er i opslagsværket meget god viden at hente om administrationshistorie og forskellige sider af økonomisk og social historie. Med hensyn til visse træk af den sociale organisation, som f. eks. slægt, familie og hushold, er man nok ikke fulgt helt med den mere etnologisk prægede del af den nyere kulturhi-

storiske forskning. Stærkest står værket måske, når det drejer sig om agrarhistorien. På dette felt inddrages også i nogen grad tingenes historie, for så vidt som mange redskaber dog nævnes og bringes i sammenhæng med arbejdsprocesserne i artikler om jordbehandling, høstarbejde og tærskning. Her kommer man langt ind på nogle af kulturhistoriens klassiske arbejdsområder, hvilket også i nogen grad gælder, når man forfølger den videre bearbejdning af jordbrugets produkter i artikler om brød, øl og brændevin. For de to sidstes vedkommende er synspunktet dog også industrihistorisk.

Betegnelsen opslagsværk vil nok forlede mange til at tro, at de her kan finde små hurtige forklaringer på ord og begreber, som man støder på ved historisk arbejde og læsning. Det finder man stadig nemmere i den gamle håndbog. For den ældre tid vil mange foretrække at gå til Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, hvor det selvfølgelig ikke er særlig kort besked man får, men hvor der emnemæssigt er en vældig bred dækning. Det andet hovedord i titlen på det nye opslagsværk, kulturhistorisk, må som påvist også tages med forbehold. Det havde været en ærlig sag, hvis der klart var angivet retningslinier for emneafgrænsningen og for beskæringen af begrebet kulturhistorie. Nu må man nøjes med at konstatere, at der nok er tale om et på mange måder nyttigt værk, men at det på andre områder ikke er nær så nyttigt, som mange havde håbet og forventet.

Peter Michelsen

Nord-Nytt. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning. Nr. 43, 1991

Humor, red. af Karin Löfgren, Christian Richette, Per Jarl. 128 s. ISSB 0008-1345.

Kan man skrive alvorligt om humor? Det lyder paradoksalt, og ens første indskydelse er måske også at myrde selve ideen med en kvik bemærkning. Men emnet har kunnet tiltrække opmærksomhed i over hundrede år og har fremkaldt vægtige bidrag fra så ansete navne som filosofen Henri Bergson, psykologen Sigmund Freud og forfatteren Arthur Koestler.

I virkeligheden er problemet humor van-

skeligt og mangfoldigt, hvad enhver kan erfare ved selviagttagelse: Hvorfor ler jeg egentlig? Er latter det samme som glæde? Skal man skelne mellem humor, komik, ironi, satire og måske flere begreber? Selv en baby på et par måneder kan smile og le, men hvad sætter den elementære refleks i gang, ler voksne ad det samme som spædbørn, og er latter en god ting? Den opliver os og kan befordre en følelse af fællesskab, men vi véd jo meget vel, at man indimellem også ler ad de sørgeligste og grusomste ting. »Humorens skjulte kilde er ikke glæde, men sorg,« hævder et anonymt citat s. 3, »der findes ingen humor i Himlen«.

Meget muligt, men des mere findes den på jorden, og ikke mindst i folkekulturen, så det er rimeligt nok at NORD-NYTT har ofret et temanummer på emnet. Redaktionen har indfanget ni bidrag fra Norge, Sverige og Finland (resten af os har intet at yde?), og med undtagelse af Jonas Bergmans om Bellmanvitser og Finn Christen Hansens om en gammel norsk-dansk skæmteviser bygger de alle på nyindsamlet stof: Georg Drakos om Göteborg-vid, Leea Kröger om Kekkonen-vitser, Kaija Jäppinen om skæmt på arbejdspladsen, Monica Frantz Rikken om skolebørns historier, Ulla Lipponen om kontorerens uofficielle kopiering (som man *ikke* må kalde Xerox-lore), Ulf Stahre om graffiti og Ulf Palmenfelt om mandebladenes vittighedsspalter.

Fælles for bidragene er, at de er meget stofnære, og en del af dem når egentlig ikke videre. Det er også godt nok, vi får et panorama over miljøer (og bemærker at en del vid har svært ved at overskride selv de lave skandinaviske sproggrænser) og kan bl. a. more os over, at de lidt grove göteborgske underklassetyper Karl og Ada er ophav til et PR-show, hvor pæne lokale kändiser ud-nævnes til »Årets Kal å Ada« – selvironi og PR forekommer ikke i samme sfære.

Dybsindige psykologiske og litterære tolkninger af humoren skal man ikke lede efter. Det er folklorister og etnologer der fører ordet, og de går efter det sociokulturelle samspil: hvordan børns brug af historier udtrykker intern hakkeorden; hvordan skæmt på arbejdspladsen påvirkes af den almene samfundsudvikling; hvordan politiske vittigheder afspejler politisk virkelighed. Særligt udbytterig fandt jeg Palmenfelts undersø-

gelse, som fokuserer på de bidragydere, der holder vittighedsspalterne i live, og Lipponens, som fortæller om en af humorens moderne former (og i øvrigt overser Else Marie Kofods udmærkede samling *Chefens sekretær*, Kbh. 1989). Denne kopivirksomhed – altså *ikke* Xerox-lore, firmaet vil ikke have det – udmærker sig ellers ved at frembyde alle folklorens traditionelle kendetegn, anonymitet, variabilitet osv., men kommunikeres udelukkende i skriftlig form; et kors for den systematiske tanke.

Dybde giver antologien ikke, men i det mindste bredde: Man imponeres af humorens fortsatte mangfoldighed og vitalitet. Måske netop fordi dens skjulte kilde ikke er glæde, men sorg?

Bengt Holbek

Niels-Holger Larsen: Silderøgerierne ved Hasle

Bornholms Museum, Rønne 1991. 31 s.
ISBN 87-88179-28-1. Kr. 30,-.

I gamle dage, det vil sige indtil først i 1950'erne, var der røgede sild på brødet i de danske madpakker. De fleste af disse sild kom fra Bornholm og blev handlet hos grønt- og fiskehandlere under navnet »røgede bornholmere«. Senere kom der nye former for pålæg, som var lige parat til at lægge på brødet. På Bornholm fik røgerierne i de samme år mange og kostbare påbud om fliser og anden hygiejne. Resultatet blev, at mange lukkede, og den før så blomstrende lokalindustri sygnede hen. Det gjorde det traditionelle fiskeri med drivgarn for øvrigt også, så nutidens røgerier, der lever af salg til turister, må undertiden købe deres sild helt fra Nordjylland.

Netop turismen er grundlaget for, at flere af de gamle røgerier i disse år genåbnes, så røgen fra det brændende elletræ igen spreder duft og stemning i de små havnebyer. Bornholms Museum har i 1990 indrettet en udstilling i et fredet røgeri i Hasle. Opfølgende har man udsendt en lille instruktiv publikation af Niels-Holger Larsen. Indholdet har tidligere været trykt som artikel i museets årbog; men hvorfor har man ikke ændret den gamle paginering?

Det er ellers en pæn lille tryksag. Teksten dokumenterer sammen med de mange foto-

grafier den hektiske aktivitet, der før i tiden var omkring de små virksomheder med de fornemt murede skorstene. Forfatteren gør kort rede for silderøgningens historie. Han beskriver også de karakteristiske arbejdsprocesser fra silden modtages til de senere den samme dag pakkes i trækasser og sendes på markedet. Men hvorfor drejer det sig kun om Hasle? Beskrivelsen burde have omfattet alle de bornholmske kystbyer inklusive Gudhjem, hvor man engang i forrige århundrede var de første til at røge sild i større skala.

Poul H. Moustgaard

Chr. R. Jansen (red.): Skatkisten

Arkivalier og historier fra landsarkivet. 141 s., ill. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. ISBN 87-890-39-15-7. Kr. 315,-.

»Skatkisten« er titlen på den statelige bog, hvormed Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg den 12. august 1991 fejrede landsarkivets 100 års fødselsdag. Titlen er valgt af to grunde. For det første skal landsarkivets arkitekt Hack Kampmann i sin udformning af bygningen have ladet sig inspirere af katolske helgenskrin, som han havde set i Italien, for det andet kan man roligt kalde landsarkivet med alle dens arkivalier for en skatkiste.

I bogen har arkivets arkivarer – og det er Harry Christensen, Ole Degn, Jens Holmgaard, Chr. R. Jansen, Birgit Løgstrup og Paul G. Ørberg – vist lidt frem af det, man kan finde i skatkisten. Kan der ikke spores noget egentligt system i de 66 små historier, så er bogen dog alligevel meget pædagogisk. Den kommer nemlig alle de gængse kilder igennem, og hvert lille stykke munder omhyggeligt ud i litteraturhenvisninger.

»Skatkisten« er altså først og fremmest en bog om kilderne, det understreges af de mange omhyggelige farvefotografier af arkivalier. Og det er en bog, der fortæller, hvad kilderne kan, når de læses med viden og følsomhed. Men det er også en bog om det liv, der afspejler sig i kilderne. Mange af historierne er læseværdige, og de er alle oplysende. Man kommer vidt omkring i tilværelsens krinkelkroge. Snart er man på inspektion med en toldkrydser, snart kigger man

indenfor i Horsens Tugthus hos Jens Nielsen, der fik hovedet hugget af; snart er man med til at bygge stationsmesterboliger, snart snager man lidt i Blichers privatliv, læser en versificeret ansøgning fra Ambrosius Stub i Ribe, anlægger veje og meget mere. Stort og småt er blandet mellem hinanden. Dog har forfatterne til de fleste historier søgt at markere det perspektiv, der løfter det enkelte arkivfund ud over det kuriøse.

Bogen er med andre ord en god reklame for landsarkiverne og for arkivarernes arbejde.

Eske K. Mathiesen

Jens Bruun (red.):

Barselstue og himmelstige

Samlede digte og salmer af Løjt-deggen Hans Mikkelsen (1720–1796). Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1991. 219 s., ill. ISBN 87-7406-062-7. Kr. 190,-.

Adskilt af et lille århundrede kan den sønderjyske litteratur fremvise to muntre, satiriske og folkekære digtere, nemlig Hans Mikkelsen (1720–1796) og Nikolaj Andersen (1862–1919). Begges vers blev særdeles populære, Andersens via Flensborg Avis og Sprogforeningens Almanak, Mikkelsens via skillingstryk, afskrivninger og mundtlig tradition. Nikolaj Andersens digte og fortællinger har længe haft deres udgave, nu har Hans Mikkelsen også fået sin ved pastor Jens Bruun i Løjt.

Mikkelsen var degn i Løjt Kirkeby, men han var født på Løgumkloster-egnen, forældrene var fattige, faderen skrædder. Bruuns udgave har en forløber, nemlig Frederik Fischers samling af Mikkelsens digte fra 1860. Denne havde imidlertid ikke Mikkelsens salmer med, ej heller noget tekstkritisk og kommenterende apparat. Det er morsomt at se Andersen og Mikkelsen ved siden af hinanden på reolen. De klæder hinanden, den fugtige degn og Andersen med sin berømte hyldest til kaffepunchen. For resten kunne der godt laves endnu et bind med sønderjyske satirer og versfortællinger af forskellige forfattere. Det var genrer, der trives godt i Sprogforeningens Almanaks første årtier.

Selvfølgelig er tiden løbet fra meget i Hans Mikkelsens digte, tiden løber jo fra

hvad som helst. Men hvad den ikke er løbet fra, er den versifikatoriske energi, der er nedlagt i digtene, lysten til at lege med sproget, lysten til at fortælle en god historie på vers. Mikkelsens digte blev for en dels vedkommende trykt som skillingstryk af Luckanders efterfølger i Haderslev, men Mikkelsen er langt fra at være kliche-fabrikant. Han er digter, som elsker at digte og finde rammende ord for sine iagttagelser og meninger, der ikke sjældent havde brod mod øvrighed af flere slags.

Derfor er tiden ikke løbet helt fra Mikkelsens digte, for hvad den poetiske energi formår, det er netop at sætte liv i kludene. Og liv er der virkelig, stoffet formelig spræller i sit metriske korset og truer sine steder, ligesom naturen, med at gå over optugtelsen, hvad naturen vitterlig gør i denne stump fra »Beviis af levende Exempler at det er Løgn ...«

Antonius han har en næsten voxen Pige,
Som alt var femten Aar og femten Dage til;
Hun Stakkel tænkte paa at have sig
 en Lige,
Hvis nogen Beiler sig hos hende melde vil.

Og for hun ikke tør saa taabeligen være,
Hvis uformodenlig hun kom i Brudeseng,
Hos Avelskarlen hun begyndte lidt at lære
Om Ægteskabets Værk og sammes
 Sammenhæng.

Indtil omsider hun kom til og tog lidt Skade
Paa hendes Jomfrudom, som let og
 kunde skee.
Hun om en Vattersot begyndte da at tjade,
Som tog saa hastig til at Hver den
 kunde see.

Det ene genrebillede efter det andet ruller frem. Snart er man i kroen, snart på gaden, snart i køkkenet, snart i festligt lag, snart i daglig samtale. Mikkelsens drivkraft var satiren. Men hans satire er, som hos Holberg, beregnet til at gøre folks dårskaber synlige uden nødvendigvis at fordømme dem med en kæmpestor pegefinger. En holbergsk tone er i øvrigt mærkbar; visse af Mikkelsens dialoger er som snydt ud af komediedigterens næse. Og så er det da pudsig, at Holberg brugte psejdonymet Hans Mikkelsen.

Under alle omstændigheder får man i Mikkelsens digte mange muntre kig ind til bondelevet på Løjt dengang. Nogle af digtene er blevet husket længe, f. eks. »Extract af en heel Søndag-Eftermiddags Landsby-Prædiken« og »Den lystige Barselstue«. I »Samtale imellem Peder Kornpuge og Johan Sax« blotter Mikkelsen en bidsk hjørnetand, der blinker mere satirisk end ellers, når han skildrer storbonden, der i billige tider køber korn op for at gemme det til dyre tider, når folk lider nød.

For kulturhistorikere er Mikkelsens digte interessante. Et eksempel: I digtet »Bindebrev«, som Bruun vil framende Mikkelsen ophavsretten til uden at angive nogen tvivgende grund, beklager forfatteren, at han ikke har et gammelt bindebrev at tage til model for det, han sidder og skal skrive, og så beskriver han i forbifarten og på den yndigste måde et sådant,

Ak havde jeg kun nu ved Haand
Et gammelt Bindebrev,
Beklippet og belagt med Baand
Som man det forudm skrev;
Hvorefter jeg da ligesaa
Et anden kunde skrive
Om Hjort og Hind og Takker smaa
Om Løv og Græs og Sive.

I sin indledning fortæller Jens Bruun om Mikkelsen, om hans virke som degn, som klog mand og som landmåler, Mikkelsen var nemlig ligesom Nikolaj Andersen en matematisk begavelse. Og man hører om melodierne til digtene, om skillingstryk, om afskrivninger og optegnelser efter mundtlig tradition. Det er udmærket, men hvorfor skal Mikkelsen kaldes et »almuemenneske« og forsynes med noget så mærkværdigt som et »almuesind«? Især det sidste lyder klistret. Hvad menes dermed? Hvis det er underklasse, Bruun mener, kunne han da have skrevet det.

Det kunne have været morsomt, hvis Bruun havde funderet over, hvor Mikkelsen fik sine inspirationer til satirerne fra? Han skrev jo i den store satire- og pamflettid, måske kunne nogle spor trækkes af både litteraturhistorisk og politisk art?

Adskillige har i tidens løb arbejdet med Mikkelsens digte og med at udrede, hvad der var mere og mindre sandt i historierne

om ham, for han blev en fabel. Den skarpsindigste af disse forskere var afdøde pastor Urban Schrøder i Varnæs, en uforglemmelig blanding af præst og bogorm, der troede på nisser, i alle tilfælde på sin egen præstegårdsnisse, og skrev de morsomste breve. Schrøder fremdrog bl.a. Mikkelsens pietetisk prægede salmer, og disse hører naturligvis med i billedet af den gamle digter. Men det er trods alt det både fugtige og svedne grin, han vil blive husket for, ikke sine pønitense-tårer.

Eske K. Mathiesen

Nicolai Severin Sterm:

Residensstaden Kjøbenhavn

Vedbæk, Strandbjergs Forlag, 1991. 48 s., rigt ill. ISBN 87-7717-072-5. Kr. 78,-.

Den fulde titel er »Gader, Torve og Pladser indfor Voldene i Residensstaden Kjøbenhavn«, og det, der er tale om, er en beskrivelse af byens lokaliteter omkring 1830.

De er indsamlet af topografen N. S. Stern og det, der her præsenteres, er uddraget af hans store værk om Kjøbenhavn fra 1839–41, som er en af de sidste beskrivelser af byen, som den var, før voldene faldt.

Bogen er forsynet med et forord af byhistorikeren Poul Strømstad, som kort og klart beskriver tiden og byen: En lille ravnekrog i Europa med 120.000 indbyggere, som vander sig oven på statsbankerotten i 1813 – den døende enevældes by, lukket inde bag voldene, overbefolket og stinkende og usund – som fostrer de store kulturpersonligheder, der gør, at tiden senere bliver kaldt »Guldalderen«: Thorvaldsen, H. C. Andersen, Kierkegaard og J. L. Heiberg – blandt andre.

De enkelte afsnit om gader og torve redegør for, hvor de ligger, hvorfor de hedder som de gør og eventuelt for, hvor langt tilbage i tiden, man har belæg for navnet. Selv om man ikke altid føler sig helt sikker på, at Sterms forklaringer er korrekte, så får man dog at vide, hvem Kristen Bernikou var, at Klareboderne henviser til det nonnekloster, Skt. Claræ, som lå dér engang, og at Hyskenstræde har sit navn fra de små huse, »Häuschen«, som tyske købmandskarle boede i dér – og altså ikke som man plejer at sige, at de små huse er latriner, og at Hy-

skenstræde er det, der fører ned til retira-derne ved stranden.

Mange af de gamle navne er tilsyneladende opstået ved fejludtaler og forvanskninger: Larslejstræde af Laurids Leghs Stræde, Skovbogade af Sko-bod-gade og Laveldestræde af Lasse Vinders Stræde.

Det er en morsom bog, og den er illustreret med tegninger fra tiden – af kendte folk som Klæstrup og Holm, men også fine folk som Eckersberg, Rørbye og Thurah.

George Nellemann

Københavnsegnen og Lokalarkiverne

København, LASK, 1990, 32 s., ill.

ISBN 87-87778-03-3. Kr. 30,-.

Denne lille publikation kan bestilles på Ballerup rådhus, 2750 Ballerup. Det kryptiske forlagsnavn står for: Lokalhistoriske Arkiver i Stor-København, og det er disse arkiver, der her præsenterer sig selv, indledt af en kort oversigtsartikel om Københavnsegnen gennem 800 år skrevet af Jeppe Tønsberg fra Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune. Arkiverne præsenterer sig med en beskrivelse af de lokalhistoriske samlingers tilbud til borgerne, ikke bare af lokale arkivalier, men også, som service for slægtsforskere, mikrofilm af folketællinger og kirkebøger, som af gode grunde ikke kan ligge som originalmateriale ude omkring.

Det er en pæn lille bog – med omløbende opslagsbillede fra Højbro Plads 1850 (maleri af Heinrich Hansen). Men det havde været en god service for borgerne, om man i listen over de 24 samarbejdende arkiver havde medtaget deres adresser og åbningstider.

George Nellemann

Per-Olof Johansson: Drømmen om Allerød

Glimt af lokalhistorien. Allerød, Lokalhistorisk Arkiv & Forening 1991. ISBN 87-88518-03-5. Kr. 55,-.

Denne lille samling på små 20 meget vel-skrevne artikler, er blevet til ved at forfatteren, som har været lokal- og kulturhistorisk medarbejder ved Allerød Posten, har samlet de bedste sammen.

Det er en broget buket, som dels beskriver Allerød, dels placerer kommunen (for

det er ved at bruge den nye storkommune, han når så langt omkring) i Danmarkshistorien – ja næsten verdenshistorien. Tænk hvad der har rod i eller relation til – Allerød.

Allerødtiden er en varm periode på små 1000 år midt i den seneste istid – først for alvor lokaliseret i en lergrav ved et af Allerøds teglværker, deraf navnet. I Allerød er vort fineste fund af bronzelurer gjort; Brudevæltefundet bestående af 3 par. Og en af dem mangler. Den spores til Eremitagemuseet i Skt. Petersborg, hvortil den er kommet som en gave fra kongen til zaren. P.-O. J. sender sin bror på jagt gennem det sovjetiske kontorusseri. Og han finder den i en kælder.

Lur-historien følges op med lur-symbolikken: lurmærket smør, som bliver noget, der lyder lige så kvalitetsbetonet som trestjernet eller tretårnet. Men lurerne i det officielle mærke er ikke fra Brudevælte i Allerød Kommune. Og de er ikke nogen steder fra, for de har ni æbleskiver på lydpladen, og det har ingen af dem fra den danske bronzealder.

Også i kunsten gør Allerød sig gældende, som det sted hvor Cobra-gruppen malede Cobra-loftet, hvor Bjørklund boede mange år i en skurvogn, hvor Jais Nielsen fik sine fade og modeller lavet på Lillerød Lervarefabrik – og det var på Fritz Hansens Møbel-fabrik mange af vore berømte møbelarkitekter udfoldede sig: Arne Jacobsen (stolen), Børge Mogensen, Kaare Klint, Hans J. Wegner med mange flere.

Også litterære og politiske personligheder har en sådan tilknytning til Allerød Kommune, at de kommer med: Harald Herdal skrev sin roman »En egn af landet« her – ikke som nøgleroman, men med allerødske kuliser. Og en anden Harald med oprørske meninger hørte også hjemme her, pastor Harald Søbye, der som præst i Lillerød-Bloustrød provokerede Folkekirken så meget, at han blev afskediget i 1964. Tyve år efter inviteres han til at tale på Allerød Hovedbibliotek, hvilket Per-Olof Johansson overværede og refererer – afsluttet med en »erindringsnovelle« fra et grundlovsmøde i præstegårdshaven. En fin skildring af et sådant møde, under hvilket en lille dreng får en snak med præsten – engang i 1950'erne, da forfatteren selv var en lille dreng.

Det lokalhistoriske skal ikke refereres her, men en artikel handler om de svenske kur-

vemageres indvandring til Danmark: Forfatterens egen familie, som slog sig ned i Lillerød og startede en kurvefabrik, der fungerede indtil 1970, da kurvene endeligt blev slået ud af plastic-bæreposerne. Her kommer en del nyt stof frem, og jeg ved, at P.-O. J. har et manuskript liggende som måske engang bliver publiceret som bog?

Uden at interessere mig for Allerød Kommune, har jeg læst den lille artikelsamling med fornøjelse. Det er gode emner, og han skriver godt.

George Nellemann

Brandværnsorkestre i Sønderjylland

(Kiers Gaard Productions nr. 4). Kassetebånd tilrettelagt af Karsten Biering. Højr 1990. Forhandles fra Amtsgården i Åbenrå. Kr. 60,-.

De sønderjyske brandværnsorkestre har en særlig historie. De er udsprunget af de frivillige brandværn, der især blev oprettet i årene fra 1880'erne til 1940'erne. Ideen om frivillige brandværn kom oprindeligt fra de tysktalende områder – hvor den stadig er meget udbredt – og har f. eks. aldrig vundet indpas i det øvrige Danmark. I dag har Sønderjylland 77 frivillige brandværn med 1800 medlemmer, og tæt knyttet til dette miljø findes 13 brandværnsorkestre.

Det er nu ikke sådan, at det nødvendigvis er brandmændene, der spiller – for hvem har i vore dage tid til både at være aktiv brandmand og aktiv musiker ved siden af sit »normale« job? Orkestrene rekrutteres bredt, men fungerer som sagt stadig som en integreret del af brandværnene: De modtager økonomisk støtte fra værnene, og de optræder til stævner, fester, går i spidsen for optog, inleder forårs- og efterårsøvelserne, og spiller til medlemmernes runde fødselsdage, sølv- og guldbryllupper m.m.

Det er lektor Karsten Biering fra Københavns Universitet, der kort skitserer denne folkelige bevægelses historie i indstikket til kassetebåndet med brandværnsorkestrenes musik. Biering har som folklorist interesseret sig specielt for Sønderjylland, bl. a. som deltager i »Det sønderjyske teglværksprojekt«, og han har tidligere viet musikken sin interesse med udgivelse af kassetebånd om »C. Jensen og hans sønderjyske

spillemand« (1979), »Hans Schmidt og de sønderjyske sange« (1980) og »Danske fællessange« (1989).

Det er altid et problem at formidle brugs-musik i rent lydlig form. Musik, der er tæt knyttet til en konkret funktion og en bestemt gruppe mennesker, er svær at omplante til lyttesituationen hjemme i dagligstuen foran stereoanlægget. Lige så morsomt, det er at være på stedet, når brandvænsorkestret spiller til byfesten, lige så dødsdygt kan det være at sidde derhjemme og lytte til en båndoptagelse af den samme situation. Karsten Biering har – i øvrigt på alle fire kasset-tebånd – løst dette klassiske dilemma ved at lade musikerne optræde ved en koncert med et lokalt publikum. I det foreliggende tilfælde er det primært optagelser med fire brandvænsorkestre fra en koncert på kulturinstitutionen Kiers Gaard i Højer i september 1990. Producer og tekniker er fra Danmarks Radio i Aabenraa.

Musikken er messingsuppe, dvs. orkestrene består udelukkende af messingblæ-sere og slagtøj ligesom de militærorkestre, der historisk har været deres forbilleder. Repertoiret spænder vidt i vore dage: Danske honnørmarcher, folkevisearrangementer, tyske marcher og polkaer, valse, potpourrier og ældre og nyere amerikansk populærmu-sik. Fra Lumbye til cha-cha-cha! Som rosi-nen i pølseenden optræder et par af Bie-rings egne optagelser fra 1982: »Snart da-ges det brødre« med Egermsundorkestret samt tre hornsignaler, der tidligere blev brugt ved slukningsarbejdet.

Båndet illustrerer som sagt fire orkestre – fra det dygtige Aabenraa-orkester, der åbenbart orienterer sig mod moderne ame-rikansk jazz/populærmusik a la tv-krimier, og til Skodborg-orkestret, der holder sig til mere traditionelle, knap så svære arrange-menter. Det næsten surrealistiske arrange-ment af »Mads Doss«-melodien, som Aa-benraa-orkestret spiller, viser, hvor vidt man morer sig med at arrangere kulturarven i sådanne orkestre. Man skal ikke tro, at man ikke kan blive overrasket over musikken i disse orkestre, det viser også Tinglev-orke-strets udgave af »Mester Jacob« – der med sine uformidlede toneartsryk, der aldrig når hjem i udgangstonearten (Es-F-G-F), ville det have glædet Mahler og Charles Ives.

Båndet har nok størst interesse for søn-

derjyder – alle dem, der kender orkestrene eller kender nogen, der kender nogen, der engang selv har spillet med. Der er ikke gjort noget for at gøre udgivelsen direkte brugbar for musikundervisere, det havde ellers nok været en mulighed. Og så havde det været sjovt at få belyst, ikke bare disse orkestres *særpræg*, men også *ligheden* med orkestre i resten af landet. I Københavns Kommune, hvor anmelderen bor, findes der blandt mange andre: Københavns brandvæsens orkestre, Københavns politiorkestre, Ho-vedstadens Trafikselskabs orkester, Post-væsenets orkester og NESA's orkester. Deres funktion ligner i virkeligheden temmelig meget de sønderjyske orkestres.

Folklorister er kun sjældent interesseret i foreningstraditioner. Bierings fire kasset-tebånd er en undtagelse. Disse uprænten-tiøse, sympatiske udgivelser minder os om, at hele dette amatørmusikliv nok kunne for-tjene engang at blive genstand for en nøjere undersøgelse.

Jens Henrik Koudal

Børnekultur i øjenhøjde

Ni synspunkter fra Udvalget for dansk bør-nefolklore. København. Foreningen Dan-marks Folkeminder, 1989. 78 s., rigt ill. ISBN 87-87897-90-3. Kr. 120,- (medlemspris: Kr. 60,-).

Udvalget for dansk børnefolklore er en ef-terhånden gammel forening af fagpersoner, som interesserer sig for »traditionsbåret børnekultur« ud fra forskellige synsvinkler. Udvalget har ikke været synderligt fremme i offentlighedens søgelys, og derfor har man valgt at lade dets medlemmer præsentere deres synspunkter på børnekultur i denne lille bog.

Det har resulteret i ni små interessante indlæg om børn og deres kultur. *Børnekultur i øjenhøjde* er en vovet titel. Det er vanske-ligt at studere børnekultur i øjenhøjde – især for voksne – hvilket mange af indlæggene i denne bog vidner om. Børn er sjove og spændende mennesker, og en del af syns-punkterne afspejler en dejlig fascination af børns verden og udtryksformer, set med voksenøjne. Men *hvorfor* er børnekultur egentlig så interessant for voksne? Hvad skal vi studere den for? Bogens forord be-

svarer ikke disse spørgsmål, måske fordi forfatterne er uenige om svarene? Kun enkelte af forfatterne giver overhovedet et svar. Psykologen Hans Vejleskov mener, at studiet af børnefolklore har et opdragende moment i sig.

– Det er voksne, som står for opdragelse og bestemmer, hvordan den udformes.

Flere af bidragyderne giver udtryk for, at børn, i modsætning til voksne, stadig fastholder en tradition i leg og andre folkloristiske udtryksformer; altså en forbindelse til vores »nationale børnekulturarv«. Desværre er også den traditionelle børnekultur ved at blive ødelagt af elektronikalderen og andre moderne fortræffeligheder, men dette kan afhjælpes ved at studere og opretholde traditionelle børnelege og -skikke.

– Det er de voksne, som er interesserede i at fastholde vores nationale kulturarv.

Eske K. Mathiesen og Lørn Piø mener, at det er på tide at undersøge, hvad børnefolkloren overhovedet betyder for *børn selv* og deres dagligdag. Men samtidig definerer de to folklorister børn som »mennesker, der endnu ikke er blevet voksne«, og formålet med børnekulturstudier må dermed forstås som et »baggrundsstudie« for voksnes adfærd. »Det er vigtigt at studere denne folklore, fordi det er vigtigt at se, hvordan voksne mennesker bliver til ...« skriver Mathiesen og Piø.

Hvilken »øjnehøjde« har vi her?

Det mest vellykkede synspunkt kommer fra Flemming Mouritsen fra BUKS (Center for Børne- og Ungdomskulturstudier). Han betragter legen som et fænomen, der i vort samfund ikke kun er taget fra børn, men også fra voksne, og måske netop fordi han involverer de voksne – sin egen tilhørsgruppe – bliver indlægget så ærligt og netop i »øjnehøjde«.

Det giver god mening med et »Udvalg for dansk børnefolklore«, og bogens ide er velment, men der er forskel på at studere børnekultur og børnekultur i »øjnehøjde«. Hvor blev børnenes egen synsvinkel på verden og dennes betydning egentlig af? Børns tegninger lovprises i et indlæg af Vibeke Stybe, og de 40 søde illustrationer er lavet af – Ib Spang Olsen.

Anne Leonora Blaakilde

Thorkild Kjærgaard: Den danske Revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning
Ålborg, Gyldendal, 1991. 441s., ill. ISBN 87-00-04845-3. Kr. 268,-.

Straks nogle få ord om bogens titel. Den er nemlig på et punkt ikke helt heldig. Det drejer sig om brugen af ordet »revolution«. Det er ikke noget, der kan vare 300 år. For anmelderen – og nok så vigtigt også for Ordbog over det danske Sprog – indeholder begrebet revolution et vist element af pludselighed, altså en hurtig omvæltning, en total forandring gennemført på forholdsvis kort tid. Noget tilsvarende gælder i øvrigt det i bogen meget benyttede ord »krise«. Det er heller ikke noget, der efter almindelig sprogbrug kan strække sig over flere hundrede år.

Titlen ses ikke blot på titelbladet, men naturligtvis også på omslaget. Det prydes ellers af en farvegengivelse af C. L. F. Messmanns billede fra o. 1850 af staden København i det fjerne og nogle af Valbys landbrugsområder i forgrunden. Ude til højre nærmer et damp-tog sig byen, H. C. Andersens »dampdrage« i den citerede sang fra 1860. Billedet er fra en senere tid, end det ifølge titlen drejer sig om. Der er sandynligvis tænkt en del over brugen af dette billede, men hvor velvalgt det er, kan måske diskuteres, medmindre det grønne i forgrunden menes at være kløver. I så fald illustreres her, hvad man kan kalde en »ledende tanke« hos forfatteren.

Her refereres til det A. D. Jørgensen-citat, der som et motto er anført forneden i kolofonen, om »vejen til ... historisk forfatterarbejde: først at finde ... en ledende eller forklarende tanke ... i en tidsalder, i en række tildragelser osv. Uden en sådan tanke er det hele forvirring ...«. Det kan forstås som det krav om teser, der før i tiden spillede en så stor rolle i forbindelse med afhandlinger, der som her skulle begrunde en doktorgrad ved Københavns Universitet. Teser er der nok af, spredt i hele bogen, men ellers er den ingeniørlunde bygget op som en normal doktorafhandling. Omfang og lærdom er der dog tilsyneladende ikke noget i vejen med: 234 sider hovedtekst, resten af bogen (207 sider) noter, bilag, litteraturliste m.v., herunder 67 sider bilag om domesticeret kløver i Danmark 1749–1805.

Dette sidste er det felt, hvor der i højeste

grad er foregået en omfattende udnyttelse af et arkivalisk kildemateriale, idet samtlige tilgængelige godsarkiver for kongeriget er gennemgået med henblik på dyrkning af kløver, hvortil kommer oplysninger vedrørende Landhusholdningsselskabets præmieuddelinger samt oplysninger i samtidens trykte landøkonomiske litteratur. Ellers er det karakteristisk for bogen, at forfatteren forsøger at overskue et kæmpestort stof, og så er det naturligvis umuligt på hvert enkelt område at gå i dybden. Det kan føre til, at der henvises til registre i stedet for enkelte sager. Ordet overfladiskhed er der dog vist ikke nogen grund til at bruge, tværtimod er det beundringsværdigt, så sikkert også mange detaljer synes at være opfattet i forbindelse med det store overblik. Fremgangsmåden kan måske betragtes som en parallel til arkæologernes maskinelle afdækning af store flader, som ikke er til hindring for, at man på udsøgte steder kan bruge finere metoder.

Det, der gives overblik over, omfatter næsten hele den danske landbohistorie, og som bogens undertitel antyder, betragtes det som et hovedsigte at påvise sammenhænge. Ofte drejer det sig om vidtrækkende tolkninger og teorier om årsagsforhold, undertiden baseret på en slags systematisk bagklogskab, hvormed man ud fra moderne tankegange og delvis globale problemstillinger søger at belyse fortidens tilstande og drivkræfterne bag deres gradvise ændringer. Man mærker, at forfatteren kan lide at stille problemerne skarpt op, og at han ikke har noget imod at mene noget helt andet end de forgængere, hvis værker hans bog i høj grad er baseret på.

I første del præsenteres Danmark 1500–1750 som et land i økologisk krise. Befolkningsstilvæksten i sig selv anses for bekvæmhedsvækkende, ligeledes væksten i det statslige forbrug. Det konstateres, at skovene forsvinder, sandflugten breder sig, og at grundvandet står højt. Hertil kommer, at landbrugsjorden udpines, især i form af for lille tilførsel af kvælstof. Blandt ulykkerne nævnes også kvæggæsten i 1740'erne.

Denne skildring er optakten til bogen, som herefter handler om, hvordan man søgte at rette op på disse forhold, og hvilke følger det fik. Bogens anden del skildrer de foranstaltninger, der tjente til bekæmpelse

af de truende farer. Hele denne del af bogen kaldes »Den økologiske revolution«.

Det første afsnit af denne anden del hedder »Den grønne revolution«. Her gennemgås sandflugtsbekæmpelsen, ikke mindst i Tisvilde-området, hvor man allerede 1738 rejste et monument for den fremragende indsats. Der blev også indvundet nyt land, f.eks. ved Gyllingnæs. Et kapitel handler om kontrol med grundvandstanden, dvs. først og fremmest om grøftegravning. Formålet var afvanding, men hist og her er der vidnesbyrd om det modsatte, nemlig overrisling med henblik på engvanding. Også forsøringsproblemer drøftes, og det gennemgås, hvordan mergling tog sin begyndelse i 1730'erne og efterhånden fik et enormt omfang med et næsten ufatteligt forbrug af arbejdskraft som grundlag. Herefter behandles tilførsel af planteneringsstoffer ved bedre udnyttelse af eksisterende ressourcer. Det drejer sig om gødning, herunder formering af den med forskellig slags tørv og lign., samt nyttiggørelse af bybefolkningens latrin på de nærmestliggende landdistrikters marker. Også brug af tang som gødning på marken bliver kort omtalt.

Kapitlet om kvælstof fra atmosfæren er trods sit korte omfang et af bogens tyngdepunkter. Det er gammel viden, at planter af ærteblomstfamilien virker jordforbedrende. Forfatteren viser nu, hvordan dyrkningen af kløver har bredt sig i Danmark i 1700-årene. Oplysningerne i det tidligere nævnte bilag vedrørende omtale af kløver i godsarkiverne anskueliggøres ved hjælp af udbredelseskort, der i tidens løb bliver mere og mere grønne, især på Fyn, men også i den sjællandske øgruppe og til en vis grad i Østjylland. Herefter er der ingen, der vil bestride, at man har dyrket kløver i store dele af landet, men herfra til det faktiske postulat om kløver som al fremskridts moder, er der måske nok et spring.

Efter denne »grønne revolution« kommer et afsnit, der kaldes energi- og råstofrevolutionen. Det handler ikke mindst om mangel på træ. Man sparer på bygningstømmer og brændsel, indfører mere økonomiske ovntyper, men fryser alligevel. Rundt om markerne kommer stengærder i stedet for flettede hegn. Man nøjes dog ikke med passivt at spare, men søger aktivt at forøge produktionen af energi og råstoffer. Det gælder sko-

vene, som man alvorligt arbejder på at forbedre gennem anden halvdel af 1700-årene. Også tørvemosen omtales, ligesom yderst kortfattet vand- og vindkraft. Mere gøres der ud af anvendelsen af træsubstitutter, f. eks. ved øget brug af jern i vogne og plove. Stenkul kommer i løbet af 1700-årene til at spille en større rolle. I sammenhæng med spørgsmålet om brændsel af forskellig art interesserer forfatteren sig for den skjulte energiimport i form af den energi, der var bundet i importerede råstoffer som jern, glas og salt.

Bogens tredje del hedder »Det nye Danmark«. Vi er nu nået til at skulle konstatere følgerne af det, forfatteren kalder den grønne revolution. »Efter en lang periode præget af økologisk nedbrydning grønnedes landet«. Han bliver helt lyrisk, når han skal skildre, hvor dejligt her var. Der findes støtte i den senromantiske digtekunst. »Se, det summer af sol over engen«, giver med sin næste linie, »honningbien vil fylde sin kurv«, anledning til en ekskurs over umuligheden af at dyrke kløver, hvis der ikke er bier, sådan som det viste sig på New Zealand. Der må skelnes mellem det øst- og det vestvendte Danmark, for »i Vest- og Midtjylland og dele af Nordjylland slog de nye tider ikke rigtig igennem«. Som følgevirkninger af de grundlæggende store forandringer skildres nu en række forhold med hensyn til arbejdsbyrde og social struktur. Det gennemgås, hvordan »en forlængelse af arbejdsugen lå i tiden som en makroøkonomisk nødvendighed«. Ved behandlingen af det faldende marginaludbytte og ændringer i den sociale struktur 1500–1800 er et af de væsentlige spørgsmål, hvordan faldet i levestandard fordeltes mellem de enkelte samfundsgupper og mellem de enkelte komponenter, hvoraf levestandarden er sammensat. Sluttelig fik man fra 1700-årenes midte en stærk gårdmandsklasse. Her henvises til Skrubbeltangs påvisning af familiefæstets betydning, og det hele ender med en skildring af såkaldt overdådighed blandt tedrømmende bønder i slutningen af århundredet. Alt er dog ikke idyl, for i et kapitel, der hedder Sygdomspanorama, fortælles, hvordan man her i landet efterhånden kom fri af pest, malaria og kopper, mens til gengæld tuberkulosen blev 1800-årenes store plage.

Et afsluttende kapitel i denne del af bogen hedder kort og godt »Magt«. Her gennemgås visse hovedlinier i dansk politisk historie og administrationshistorie i perioden 1500–1800, og det trækkes frem, hvilke forudsætninger for magtkampens styrkefordeling, der kan siges at være mere eller mindre afledt af de store forandringer, som er skildret i de foregående dele af bogen. En af forfatterens ledende tanker, som han tidligere har været inde på, kommer i øvrigt også frem i denne sammenhæng, nemlig betydningen af bogtrykkerkunsten som massekommunikationsmiddel.

I bogens to sidste og korte dele, nemlig fjerde del »Drivkræfter bag den danske revolution 1500–1800«, og femte del »Arven«, fremsættes ikke ligefrem en konklusion, men snarere, hvad man kan kalde afrundede betragtninger. Det er her, vi får at vide, at undersøgelsen ikke kan bekræfte den ellers »dominerende opfattelse i dansk historiskrivning, at landboreformerne var det store vendepunkt i vort lands historie«. Det fastslås, at landboreformerne først dukker op »sent i forløbet, både kronologisk og analytisk-systematisk, fordi de er et resultat af den økologiske revolution og ikke dens årsag«. Efter forfatterens mening »er der ingen påviselig positiv sammenhæng mellem fremadrettede foranstaltninger som vandlegsregulering og indførelse af kløver på den ene side og den gennem landboreformerne tilvejebragte orden i landbrugets organisation på den anden side«. Heri er der for så vidt ikke noget nyt, idet man længe har kendt til de nævnte og andre fremskridt lang tid før reformerne. Men en ledende tanke bliver her til en holdning, der lidt senere udtrykkes forstærket: »Set fra en økonomisk-landbrugs-mæssig synsvinkel har landboreformerne været en møllesten om halsen på det danske samfund i 200 år«. Også den udvikling af det liberale demokratiske samfund, som foregik i løbet af 1800-årene, henregner forfatteren mere eller mindre til arven efter, hvad han kalder den danske revolution. Den økologiske del af arven er det 20. århundredes økologiske krise.

Som det skulle være fremgået af det foregående, har Thorkild Kjærgaard skrevet en bog, der er fuld af synspunkter og sammenstillinger. De er langt fra alle nye, ej heller vel altid tilstrækkelig underbyggede. Ofte

er virkeligheden mere kompliceret, end når den som her skildres med en vis pædagogisk forenkling. Forfatteren betegner selv »den danske revolution« 1500–1800 som en kaotisk proces. Men det er en fascinerende bog, velskrevet og vidtspændende, og den konsekvent gennemførte syntese virker inspirerende og forfriskende.

Peter Michelsen

Mette Müller (red.): Mandolinen i Danmark

Katalog i tilknytning til »en udstilling om instrumentets byggere, brugere og betydning«. Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling. København 1991. 80 s., ill. ISBN 87-88422-52-6. Kr. 50,-.

Meget museumsarbejde – herunder også forskning – får som sit udadvendte, synlige resultat først og fremmest en udstilling. Når udstillingen er taget ned, er der kataloget tilbage, og sådan nogle er meget forskellige. Det foreliggende kan fungere selvstændigt.

Mandolinen er i dag et »skjult« instrument. De fleste ved nogenlunde, hvordan instrumentet ser ud, men det kendes kun rigtigt af de kredse, som er aktivt udøvende på det, og det har altid primært været amatører. Selv om instrumentet har en meget lang historie, der går tilbage til o. 1500, har både instrumentet og dets repertoire været meget lidt udforsket. I 1980'erne er billedet vendt, og kronen på værket er James Tyler og Paul Sparks bog fra 1989: »The early mandolin«, der samler de nye internationale forskningsresultater i en overskuelig og let læst form.

Udstillingen og kataloget er resultatet af et projekt, som har løbet gennem flere år på Musikhistorisk Museum. Her har musikere og andre, der har været tilknyttet museet i afgrænsede perioder, gennemgået publikationer, lydmateriale, musikinstrumenter, værktøj, forskelligt arkivmateriale og lavet interviews. Hele arbejdet er udtryk for et team-work. Museumsdirektør Mette Müller er ansvarlig for kataloget, og hun nævner 15 personer, der har bidraget til bog og udstilling. Desuden har en musikamatør skrevet et kapitel om sit mandolinorkester i kataloget.

Kataloget redegør for instrumentets for-

virrede terminologi i ældre tid og inddeler mandolinen i udviklingshistorie i tre hovedgrupper af instrumenter: 1600-tallets lutformede mandolin; den i dag mest kendte form skabt o. 1740; samt nogle nyere former som den flade »cisterform« og »banjomandolinen«. Men mest plads optager den historiske oversigt (s. 15–69). Instrumentet havde i Europa en storhedstid i 1600- og 1700-tallet, hvorfra der dog ikke er så mange spor i Danmark. I 1800-tallet forsvandt det i kunstmusikken, og blev herhjemme kun dyrket i små kredse af malere, musikere og andre kunstnere (som et led i Italiens-begejstringen). Omkring 1900 indtrådte et vendepunkt, idet instrumentet fra nu bevidst blev dyrket af bl.a. Frelsens hær og arbejderbevægelsen. Da socialdemokraten, tapetserer og fagforeningsformand Simon Julius Petersen i 1907 dannede »Københavns Mandolinklub« som det første mandolinorkester i arbejderbevægelsen, var det udtryk for en helt ny ensembleform uden rod i fortiden: Mandolin-kvartetten, hvor man spillede flere på hver stemme. De elevorkstre, som bl.a. Danmarks første kvindelige dirigent, hans datter, Frida Petersen, ledede fra 1916, blev efterhånden fuldt udbyggede orkestre. Socialdemokrater så endnu i 1920'erne instrumentet som et led i en ny musikultur, der skulle erstatte den borgerlige. Nogle medlemmer erindrer et sæt af uskrevne leveregler. Én var »Du må ikke gå med flip, navnlig ikke »stiv«, og en anden var: »Du skal ikke lytte til hornmusik. Det skal være strenge.«

I det 20. århundrede har instrumentet fået sin renæssance, både i forskellige bevægelser og foreninger, under »folk-bølgen« og endda i den rytmiske musik. Det sidste belyses i en lille oversigt af Lars Bo Enselmann. Kvartermester Oluf Larsen giver en levende og informativ skildring af Brønshøj-Husum mandolinorkestrets historie fra 1955 til 1970 (s. 53–63). Endelig rummer kataloget oversigter over: De 66 udstillede instrumenter, instrumentbyggere, forhandlere, ca. 150 orkestre 1900–1989 (ved Helle Rosenørn) samt noter og litteraturliste.

Kataloget samler mange spredte oplysninger om mandolinen og dens brug her i landet. Meget kan suppleres, meget kan studeres grundigere, men nu er det for første gang muligt på skrift – og gennem

museets registreringer, der er tilgængelige for interesserede – at få et indtryk af instrumentets historie i Danmark.

Jens Henrik Koudal

Jørgen Gleerup: Opbrudskultur

Odense Universitetsforlag 1991. 110 s. ISBN 87-7492-791-4. Kr. 120,-.

Emnet for denne bog er det kulturelle opbrud i hverdagslivet, der ifølge forfatteren er sket i løbet af de sidste tre årtier. De forskellige befolkningsgruppers kulturformer er brudt op, og kulturen er dermed ikke længe givet; man skal selv skabe og erobre sig en kultur.

Forfatteren opererer med tre forskellige faser i udviklingen fra 1945 til i dag:

1. Landbrugs- og håndværkersamfundet frem til slutningen af 1950'erne, hvor der herskede en relativ stor kulturel stabilitet.

2. Industrisamfundet fra begyndelsen af 1960'erne, hvor den økonomiske og teknologiske udvikling forårsagede et kulturelt opbrud, som blev delvis opfanget og afbødet gennem den statslige fordelingspolitik, der skabte rammerne for velfærdssamfundet.

3. Informations- eller kommunikations-samfundet fra 1980'ernes begyndelse, hvor den økonomiske nedtur betød, at den centrale styring måtte opgives, således at opbrudskulturen fik frit løb.

Forfatteren gennemgår forskellige samfundsområder (lokalområdet, skolen/kulturudviklingen og arbejdspladsen) for at vise, hvordan det kulturelle opbrud her har givet sig udslag i de forskellige faser. Over halvdelen af bogen er helliget kulturen på arbejdspladsen, som forfatteren deler op i fire faser: 1. Iværksætterkulturen; 2. Den mekaniske kultur; 3. Opbrudskulturen og 4. Den dynamiske eller samstemte kultur.

De fire faser svarer stort set til udviklingsfaserne i samfundet, da forfatteren tegner konturerne af en kommende fjerde fase, hvor vi skal lære at styre ved kultur, dvs. ved praktiserede værdier og holdninger: »Kulturen er blevet et fundamentalt eksistensspørgsmål, som der uafledigt må arbejdes med, og det gør man bedst ved til stadighed at sætte dens kvalitet under samtale« (s. 103).

Når forfatteren i bogens sidste afsnit i

overskriften spørger »Kan vi styre ved kultur?«, må modspørgsmålet blive: Kan vi styre kultur? Og hvis kultur er det, vi skal styre?

Forfatteren henviser med baggrund i postmodernismen til, at »historiens store fortællinger« er brudt sammen. Men samtidig virker det, som om han selv søger at opbygge en ny stor historie om samfundets udvikling. Eksistensen af flere kulturer på én gang ses som en overgangs- eller undtagelsestilstand på vej mod det kulturstyrede samfund:

»Med de fire organisationskulturer (...) spændes der over tre samfundskulturelle epoker (...) Det lille Danmark har siden 1960'erne haft alle kulturer repræsenteret samtidigt. Det er derfor ikke mærkeligt, at vi kulturelt, politisk og ideologisk indimellem har været rigeligt desorienterede (s. 48).

Forfatteren bygger på de erfaringer, han har fået gennem sin 5-årige ansættelse på »Center for Kulturstudier, Medier og Formidling« på Odense Universitet, hvor han sideløbende har arbejdet som kulturkonsulent i Fyns Amt og som virksomhedskonsulent. Bortset fra henvisninger til mere overordnet litteratur, der har været inspirationskilder, er der ikke i selve fremstillingen henvisninger til teoretisk eller empirisk materiale, bortset fra enkelte citater af unge forfattere, der skal illustrere de unges oplevelse af opbrudskulturen.

Forfatterens metode er i hans egen fremstilling at parallelisere og modstille kulturtræk for at vise, hvordan den overordnede samfundsmæssige udvikling præger og forvandler familie, lokalområde, offentlige institutioner og private virksomheder, og hvordan de hver især forsøger at forvalte opbruddets udfordringer. Et hyppigt ord brugt i denne forbindelse er, at noget afspejles, som i dette eksempel om skolen:

»Man skal bruge karaktererne i det videre system. At det ofte er denne mekanisme, der driver værket, ser vi afspejlet i det forhold, at drengene i folkeskolen først vågner til dåd i de øverste klasser, hvor skoleudbyttet skal måles på karakterernes betydning for fremtidsmulighederne. Her sækker så til gengæld store dele af pigegruppen agterud, da de ikke i samme grad som drengene er styret af sekundære uddannelsesambitioner.« (s. 36f.).

Bogen rummer en del lignende generaliserende påstande som f.eks. denne: »... at sportslivet gennem elitedyrkelse efterhånden skaber lige så mange sociale problemer, som det løser« (s. 43).

Bogen er en mellemting mellem en debatbog med hurtige, provokerende påstande og et seriøst bidrag til forståelse af udviklingen i 1990'erne. Bogen tager fat i nogle væsentlige spørgsmål, der er »oppe i tiden«, men læseren står ikke teoretisk eller empirisk væsentlig bedre rustet efter endt læsning.

Bogen er velskrevet og med sammenfatninger efter hvert afsnit.

Mette Guldberg

16 tons, dagens akkord

– en antologi om havnearbejdernes vilkår i Københavns Havn 1880–1990. Redigeret af Anette Vasstrøm og Poul Erik Balle Varmose. 69 s., rigt ill. Udgivet af Arbejdermuseet 1991. kr. 50,-.

»16 tons, dagens akkord« er titlen på en fortræffelig antologi om havnearbejdernes vilkår i Københavns Havn 1880–1990. Den er redigeret af Anette Vasstrøm og Poul Erik Balle Varmose.

De to har grebet emnet meget pædagogisk an, bl.a. ved at aftrykke forskellige kilder – avisartikler, erindringer, breve, skønlitteratur, tegninger, masser af fotografier med mere – og ved at kommentere teksterne og billederne kort og godt.

Iøvrigt har bogen meget med. Den beskriver miljøet, arbejdspladsen med de daglige mønstringer, arbejdskraftens rekruttering, selve sliddet med de forskellige varer, konflikterne, arbejdsulykkerne som der var mange af, og bogen prøver i det hele taget at fastholde det særlige ved dette arbejde, dets blanding af knokleri og relativt frit liv.

Der er mange fine bidrag i bogen at glæde sig over: Fredslund-Andersens gode fotografier, Mogens Klitgårds forårsfriske prosalyrik fra havnen, John Nehms sjove historie om Aborten og Knallerten, Henning Damgård-Sørensens tegnede reportageopslag fra Land og Folk, de velvalgte erindringsstumper og meget andet.

Der romantiseres ikke i bogen, men der lyser en fagstolthed ud af den. Havnearbei-

derne har været helt på det rene med, at de udførte et arbejde, som var af afgørende betydning for samfundet. Nedlagde de arbejdet, gik hjulene hurtigt i stå.

Denne selvbevidsthed udmøntedes også i deres politiske arbejde. Mange husker sikkert, hvordan havnearbejderne gang på gang nægtede at losse skibe, når disse medførte varer fra apartheidens Sydafrika.

Nu har arbejdet på havnen helt ændret karakter, og havnearbejdere i den gammel-dags forstand findes ikke mere. Denne udmærkede bog er på bedste vis med til at fastholde erindringen om en markant arbejdergruppe og dens indsats.

Eske K. Mathiesen

Gerda Petri (red.): Køkkenet

Danmarks største arbejdsplads. Ølgod Museum 1991. 60 s. ISBN 87-983110-1-8. Kr. 80,-.

Denne kulturhistoriske oversigt har tilknytning til jubilæumsåret for et firma med køkkeninventar som speciale, siden 1966 i Ølgod.

I bogen er funktioner til madlavning o.a., etik og elementer, blevet delt ud til informationer fra forskellige forfattere, med emner fra oldtid til fremtid. Redaktøren Gerda Petri har lagt op til både faglig og populær fornøjelse.

Bi Skaarup begynder med tanker over, hvorfor mad til mennesker overhovedet skal tillaves, altså mørnes før fordøjelse. Fra stenalderens ild kommer vi frem til egentlige køkkener, som de på nordisk grund kan anes i klostre siden 1100-tallet. Og nok en gang er vi på fastere grund via Glimmingehus.

Med Else-Marie Boyhus følger vi skorstenens udbredelse, til den ender med aflukning og rør til brændekomfuret. Et kvindearbejde var og blev det, bortset fra de fine husholdninger med mandlige, professionelle kokke. Daglig madlavning indebar at beregne forråd, nok at tage af, efter efterårs-slagtinger med mad i saltlage og til røgning – hvor skorstenen jo var et uundværligt køkkenelement til ophængningen.

Så kom for landboerne andelstiden, med velstand til nye vaner – og i byerne flere for-

retninger. Mange sporskifter tages i betragtning, så bogen bliver mere end en oversigt over køkkenens opkomst og udviklinger.

Med Birgit Vorre ind i vort århundrede, med primus, gas og el – og en murning af kønsroller, så og mænds holdning til køkkenarbejde kunne blive mere end spørgsmålet: Hvad skal vi ha' til middag?

Blandt nyhederne er farver i køkkener, og fra 1930'erne funktionalismens ideer.

De faglige vinkler får flere kodeord med Lykke Lafarque Pedersen om visioner fra 1950'erne. Med inspiration fra industriens rationaliseringer skulle også husarbejde gerne overstås hurtigt.

Jubilaren HTH Køkkener A/S og tankerne om materialer og præfabrikeret masseproduktion er gennemgået af Mette Guldberg. Historien om at den store virksomhed startede i et hønsehus skal tages med det korn salt, at hønsehuset var 125 kvadratmeter, og lå for enden af en mægtig hal, som der efterhånden blev lejet mere og mere af. Mens det blev overkommeligt for flere familier at købe et nyt køkken.

Gerda Petri runder af med udsyn til fremtidens køkkener.

Lilli Friis

Katia Båsk, Antti Metsänkylä, Katarina Koskiranta (red.): Arbetarklassen i samhallets vardag

Papers on Labour History III, Helsinki, Sällskapet för forskning i arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i samarbete med Museiverket och Folkkultursarkivet, 1991, 405 s., ill. ISBN 0783-005X, ISBN 951-95276-1-3. Distribution: Tiedekirja, Kirkkokatu 14, SF-00170 Helsinki, Finland.

I september 1989 samledes den tredje nordiske arbejderkulturkonference i Tammerfors i Finland. Temaet var bredt: Hverdagsliv, bevidsthed og klasse. Og deltagerne kom fra en bred vifte af faglige traditioner. Oprindeligt var gruppen bag konferencen præget af etnologer. Men i Tammerfors var diskussionerne præget af, at etnologerne kom i diskussion med historikere, folklorister, samfundsvidenskabsfolk og litterater. Af det store konferencemateriale har organisationskomitéen udvalgt vel noget i retning af halvdelen til denne bog.

Selvom bogens titel har prøvet at nedtone betydningen af kodeordet *hverdagsliv*, så markerer dette ord ikke desto mindre det nye ved denne fase i arbejderkulturforskningen. Hverdagsliv står ikke i modsætning til søndagsliv. Hverdagsliv markerer et skift i erkendelsesinteresse. Erkendelsesinteressen er skiftet fra arbejderbevægelsen, kampene, ideologierne til »det mere almindelige liv«. Hverdagsliv omfatter som program og som interesse »hele arbejderlivet«.

Det betyder ikke, at arbejderbevægelsen og dens kulturformer ingen rolle spiller mere. Snarere er disse former integreret i et større billede. En hel række indlæg på konferencen præsenterede »hverdagslinjen« i konkrete undersøgelser. Det gælder f.eks. Svend Aage Andersens præsentation af sit projekt »Den »anden« arbejderkultur i Århus«, hvori han hævder, at de ufaglærte arbejdere udgør en anderledes struktureret kultur end de faglærte. Det gælder Finnur Magnússons indlæg »Arbete och identitet« om sammenhængen mellem historie, hverdagsliv og arbejde hos islandske fiskeri- og landarbejdere. Og det gælder Henry Mindes spændende indlæg »Skiferbønder eller ødemarkskommunister?« om kooperativ organisering blandt skiferbønderne i Alta i Nordnorge. Altabønderne havde ved siden af landbruget brydningen af skifer som eksistensgrundlag. Med en samfundsvidenskabelig indfaldsvinkel diskuterer han, hvorfor en stor del af dem blev kommunister.

»Hverdagslinjen« viser sig også i viljen til at lade arbejderkulturen omfatte livets mindre flatterende sider. Som i Anneli Alriksens indlæg »Kvinnor längst ner på livets trappa« om rengøringskvindernes arbejde og liv. Og når Tiina Tuula-svaara-Kaleva gennemgår de »Prostituerades rättsliga ställning från 1870-talet till 1930-talet« mærker man måske begyndelsen til en erkendelse af en type arbejde, som næsten er ubeskrevet af arbejderkulturforskningen. Både prostitutionen som arbejde og den kendsgerning, at arbejdere har et seksualliv må blive naturlige udvidelser af arbejderkulturområdet i fremtiden. Karin Salomonsson var inde på det sidste aspekt i ét af konferencens mest spændende indlæg »I oupptäckta landskap – sexualitet, sedlighet og strategier i 50-talets fattigkultur«. På baggrund af en række børneværnssager fra 50'erne afdækker hun

livet i et svensk arbejderkvarter, hvor piger fra 12–13-årsalderen bliver involveret i en slags tidlig prostitution. Kunderne er større drenge og især de arbejdsløse mænd i kvarteret, som ofte også er alkoholiserede.

Den standende diskussion både inden for arbejderkulturforskningen og mellem etnologer og historikere om brugen af erindringer og interviews i forskningen spillede også en vigtig rolle på konferencen. Flemming Hemmersam gennemgår således en lang række opfattelser af området inden for folkloristikken. Anne Eriksen kvalificerer diskussionen med et centralt indlæg om erfaring og tolkning. »Livets goder og livets mørke« kalder hun det, og det handler om et konkret tilfælde med en mand, som i optegnelser har givet to forskellige versioner af centrale tildragelser i sit liv. Hun viser gennem dette eksempel, at erindringer i sig selv er tolkninger og italesættelser af erfaringer. Endelig viser Ulla-Maija Peltonen hen til noget helt centralt ved det autobiografiske stof, nemlig at det trods sin tvetydige kildemæssige karakter ofte er den eneste kilde til vigtige sider af arbejderkulturen. I dette tilfælde drejer det sig om »De rödas minnen från år 1918«, altså om det fortrængte finske borgerkrigsmærke, om hvad der skete med de overvundne røde efter borgerkrigen i 1918.

Arbejderidentitetens historiske forvandlinger er emnet for en hel række indlæg. Ikke mindst drejer det sig om ændringer af de faglærte arbejderes identitet i dens sammenstød med kapitalens nye organisationsformer. Lars Olsson behandler således rejsetradition blandt de svenske typografer i perioden 1880–1910 og viser, at den oprindeligt var en strategi, en måde at handskes med arbejdsmarkedets struktur på. Og Eva Silvé-Garnert viser i en næsten paradigmatisk fremstilling, hvordan malernes faglige identitet ændres fra mellemkrigstiden til engang i 50'erne som følge af ændringer i byggeriet og malerfagets materielle side. Noget lignende gør sig gældende for Anders Björklunds indlæg »Hamnkranførare – arbetaristokrati i hamnmiljö?«. Her viser han, hvordan containeriseringen, som ændrede havnearbejdernes identitet også ændrede kranførernes. Hvor kranarbejdet tidligere havde mange ligheder med faglært arbejde, blev det nu meget rutinepræget og krævede ikke den samme ekspertise.

Maths Isacson behandler problemet under en lidt anden synsvinkel. Han har fundet en række satiriske indlæg skrevet af en arbejder på Hedamora maskinværksteder i 1950'erne. De satiriske indlæg handler om arbejdskolleger og har cirkuleret blandt arbejderne til almindelig underholdning. Han peger på deres disciplinerende funktion i en situation, hvor den gamle maskinarbejderidentitet var under nedbrydning og den nye industrielle ånd vandt overtaget. At der er grænser for denne tilpasning ved vi bl.a. fra arbejdskampe. Men Eva Fägerborg peger i sit indlæg »Arbetarkreativitet inom modern procesteknologi« på, at selv i et næsten fuldautomatiseret fabriksmiljø som et mejeri kan arbejderne ikke lade være med at udfolde deres kreativitet for at lette deres eget arbejde.

Spørgsmålet om identitet dukker op i flere indlæg, men langs en anden dimension. Det handler om den diskussion, som især har løbet i Sverige, om arbejderkulturen var »bråkig« eller »skötsam«. Lars Magnussons bog om smedene i Eskilstuna før 1850 »Den bråkiga kulturen« og Ronny Ambjörnssons bog »Den skötsamma arbetaren« har trukket kraftige spor. Var arbejderne oprørske og voldelige eller var de tilpasningsdygtige, afholdende og påpasselige? Spørgsmålet dukker op hos Birgitta Skarin Frykman i hendes indlæg om »Den ekonomiska moralen«, hvor hun afdækker billedet af arbejderen, som det danner sig ud fra avisernes artikler i Göteborg i 1890'erne. Og Björn Horgby er inde på diskussionen i sit indlæg om »Tradition och förändring i arbetarkulturen 1850–1940«. Han ser det som to forskellige former for livsstil blandt arbejderne, som sameksisterende inden for de samme arbejdergrupper.

Diskussionen om arbejderlivsstil peger efter min mening tilbage på indholdet i »hverdagslivet« som begreb. Her mærker man en påfaldende mangel på udsyn i mange artikler. Frykman henviser eksplicit til E. P. Thompson og Henry Minde, og Flemming Hemmersam synes at læse bøger på engelsk og tysk. Men ellers er det som om, at hele den engelske diskussion i kølvandet på Thompson og Raymond Williams, Birminghamskolen osv. ikke har spillet nogen særlig rolle for arbejderkulturforskningen i Norden. Ej heller synes diskussionen om hverdagsli-

Og der synes også at være en slags forsvarsvilje mod en faglig fornyelse, der kunne true den institutionelle inert, der opretholder skellene mellem fag som etnologi, folkloristik, historie og sociologi. Man skal ikke nedlægge faglige traditioner, men deres inert brydes kun gennem konfrontationer med nye teoridannelser, som anfægter fagets grænser. Og netop inden for arbejderkulturforskningen kan man nyde godt af, at industrikulturen er international.

Selvom konferencerapporten fra Tammerfors vil løbe med prisen som den grimme bog i lange tider, så er det en god bog med mange vægtige indlæg. Den tegner et meget vellignende portræt af den nordiske arbejderkulturforskning.

Morten Thing

Preben Eider:

Selskabsløvens brøl – og brølere

Takt og tone i praksis. København, Børsens Forlag, 1990. ISBN 87-7553-287-5. Kr. 375,-.

Inge Corell: Takt og nye toner

Værktøjer og spilleregler for omgang med andre mennesker. København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1991. 82 s. ill. med tegninger. ISBN-87-17-06217-9. Kr. 188,-.

De to bøger om takt og tone, der er udkommet i de seneste år, er meget forskellige, men de er begge skrevet af mennesker, der har det som profession at lære andre at begå sig. Preben Eider er diplomat, og selv om det ikke fremgår af forordet, er man ikke i tvivl om, at den er rettet til yngre kolleger: En meget stor del af stoffet handler om ambassader og om hvordan danske handelsfolk skal begå sig i det fremmede. Inge Corell driver en conferenceejendom, hvor hun bl.a. giver kurser i »kunsten at omgås andre mennesker« – og det er altid de hvidflippede, det drejer sig om. Arbejdspladsen er hos begge altid et kontor, aldrig et værksted eller en landbrugsejendom. Vil man læse bøgerne som etnografi, må man være klar over, at det kun er en begrænset del af stammen, den beskriver.

Der er selvfølgelig ikke mange uoverensstemmelser mellem de to beskrivelser af god adfærd, men Corell lader ofte sine

læsere i stikken med bemærkninger om at vise situationsfølelse, hvor Eider giver nøjagtige anvisninger. Om visitkortenes brug skriver Corell at man (især tidligere) brugte »forskellige påtegninger og ombukkede hjørner«. Eider gennemgår hvordan et rigtigt visitkort, forretnings- og privat, skal se ud og han gennemgår alle de gængse forkortelser, p. f. pour feliciter – for at lykønske – f.eks. Men heller ikke han beskriver meningen med de ombukkede hjørner, desværre.

Begge forfattere gør meget ud af middagsselskaberne, og her er diplomaten også meget mere grundig: 25 borde er tegnet med forskellige muligheder: med og uden hædersgæster, med og uden damer, eller med værtinden som eneste dame. Det bemærkes her, at der er forskel på skandinavisk og international bordsætning, idet man hos os sætter hædersgæsten ved værtindens venstre side, medens man »internationalt« sætter ham ved hendes højre.

Helt menneskelig bliver Eider dog ved omtalen af bryllupsmiddagen: Brudgommen, som taler sidst, skal huske at forberede sin tale, for det er farligt at improvisere, når man har smagt på alle vinene.

På et punkt er de to uenige. Eider nævner en række emner, som er tabu ved selskabskonversation, bl.a. politik og religion. Det mener Corell godt, man kan tale om – det er interessante emner.

I familielivs-afsnittet er bryllup, barnedåb, konfirmation med hos begge, sølv- og guld-bryllup kun hos Corell og forlovelse og død og begravelse kun hos Eider. Sidstnævnte er godt og nyttigt, for det kan være svært at vide, hvordan man omgås sørgende. Og så ville det have været morsomt at se, hvordan de to vil råde os til at forholde os til skilsmisser.

Inge Corell er lidt inde på de nyere skikke ved bryllup: vennernes til hærværk grænsende morsomheder i brudeværelset, men ingen af forfatterne er opmærksomme på polterabend-skikkene. Men det er måske fordi de ikke er trængt ind på de steder, hvor »man takker for maden over for værtinden, som normalt står under krystal kronen i den første af opholdsstuerne«.

Et afsnit hos Eider skuffede anmelderen meget: Kunsten at bestikke på rette manér – hedder det, og det eneste man får at vide

er, at det kan være nyttigt at give et lille gra-tiale, men at det kræver fingerspidsførnem-else.

Der er hos Corell svært at se, hvad der henvises til i titlens »nye toner«. Det eneste synes at være, at hun siger du til sine læse-re. Eider undgår dette problem, fordi han skriver sit embedssprog og hele tiden bruger »man«.

Det er naturligvis ikke retfærdigt at sam-menligne en bog på 127 små sider med en på 282 store direkte. De er da nok også ment forskelligt. Eiders er en egentlig lærebog, med henvisninger til officielle regler for flagning, rangorden, titulatur osv., og han bygger sit store afsnit om »Takt og tone i ud-landet« på egne erfaringer som diplomat. Inge Corells er et lille letlæst causeri over de samme emer – på en anden baggrund.

George Nellemann

80 ord til Christian Lisse 12. januar 1992.

Red. Inger Ejskjær, Bente Holmberg, Bent Jørgensen, Inge Lise Pedersen. Udg. af Sel-skab for Nordisk Filologi. København 1992. 141s. ISBN 87-89641-01-9. Kr. 80,-.

Sprogmanden, dialektologen og navnefor-skeren Christian Lisse er fyldt 80 år, og i den anledning har ca. 70 (der er lidt gengangeri) kolleger skrevet om 80 ord, 1–2 sider om hvert. En fin ide, og man fatter den lille poin-te, at »80 år« og »80 ord« i nogle dialekter – ikke-filologen skal nok vogte sig for at sige hvilke – lydligt falder sammen.

Sprog-, dialekt- og navneforskningens møjsommelige kortlægning af vort aller-mangfoldigste udtryksmiddel stiller store krav til tålmod, omhu og skarpsindighed, hvad Lisse selv har demonstreret dels ved den produktion gennem næsten 60 år, som er bibliograferet side 135–41, dels ved det mangeårige arbejde på institutionen og i marken, som kun ses af de utrykte seddel-samlinger. I det hele taget er den art forsk-ning ret usynlig, man bemærker den som regel kun, når man slår op i en ordbog og som en selvfølge går ud fra, at dens oplys-ninger er pålidelige og fyldestgørende; men her er dørene slået på vid gab til det værkested, hvor venner, kolleger og elever fortsætter det endeløse arbejde. Der disku-teres ord, hvis betydning lige akkurat kan

skimtes i de ældste kilder; ord, som er ind-gået/indlånt i dansk i de seneste år, dialek-tale ord med ringe udbredelse, faglige termer, slangudtryk, særbetydninger og meget andet.

Det mest slående ved artiklerne er egentlig den gennemgående usikkerhed og åben-hed. De ord, der er taget op til nærmere ef-tersyn – fra *abeskøn* til *årgang* – tilhører for det meste arbejdsmarkens yderdistrikter, hvor ordformerne er uvisse, etymologierne svært gennemskuelige og betydningerne glidende. Her får man demonstreret, hvor megen energi og fantasi der egentlig skal til, og hvor problematiske resultaterne alligevel ofte bliver ved at være.

Og hvad får man så at vide? Når folk af min generation siger *godt 100*, mener vi »i rundeligt mål«, »lidt mere end«, men ikke så få yngre bruger ordet i betydningen »cirka«, og blandt unge på et gymnasium var der klar overvægt for betydningen »knap«. Hvad kan det ikke ende med?

Men den slags betydningsglidninger har der åbenbart altid været. Den sidste ende af en lang udvikling mener en bidragyder at kunne skimte i et *løde* (lod, andel), der findes i nogle stednavne i Vendsyssel og på den skandinaviske halvø. Ordet betegner et jordstykke, og så kan man spekulere over meningen. Arvelod?

Der er også regionale og lokale særudvik-linger. Fyn og omegn udviser eksempler på brug af *lis'dan* (ligesådan) i samme betyd-ning som »ligesom« og »som om«. Sønderjy-derne kan sige *afmyrdet* i stedet for *myrdet*. En del af Himmerland bruger ordet *dekus*, af uvis oprindelse, i betydninger der ligner det mere almindelige *hokus-pokus*. Og så vi-dere.

Og så er der nye(re) ord, såsom lånet af *tur* og *utur* fra svensk (»held« og »uheld«). Et nyt bekendskab for mig er *nørd*, lånt fra amerikansk-engelsk i 1985, i hvert fald blev filmen *Revenge of the Nerds* vist det år, og af 23 unge, der startede på danskstudiet ved Københavns Universitet sidste år, var der kun én, som ikke kendte det. Men betyd-ningen ligger åbenbart ikke fast endnu. De halve af holdet mente, at der var tale om en latterlig, uheldigt klædt person, en tumpe, resten tænkte mere snævert på outsiders som fagidioter og bogorme.

Et levende sprogs udvikling er aldrig af-

sluttet. Noget visner bort, noget nyt skyder frem, hele sprogsamfundet arbejder med på sagen. Det kan ende med, at *nørd* bliver en hædersbetegnelse for de mange, der tålmodigt og stilfærdigt arbejder på at dokumentere dette sprællevende felt af kulturhistorien.

Bengt Holbek

**Ole Fenger og Chr. Jansen (red.):
Jyske Lov 750 år**

Viborg, Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1991. 312 s.
ISBN 87-89039-10-6. Kr. 375,-.

**Erik Andersen Abitz og Poul G. Ørberg:
Med Lov skal Land bygges**

Jyske Lov 1241–1991. Håndskrifter og bogtryk. Viborg, Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1991. 54 s.
ISBN 87-89039-11-4. Kr. 50,-.

Da Jyske Lov fyldte 700 år i 1941, blev loven fejret som et nationalt klenodie. Til anledningen blev udgivet et voluminøst festskrift, der som titel bar Jyske Lovs bevingede åbningsord: »Med lov skal land bygges«. At festskriftet dengang måtte betone lovens karakter af rent dansk produkt kan ikke undre, tyskerne stod jo i landet.

I hovedparten af de 16 afhandlinger i det nu udsendte 750-års festskrift er vinklen ligeledes dansk og kun dansk. Det gælder eksempelvis bidragene om Viborg stad i Midtaldren, om dens kirker og klostre samt om byens berømte bisp Gunner. Det gælder bidragene om stænder, socialgrupper og personer i Jyske Lov, om lovens forsvarsordning samt om dens kvinderetlige bestemmelser. Og det gælder festskriftets mest charmerende bidrag, Erik Oksbjergs rundvisning i Jyske Lovs landskab. Her præsenteres prosaiske fænomener som marker og møddinger, skove og gærder smukt, ja poetisk. »Svalerne slog« hedder det et sted, »de samme volter for Kong Valdemar, og duerne kurrede for ham, som de gør for os«.

Michael Gelting, derimod, anlægger en international synsvinkel på Jyske Lov i sit bidrag om loven i lyset af de samtidige europæiske feudalsamfund. Imidlertid er det kun et fåtal af bidragene, der – som dette – lever op til den ene af udgiverne, Ole Fengers pro-

gram i bogens indledning, ifølge hvilket Jyske Lov skal ses som en dansk manifestation – på en fælleseuropæisk baggrund. Det sammesteds annoncerede »nye syn på den 750-årige lov« bliver der derfor ikke meget af i festskriftet. Måske har det været en spændetrøje, at festskriftet indholdsmæssigt har lagt sig (for?) tæt op ad det festskrift, som Ditlev Tamm udgav i 1983 ved Dansk Lovs 300-års publikation.

»Jyske Lov 750 år« er et sjældent smukt bogværk, der ud over videnskabelige afhandlinger rummer forord af Dronningen og en sprogligt ajourført lovtæst. Smukt i udførelse er også kataloget fra den udstilling om Jyske Lov, der blev vist i 1991, først på det nørrejyske landsarkiv og siden på Det kongelige Bibliotek. Kataloget giver oplysning om bl.a. stedfæstelse og datering af udstillingens i alt 47 numre, hvoriblandt 19 udvalgte håndskrifter og de bogtrykte udgaver af den 750-årige lov – selvsagt – står i centrum.

Henrik Stevnsborg

**Benito Scocozza:
Mordbranden: En historie om nabostrid på
Christian 4.s tid**

København, Strandbergs Forlag, 1991, 56 s. ill. ISBN-87-7717-076-8. Kr. 78,-.

Forfatteren skildrer med stor indfølelse den økonomiske, menneskelige og moralske opløsning af en gårdmandsfamilie i Virum i 1630'erne. Manden, som er fæstebonde under kronen, synes nærmest at være blevet offer for et »juridisk komplot« i landsbyen. Inden for et halvt år stævner forskellige naboer ham for gæld, for skader forårsaget af hans kreaturer og for mordbrand. Da hustruen bliver inddraget i vidneafhøringerne, begynder de to ægtefolk at hænge hinanden ud. Det er ikke småting, der efterhånden kommer for dagen: mandens drukkenskab med efterfølgende hustruvold, konens tyvagtighed og horeri, de gensidige beskyldninger for at have hævnnet sig på naboerne ved at sætte ild på deres gårde. Det hele er en såre indviklet affære, og det eneste der står fast er, at ægteparret dømmes for henholdsvis mordbrand og tyveri. Om de var skyldige eller ej, tør Scocozza ikke sige. Men han har en hypotese om, at landsbyen var begyndt at mobbe dette ægtepar og til sidst

benyttede sig af retsmaskineriet til at skaffe dem af vejen.

Fremstillingen er beregnet på ikke-specialister, og datidens retsvæsen og andre kulturhistoriske forhold er udmærket forklaret undervejs. Alt i alt er det også en veloplagt og velskrevet bog. Alligevel er det ikke blevet nogen letlæselig sag. Det hænger for mig sammen med, at Scocozza opererer for tæt op ad kilderne, som er lidt for tynde til, at der alene på grundlag af dem lader sig fortælle en god historie. Forfatteren burde have gjort sig fri af forløbet i retsprotokollen og helliget sig rekonstruktionen og sandsynliggørelsen af den bag om retssagerne liggende historie, som ifølge hans interessante hypotese handler om diskrimination og mobning i en landsby for 350 år siden. Sådan som fremstillingen nu snor sig, er der alt for mange løse ender til, at det er blevet til den historiske »krimi«, der lægges op til i forordet. Til gengæld har forfatteren ikke sparet sig nogen ulejlighed for at skaffe de rigtige billeder til veje, og det har resulteret i for denne periode ligefrem overraskende gode illustrationer. Der er ingen noter, men bogen er forsynet med en fortegnelse over »Kilder og litteratur«. Heraf fremgår at sagerne tidligere har været behandlet i Lyngby-bogen (1934), og at forfatteren foruden den trykte udgave af Sokkelund Herreds tingbøger, 1828-37, (København 1958-1985), har benyttet lensregnskaber for Københavns Len 1634 og 1635. Om kilderne hermed er udtømt, skal jeg lade være usagt, men en ting er vis: Jo mere man nærmer sig den her form for historieskrivning, som er en slags historisk antropologi, desto mere nødvendigt bliver det at presse kilderne til sidste dråbe.

Gustav Henningsen

Evald Tang Kristensen og M. A. S. Lund: Steen Steensen Blichers Liv og Gerning Forord ved Knud Sørensen. Indledning ved Johs. Evald Tang Kristensen. Blicher-Selskabet. Poul Kristensens Forlag 1991. 175 s. ISBN 87-7468-315-2. kr. 130,-.

Bogen udkom for første gang i 1882 – 100-året for Steen Steensen Blichers fødsel – og Evald Tang Kristensen (ETKr.) havde nogle år forinden planlagt at skrive en større arti-

kel om digteren i denne anledning. ETKr. var dengang endnu lærer i Fårup ved Rødkjærsbro, og under en samtale med sognepræsten i Vium, M. A. S. Lund, i 1882 fødtes idéen om i fællesskab at skrive en bog, der skulle udkomme i efteråret.

De blev enige om, at ETKr. skulle skrive om Blichers barndom og ungdom, om hans far, præsten, oplysningsmanden og forfatteren Niels Blicher, om hans liv som forpagter hos faderen i Vium, om hans præstegering i Thorning samt om Blichers digtning, mens Lund skulle skrive om Blichers tid i Spentrup og om hans virke for folket. Den reelle arbejdsdeling blev noget anderledes, idet ETKr. undervejs blandede sig en del i Lunds fremstilling med både forkortelser og udvidelser. Det må nok konstateres, at ETKr. har præget hele udgivelsen, selv om han ikke har samlet alt stoffet selv.

Blicher-Selskabet har i den foreliggende genudgivelse af »Steen Steensen Blichers Liv og Gerning« suppleret med ETKr.s artikler fra »Illustreret Tidende« (1882–83), fra »Skizzer og Bladartikler« (1899) samt 40 sider håndskrevne udgivernoter, som ETKr. nedfældede i 1918.

Hermed foreligger for første gang i samlet form resultaterne af ETKr.s optagethed af Blichers liv og gerning – en optgethed, der strakte sig over knap 40 år!

Og hvorfor så denne optagethed? – Forfatteren Knud Sørensen er i sit forord inde på, at ETKr. med hele sin jyske baggrund, sin interesse for og indlevelse i almuens kår simpelthen ikke kunne undgå at beskæftige sig med Blicher og hans digtning. Og hertil kom, at ingen tidligere havde inddraget mundtlige udsagn fra Blichers familie eller fra folk, der i det daglige havde oplevet Blicher som præst, jæger, »politiker«, folkeoplyser eller digter. Og her var ETKr. som folke-mindedsamler uægtelig på hjemmebane. Det blev ETKr.s, og i nogen grad M. A. S. Lunds fortjeneste at samle, udgive og kommentere de dengang endnu eksisterende mundtlige historier om Blichers liv og gerning. Som læsere får vi herigennem bevaret billedet også af *mennesket* Steen Steensen Blicher, som ellers ville være blegnet og for længst forsvundet.

I ETKr.s og M. A. S. Lunds (fælles?) forord understreges det, at »netop de mundtlige Minder om Blicher burde spille Hovedrollen,

fordi han mere end nogen anden Digter levede med og blandt Folket, og fordi han selv skyldte Folkets mundtlige Fortællinger om gamle og nye Tildragelser nogle af sine bedste Digtninger«.

I kapitlet om Blichers digtning efterspører ETKr. en del af det inspirations- og kildegrundlag, som har dannet udgangspunkt for en række af Blichers noveller og skitser og når til det resultat, at Blicher både har anvendt folkesagn og faktiske oplevelser i lokalsamfundenes fortid og nutid, såvel som egne oplevelser og iagttagelser i de miljøer, som han færdedes i. Når det gælder natur- og folkelivsskildringerne i Blichers noveller og skitser, fremhæver ETKr., at disse er »uovertræffelige og aldeles sande«, og han understreger bl. a., at »Skildringer af Kjeltringerne er overordentligt fint tegnede ...«.

Dette må siges at være en uforbeholden anerkendelse af Blichers mesterskab i at anvende folketraditionen og folkelivet i sit literære ærinde. At Blicher så har bearbejdet begivenheder og ændret stedfæstelse og personnavne m. v., accepteres vidtgående af den professionelle folkemindesamler ETKr., fordi han med rette kan sige, »at alle hans hjemlige Fortællinger er Virkelighedsdigtninger med et historisk eller Sagnunderlag, som så blev krydret ...«. Blicher fremstår som den første – og gennem en lang periode eneste – repræsentant for realismen i dansk litteratur.

I parentes bemærket er ETKr. langt mindre begejstret for Blichers beherskelse af de jyske sprog på tryk: »Naar man ser paa Sproget i E Bindstouw, maa man forbausnes over, at han kunde komme paa den Tanke (at indsamle stof til en jysk ordbog). Han havde vel den største Interesse for Jysken, men kunde ikke holde de forskjellige Dialekter ude fra hverandre og havde end ikke en Gang Øre for de forskjellige Tonefald, saa hans Maade at stave Ordene paa er meget villedende ...« (Fra ETKr.s håndskrevne noter, 1918).

Men ETKr.s hovedærinde er at efterspore udsagn om Blichers familiemæssige baggrund og vilkår, hans personlighed og interesser som jæger og hans embedsførelse som præst for herved at komme nærmere til en forklaring på hans gode adgang til den jævne, jyske landalmue og dens folketradition.

Blicher fremstår i almuens erindringer og mange anekdoter som en uformel, ligefrem og tolerant præst, der tilmed var forstående og meget gavmild over for de fattige. En passioneret jæger og vandringsmand, der kunne færdes både blandt høj og lav. Uimponeret over for sine foresatte – provst og bisp – men med selvste kongens (Frederik VI's) personlige bevågenhed. Ud fra sin akademiske og familiemæssige baggrund (selv præst og af præsteslægt) optræder Blicher efter datidens målestok særdeles ukonventionelt, både som »folkets mand« og »folkets talsmand«.

ETKr. havde gennem sit eget liv ikke gjort mange positive erfaringer med akademikere – »de bogdannede folk« – hvor han følte sig usikker og led af mindreværdsfølelser. På en vis måde tror jeg, at ETKr. – mere eller mindre bevidst – har anset Blicher for sin nærmeste forgænger på det professionelle plan – og ideelt måske også på det personlige. Og deraf udspringer hans kærlighed til digteren og hans fortællinger fra det jyske almueliv.

I »Jyske Folkeminder« (bd. 11, 1891) spørger ETKr.: »Hvad fordres der da af en saadan Samler, naar han i vore Dage skal kunde gjøre Fyldest? Han skal for det første være en dygtig Fodgjænger, der kan strejfe omkring i de fjernest liggende og tarveligst bebyggede Egne ...«. Dette vidste ETKr. gennem et langt livs erfaring i felten. Og sådan gjorde Blicher både som jæger og samler af folketraditionen til sin digtning.

Med M. A. S. Lunds og ETKr.s bog fra 1882 og den her foreliggende udgivelse med supplementerne om Blichers liv og hans familie har vi fået en indsigtfuld og kærlig dokumentation for, at Steen Steensen Blichers liv og digtning var nøje forbundet med folkelivet og folkedigtningen.

Karsten Biering

Aagot Noss:

Lad og Krone frå jente til brur

Instituttet for sammenlignende kulturforskning 1991, Serie B: Skrifter LXXXIII, Universitetsforlaget, Oslo. ISBN 82-00-21354-4. 272 s. Rigt ill. i farver og sort/hvid. English summary. NKR. 345,-.

Emnet er de ceremonielle hovedtøjer, som

har været kendetegn for kvinden henholdsvis som ugift, brud eller gift. I Norge kendes mange variationer af håropsætning og de to hovedtyper af hovedtøjer, lad og krone, med hver deres lokale ejendommeligheder. Forfatteren har påpeget, at der er tydelige paralleller både i Sverige og Danmark. Men især bemærkelsesværdigt er det, at begge typer i Norge er blevet benyttet som levende dragtformer så langt op i tiden, at det har været muligt at foretage en videnskabeligt underbygget dokumentation ved personlig iagttagelse. Nødvendigheden af at sikre den mundtlige tradition blev pointeret i Norsk Folkemuseums »Plan for studiet av norske folkedragter« fra 1955, og der blev fra januar 1956 sat et pilotprojekt i værk. Opgaven tilfaldt forfatteren og blev udgangspunkt for livsstudiet af norske folkedragter.

Aagot Noss har haft den afgørende evne til at vinde sine meddeleseres tillid. Med aldrig svigtende omhu har forfatteren rejst igennem de norske landsdele og haft held til at finde frem til kvinder, der har benyttet de relevante hovedtøjer, og som har haft fornøden forståelse for sagen til at indgå i samarbejdet og lade sig fotografere eller i mange tilfælde filme.

Område for område gennemgås detaljeret de registrerede hovedtøjer i privat eje og i museer, deres fremstilling, bæremåde og interviewmaterialet om betegnelser og brugen i videste forstand samt relation til ældre skriftlige kilder og billeder, hvilket udnyttes til tidsmæssig bestemmelse. Desuden gives en kort oversigt over brudedragten og dens udsmykning som helhed.

Konklusionen udtrykker, at *lad* har været brugt som ungpige- og brudehovedtøj i norske folkedragter mindst siden 1600-årene og stedvis er i brug endnu. Det sammenholdes med vikingetidens *lad*, der har været brugt både af mænd og kvinder, og forfatteren antyder forbindelse til de arkæologiske fund af mandsgraven i Mammen og Birka-fundene i Sverige. De tidligst bevarede *kroner* skriver sig fra anden halvdel af 1600-årene.

Forfatteren har ladet to spørgsmål stå åbne: Hvornår *lad* kan have fået sin ceremonielle funktion i kvindedragten, og hvornår kronen, beslægtet med de senmiddelalderlige Maria-figurers krone i kirkerne, kan have fået sin tilsvarende folkelige betydning.

Forfatteren har benyttet den geografiske udbredelse som bærende i argumentationen og har kombineret denne på en ret original måde med både bygningsforskningen og folkeviserne. Imidlertid kunne det være inspirerende også at forsøge et historisk synspunkt på de materialer, der er benyttet til hovedtøjerne. I udbredt grad er der tale om metaltråds kniplinger, som blev forarbejdet siden midten af 1500-årene i Milano-området, senere også andre steder i Europa. De har haft anvendelse til dragter og tekstiler med ceremoniel karakter, kvindehuer, dåbsdragter, kirkens liturgiske dragter og fyrstelige dragter. Også tidligere har der eksisteret possementbortor, men da med guldråd af en ganske anden forarbejdning.

Danmark danner på mange måder bro mellem Skandinavien og Europa. Således sikkert også på det her aktuelle felt. Som påvist af Ellen Andersen har brudekronen været dominerende i Jylland og på Fyn, hvorimod brudehovedtøjer i det østlige Danmark må sættes i forbindelse med *lad*-typen. Ser vi længere bort mod Østeuropa, findes der, som antydtes af Aagot Noss, også paralleller, bl.a. i Estland. Brudekronen vil derimod sandsynligvis vise sig karakteristisk i de vesteuropæiske områder, hvor Maria-dyrkelsen fik særlig betydning i senmiddelalderen indtil reformationen. Noget samlet overblik over hovedtøjernes fordeling i Europa foreligger endnu ikke.

Den store dokumentation af kvinders betretninger og selvforståelse omkring hår og hovedtøj, som nu foreligger gennem Aagot Noss' værk, er enestående i Europa. Den vil blive et afgørende grundlag for videre forskning, til uddybning af de religiøse opfattelser, der uden tvivl må ligge bag.

Forfatteren har anført, at materialet også indeholder oplysninger til at gå videre med den anden del af emnet: den gifte kvindes hovedtøj. Det afventer vi med største interesse.

Den foreliggende bog er på nynorsk, og teksten er derfor måske ikke så let tilgængelig for de fleste danskere. Men det må ikke afskrække. Bogen er gennemillustreret og klar i dispositionen. Når man har vænnet sig til sproget, er skildringen fængslende og fuld af væsentlige detaljer, som vi ikke kan få andetsteds. Bogen må derfor have bud til den etnologiske forskning inden for alle em-

neområder, men også til de mange kyndige amatører, der forsker i de danske folkedragters historie.

Hanne Frøsig Dalgaard

Ole Feldbæk (red.): Dansk Identitetshistorie
Bd. 1: Fædreland og modersmål 1536–1789. 424 s., ill. Bd. 2: Et yndigt land 1789–1848. 468 s., ill. C. A. Reitzels Forlag 1991. ISBN 87-7421-696-1. Kr. 395,- pr. bd.

De nationale begreber er efter nogle årtiers dvalen på ny blevet aktuelle. I 1960'erne og 70'erne fokuserede forskningen på klasse, køn og race – alt det der adskiller mennesker. Nu er forskningsinteressen på ny vendt tilbage til det, der er med til at samle os. Med en forbløffende hast vælter det frem med avisartikler og tidsskriftsbidrag om den danske egenart. I højskolernes kursusprogrammer og aftenskolernes foredragsrække fylder forestillinger om danskhed meget. Det skorter ikke på meninger og udlægninger af det vage begreb *dansk identitet*, men derimod mangler der reel viden om begrebets historiske baggrund og betydning gennem tiden. Grundforskning i dansk identitet har stort set manglet. Derfor må initiativet til nedsættelse af en tværvidenskabelig forskningsgruppe omkring dansk identitetshistorie hilses velkommen. Forskerne er hovedsageligt hentet fra fagområderne historie og dansk, med en enkelt repræsentant fra tysk, kunsthistorie og musik. Derimod er det stærkt påfaldende, at brede kulturvidenskaber som etnologi, antropologi og folkloristisk ikke har været repræsenteret i forskergruppen. Værket mangler helt disse fagområdets indfaldsvinkel på begrebet identitet.

Men i stedet for at ærge sig over dette, bør man se på, hvad det er lykkedes at få realiseret i det tværfaglige forskningsprojekt. Omkring en snes afhandlinger er blevet resultatet, og de første ti udgør de to første bind af et stateligt firebinds værk.

Seriøs forskning i nationalisme og national identitet er først påbegyndt på internationalt plan omkring 1930, og den har heller ikke sat sig mange spor i Danmark – bortset fra forskningen omkring striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland. Det er således forholdsvis uberørt jord, som bliver

opdyrket. Redaktøren, Ole Feldbæk, understreger i sin indledende artikel, at projektets økonomiske rammer ikke har muliggjort en helhedsfremstilling af dansk identitetshistorie, og hensigten derfor har været at udarbejde forskningsbaserede afhandlinger, som andre forskere må tage stilling til, revidere eller acceptere og bygge videre på. Dette mål synes til fulde at lykkes – bedømt ud fra de to første bind. Her er vægtige og igangsættende afhandlinger med meget nyt. Men samtidig må det tilføjes, at der mangler en fælles operationel terminologi og en overbygning, som de enkelte afhandlinger skulle belyse. Begrebet identitet bruges ret uproblematisk og anvendes både om en mere grundlæggende tilstand og den aktive bevidsthed om identiteten. Der er også mangler i form af emneområder, der ikke belyses. Endelig fremstår den danske identitetsdannelse i disse to bind underligt frosset fra sine internationale forudsætninger.

Ole Feldbæk har i begge bind skrevet meget vægtige afhandlinger om fremvæksten af dansk identitet. I bind 1 behandler han 1700-tallets danske identitet og påviser, hvorledes der i borgerlige, akademiske kredse fra 1750'erne vokser en national identitet frem, som lyses i kuld og køn med loven om indfødsret i 1776. Med til enhver identitet hører ikke blot en forestilling om sig selv, men tillige om *de andre*, og den nye danskhed udviklede sig i aggressiv retning, og den første konfrontation kom med tyskerfejden i revolutionsåret 1789. Endnu var disse stridigheder kun sager, der angik de øvre befolkningslag i København og et par af provinsens største byer. For den brede del af befolkningen var ord som *dansker* og *fædreland* endnu ukendte begreber i 1789. Helt anderledes stod det til i 1848. I løbet af kun to generationer var der sket en mentalitetsændring. Mens en fæstebonde i 1780'erne kun ville have en lokal identitet, kunne han i 1848 godt være bærer af såvel en lokal som en national identitet. Hvorledes denne »nationalgørelse« har fundet sted, skildres i Feldbæks spændende afsnit om skoleundervisningens betydning for den nationale identitetsdannelse.

Litteraturens betydning som identitets-skabende faktor belyses grundigt af Flemming Conrad med udgangspunkt i en konkurrence om en ny nationalsang i 1818.

Vibeke Winge beskriver i to afhandlinger, hvorledes holdningen til tyskere ændres markant fra 1700-årene til midten af 1800-årene. Baggrunden for denne holdningsændring var den fremspirende danske nationalfølelse, og den gav sig ikke blot udtryk i forestillinger om egen identitet, men også i opbygning af et fjendebillede af tyskere. En konsekvens heraf bliver opløsningen af de tyske mijøer i København. Winges afhandlinger er – som Feldbæks – spækket med ny viden og udførlig dokumentation heraf, men de mangler til en vis grad Feldbæks klare konklusioner. Rerup giver i første bind en sober, men skuffende kort kommenteret oversigt over nationalismeforskning. (Mere inspirerende – og mere rodede – udgaver findes forskellige steder i Uffe Østergårds publikationer, f.eks. i Fink og Hauge (red): *Identiteter i forandring*, 1991).

Rerup gør afbigt i andet bind med et bidrag, der analyserer udviklingen fra den litterære til den politiske nationalisme fra 1808 til 1840'erne. Det er en meget velskrevet redegørelse, der viser det stærke samspil mellem liberalisme, den sønderjyske sprog-sag og den lidt uklare skandinavisme. Selvom de nationalliberale kun udgjorde en talmæssig beskedent gruppe blandt datidens borgerskab, synede de af langt mere og kom til at stå som den sejrende kraft, fordi det konservative establishment, der sad på magten, mistede troen – også på sagen og sig selv. Det er inspirerende læsning, selvom denne afhandling ikke i samme grad som de øvrige rummer nyt kildemateriale.

Karin Kryger har i første bind skrevet om dansk identitet i nyklassicistisk kunst. Det er en lang, omstændelig redegørelse, der er noget ude af trit med de øvrige og lades i stikken ved ikke at blive fulgt op i andet bind. Her mangler klart en afhandling om de nationale tendenser i guldalderens malerkunst. Vores nutidige Danmarksbillede er skabt i 1840'erne, og dette aspekt ville det have været mere oplagt at inddrage end kunsten under Frederik V og Christian VI. N. L. Høyens program for en national malerkunst var emnet for en disputats af Kirsten Agerbæk i 1984, så det havde været overkommeligt at belyse dette emne, der endnu spiller en central rolle for dansk landskabsopfattelse og præger miljølovgivning i det åbne land.

Selvom man altid kan ønske sig andet og mere end det et veldækket bord byder på, er der ingen tvivl om, at Dansk Identitetshistorie vil blive et centralt placeret værk i fremtidig forskning omkring danskhedsbegebet. Appetitten bliver skærpet under spisningen, og undertegnede ser med forventning frem til hovedret og dessert: De to sidste bind, som vil følge den danske selvforståelse fra Treårskrigen 1848–50 til EF-afstemningen i 1972.

Inge Adriansen

Keld Dalsgaard Larsen og Kurt Balle Jensen: Alderslyst fra sandmark til by
Silkeborg, Arbejdernes Byggeforening, 1991. 216 s., ill.
ISBN-87-88016-09-9.
Kr. 248,-.

En lokal byggeforening har fået den glimrende ide at fejre sit 50-års jubilæum ved at udgive en bog, der ikke blot handler om foreningen selv, men om hele det kvarter og det arbejdermiljø, hvor foreningen har haft sit udspring og størstedelen af sit virke.

Bogen, som er flot layoutet og illustreret, er opbygget med en lang række små afsnit, der fortæller stort og småt om hverdagsliv, begivenheder, personer og steder, fra de første arbejderhuses tid, da »Alderslyst« var hedebackker i randen af landsognet Balle nord for Silkeborg by og sø, til vore dage. Især i dette århundrede kommer man tæt på miljøet, illustreret ved uddrag af interviews og erindringer, bidrag fra private fotoalbums etc. I glimt anes mønstret af et kvarter, der – med Johs. Møllgaards ord – var både domicil og domæne for arbejderlivsformen.

Men efter den fornøjelige læsning sidder man alligevel tilbage med en følelse af manglende helhed. Det kan undre, at to mumsfolk har stillet sig tilfreds med en så kallejdoskopisk fremlæggelse – når der dog i nabobyer er givet gode eksempler på kvarterhistorie, der både har sammenhæng og perspektiv og dog er alment læseværdige (Den gamle By: Frederiksbjerg-publikationen, og Vejle Museum/Arkiv: Vejle Vestbyundersøgelserne). Bare lidt perspektiv på kvarteret som et stykke arbejderkultur (Alderslyst-barnet Julius Bomholt kunne nok

have inspireret), lidt om kvarterets forhold til *helle* byen, lidt perspektiv på kollektivt boligbyggeri i årene efter 1941, osv. ... Så kunne bogen have været til mere end lokal huskerdu?-erindring og dermed endnu et bidrag til det nu ikke mere helt så forsmøgte miljø, forstædernes, historie.

Peter Dragsbo

Steen Holmgren og Ole Svensson:

Byarkitektur i kommunens planlægning

SBI - Byplanlægning 62, København, Statens Byggeforskningsinstitut, 1991. 95 s., ill. Kr. 396,50.

Hvor registrering af bevaringsværdier indtil for få år siden i høj grad bestod i fremlægelse af enkeltbygninger, evt. suppleret af et oversigtligt forord, har helhedsperspektivet på byer, kvarterer og gader med begrebet »byarkitektur« i dag fået en hel anderledes central placering, først og fremmest ved den praktiske anvendelse i Planstyrelsens rullende »kommuneatlas«-arbejde.

Sideløbende med Planstyrelsens udvikling af begrebet har Statens Byggeforskningsinstitut i 1990-1991 haft et projekt kørende, som, med Roskilde som eksempel, har prøvet at udvikle nogle almene arbejdsmetoder. I publikationen af dette forsøg gives der først en introduktion til en række begreber i »byarkitekturen«, og det understreges, hvorledes byer behandles som en historisk betinget helhed, og der peges på nytten af et tæt samarbejde med de lokale museer, arkiver og bevaringsforeninger.

I resten af »vejledningen« afprøves en visuel arbejdsmetode til beskrivelse af byarkitektur/helhedspræg på »mellemniveau«: de enkelte gader og pladser. Med rig brug af kortmateriale og tegninger i CAD-CAM-streg prøver man at operationalisere proportioner og hushøjder, gadebredder og pladsrum osv., så man derudfra kan uddrage nogle »spilleregler« for nybyggeri, »infill«, reetablering af husrækker osv.

Fint nok – vi trænger til rekonstruktion af »die Stadt an sich« efter funktionalismens opløsning. Kun kan man som kulturhistoriker måske bemærke, at den meget visuelle angrebsvinkel indebærer en fare for, at man gør ethvert kvarters mellemproportional til reglen, hvorved der sker en (tidsbundet)

harmonisering, som overser, at vore bymiljøer også rummer en lang række historisk betingede brud og kontraster. Kontraster, der netop indeholder en synlig fortælling om en historie, der ikke bare var harmonisk og entydig. Mange renoveringer af bykvarterer har fjernet en række af de spændende sammenstød og det »skidt i krogene«, som viste, at kvarteret havde været og var et led i en levende virkelighed.

Peter Dragsbo

Kirsten Geertsen: Dannet ung pige søges

Kvinder på kontor 1900–1940. Holme Olstrup, Akademisk Forlag, 1990. 367 s., ill. ISBN 87-500-2942-8. Kr. 248,-.

»Dannet ung pige søges« fortæller om kvindernes indtog på kontorerne i begyndelsen af 1900-tallet og den kønsbestemte arbejdsdeling, som blev udviklet.

Kontorfolket har altid haft svært ved at blive placeret – og endnu sværere ved at placere sig – i classesamfundet og ved at finde et fagligt og politisk ståsted. I bogen kobles dette bl.a. til de ansattes forventninger til kontorarbejdet. Afgørende for forholdene på kontoret var naturligvis også arbejdsgivernes forventninger til arbejdskraften og også deres kvindesyn – og synet på en passende løn. De samme spørgsmål tages op i forbindelse med fagorganisationernes kvindepolitik og set fra kvindernes egen synsvinkel i spørgsmålet om faglig organisering og kamp.

Kirsten Geertsen gør rede for, hvordan der inden for de ansatte kvinders rækker var forskel på behovet for at forsørge sig selv og forsørgelsespligt over for andre og dermed på krav til ansættelse, løn og engagement i faglig og politisk henseende.

Noget af det mest spændende for ikke-fagligt interesserede er antagelig kapitlerne om giftermål og om dagliglivet på kontoret. Det er sådanne afsnit, som får en til at ønske, at bogen vil få videre udbredelse end en snæver fagkreds.

Ved vejs ende er det altid godt at kigge endnu en gang på forord, afslutning og noter for at få svar på nogle af de spørgsmål, som har rejst sig under læsningen.

Efter endt realeksamen begyndte forfatteren, der kom fra en småborgerlig familie, i

1944 som 16-årig på et sagførerkontor i en provinsby. Hun fortæller i forordet til bogen, hvordan hun senere undrede sig over, hvor dårligt hun og de andre unge piger fra samme samfundslag var rustet til at forstå deres eget arbejdes samfundsmæssige betydning og sammenhæng; arbejdet og uddannelsen inden for kontorets verden var de særdeles godt rustede til at klare. Samtidig undrede det hende, at hun ikke lærte noget om disse samfundsmæssige sammenhænge af de unge kvinder, som kom fra arbejderklassen.

At disse spørgsmål nævnes i indledningen må opfattes som den direkte tilskyndelse til at gå i gang med undersøgelsen og bogen, der har som mål at klarlægge det mønster, som blev lagt i de første tiår af vort århundrede. Der sondres altså fra begyndelsen klart mellem kvinderne fra småborger-skabet og fra arbejderklassen. Hvilke »redskaber« fik de første med hjemmefra, og hvilke måtte de finde frem til i kontorets nye verden. Hvordan klarede de unge arbejderkvinder tilpasningen til kontorets krav om at optræde som dannede, unge piger. En spændende programmerklæring, som giver mod til at kaste sig over bogens næsten 400 sider.

Der er lagt lige stor vægt på offentligt som på privat ansatte kontormedhjælpere (til trods for at de privatansatte var 9–10 gange så mange) for at se, om der er forskel. Det virker naturligt at ville undersøge denne forskel, men det retfærdiggør ikke nødvendigvis vægtningen. Spørgsmålet er, om det virkelig var nødvendigt for at få materiale nok.

Der er så godt som udelukkende brugt skriftligt materiale, hvad der naturligvis får en etnolog til at begræde alle de gode oplysninger og nuancer, som er gået tabt ved ikke at gribe fat i levende mennesker og høre deres fortælling. Ens første tanke som anmelder er, at det ville være uretfærdigt at bedømme en historiker ud fra en etnologisk tænkemåde. Men det fremgår faktisk af oversigten over materialet, at forfatteren gerne ville have benyttet interviews, hvis det havde været muligt. Så skal det i stedet fremhæves, at der er lagt vægt på både »den store historie« og »den lille historie«, og at klasse og køn har været de vigtigste analyseredskaber.

Undersøgelsen er finansieret af Statens humanistiske Forskningsråd som et led i et

nordisk historikersamarbejde. Det fælles mål har været at belyse sider af tidligere generationers kvindearbejde i og uden for hjemmene og dets betydning for kvinderne selv, for deres familier og for samfundet.

Det er velgørende at læse oversigten over det materiale, forfatteren *ikke* har benyttet »– af mangel på tid og penge«. Velgørende på den måde, at det naturligvis ville have været dejligt, hvis hun faktisk havde haft mulighed for at benytte HK's lokalafdelingens arkiver, statsansatte kvinders kontorforeningsarkiver samt interviews, men det er i hvert fald ærlig snak at gøre opmærksom på det, og ikke søge at skjule det bag fine ord og skinargumentationer. Og måske en kvindelig måde at forholde sig til sin videnskab på? Tak for det og for den yderst velskrevne og indholdsrige bog.

Anne-Lise Walsted

Bent Thestrup og Oscar Udsholt: Reerslev Kirkebog 1736–1856

Udgivet af Dragsholm Lokalhistoriske Forening. u.å. 300 s., ill. ISBN 87-88481-08-5. Kr. 135,-.

På forunderlig vis mødes nyt og gammelt, når man – som her – benytter etb med dtp-faciliteter til udgivelsen af kildemateriale fra 1700- og 1800-årene. Klart og tydeligt, med flittigt brug af fed, *kursiv*, og skiftende punktstørrelser gengives de mange personoplysninger, der ellers fordrer timers arkivarbejde med transkription af gammel gotisk håndskrift. Ingen tvivl om, at der er gjort en stor indsats med at fravriste de gamle protokoller deres mange data, men heller ikke den nye teknik kan løse alle problemer ved en kildeudgivelse. Et eksempel er den manglende overensstemmelse mellem afsnitsbetegnelserne i indholdsfortegnelsen og inde i bogen. Et andet er omfanget af udgiverkommentarer. Selvfølgelig kan man nok gætte, at afsnittet »Fødte mandkøn« på s. 56 skal svare til indholdsfortegnelsens »Dåb (dreng) 1814–1856« og »Register for trolovede og viiede« efter udgiverens mening i indholdsfortegnelsen kan kaldes »Viel-sesregister« (s. 194), men det er små ting, der nok mere falder i øjnene, når man benytter den nye teknik. Den væsentligste anke må nok være mangler på supplerende oplys-

ninger fra udgiverne. Det strækker sig fra den lille detalje, at det nok for mange læsere ville være rart med en angivelse af sognets placering på Danmarkskortet – som bekendt er der mere end ét Reerslev sogn – til det helt fundamentale, at det af bogens indledning ikke fremgår, hvilke kirkebøger, der er transkriberet. Som bekendt skulle der fra 1814 føres såvel en hovedministerialbog, som en kontra-ministerialbog. Derfor kan der være tale om tre mulige løsninger, hvor en gennemgang af alle protokoller med angivelse af forskelle mellem hoved- og kontra-ministerialbøgerne selvfølgelig må anses for den optimale løsning.

Sammenfattende kan det dog siges, at transkriptionen virker pålidelig, og selvom et samlet personregister savnes, så vil den foreliggende udgave gøre god gavn, indtil der måske ad åre kunne laves en revideret udgave med en mere grundig og præcis indledning.

Tommy P. Christensen

**Nina Fabricius:
Vestjyske småbyer i udvikling
eller afvikling?**

Skovlund, Gårde og Strellev
Ølgod Museum 1991. 106 s., ill.
ISBN 87-983110-206. Kr. 80,-.

**Nina Fabricius:
Vi byggede selv vores samfund**
Odder Museum 1991. 84 s., ill.
ISBN 87-98255-65-7. Kr. 95,-.

De to bøger udgivet henholdsvis af Ølgod og Odder museer er fine eksempler på, at de kulturhistoriske lokalmuseer tager deres forskningsforpligtelse seriøst. Der er i begge tilfælde tale om undersøgelser af småbyer i museernes virkeområder, og i deres form henvender de sig til en bred læserskare i den hensigt at skabe debat om udviklingen.

Etnologen Nina Fabricius, der har foretaget begge undersøgelser, har med bogen om de tre vestjyske småbyers udvikling gennem de sidste fyrre år givet et konkret eksempel på, at variationer i økonomiske og sociale vilkår, der rækker tilbage til sidste halvdel af 1800-tallet, har betydning for,

hvordan et lokalsamfund reagerer på forandringer i nutiden.

Der er udvalgt tre byer i Ølgod kommune, men trods den ringe indbyrdes afstand og den fælles vestjyske baggrund, har vilkårene og mentaliteten udviklet sig vidt forskelligt de tre steder. Skovlund er opstået efter hedeopdyrkningen i 1880-erne. Hedebrugene blev delt ved generationsskifte, og byen fik en socialt homogen og relativt velstående befolkning af gårdmænd. Byen Gårde, der er vokset op omkring et trinbrædt på jernbanen mellem Ølgod og Tistrup, blev derimod præget af husmænd og arbejdere. Strellev er vokset op i 1920-erne på et sted, hvor der i forvejen lå mejeri, forsamlingshus og skole. I dag er Skovlund en by i fremgang, medens de to andre er præget af forretningsslukninger, skolenedlæggelse osv. Forfatteren ser årsagen til disse forskelle i de enkelte byers lokale strukturer og individuelle ånd, der skabte forskellige traditioner for at handle i fællesskab. Undersøgelsen er med til at understrege, at selv lokalsamfund inden for samme region kan udvise store variationer – og at det ikke nytter at drive centraliseringen så vidt, at planlægningen sker uden hensyn til disse variationer.

Undersøgelsen for Odder Museum har landsbyen Ålstrup nord for Horsens fjord som udgangspunkt. Hvor indfaldsvinklen i undersøgelsen af de vestjyske småbyer var de sidste fyrre års udvikling, er det her opbygningen af landsbyens institutioner, der står i centrum.

Tre små bygninger i Ålstrup symboliserer en tid, hvor opgaverne blev løst lokalt af beboerne selv: transformatorårnet fra 1929 som et synligt tegn på den organisation, som bragte elektriciteten ud i de små samfund, her i form af elektricitetsselskab. Vandværket fra 1934 var et helt lokalt foretagende organiseret som andelselskab. Værket blev nedlagt i 1986, og vandforsyningen overtaget af kommunen. Den tredje lille bygning er frysehuset, bygget i 1947 og i funktion til o. 1970, da hjemmefrysere blev almindelige. Frysehuset var hele sognets og var ligeledes organiseret som et andelsforetagende. De tre bygninger søges nu bevaret på Odder Museums initiativ.

Nina Fabricius trækker dog linierne længere tilbage og påviser, hvor glidende overgangen fra fællesskabets bylaug til sog-

neråd, andelsforetagender og foreninger har været. Langt oppe i vores århundrede har bymændene haft opgaver som f.eks. den fælles smedje, der først blev nedlagt i 1963. Sognerådet delegerede opgaver ud – snerydning, kørsel for kommunen osv. Det betød, at mange flere end sognerådsmedlemmerne selv var direkte involveret. Til nye opgaver valgte man andelsformen eller foreningen. Fælles for alle disse foretagender var, at landsbyens anliggender blev styret lokalt og med en reel indflydelse for de folk, de angik. I vore dage trækkes mere og mere over i kommunalt regi, og der er større afstand mellem den enkelte og beslutningstagerne. Der bliver ikke længere holdt de utallige møder og generalforsamlinger, som var med til at bringe folk sammen og fungerede som »lokalsamfundets lim«, – og hvor langt kan centraliseringen drives, før et lokalsamfund som Ålstrup falder fra hinanden. Endelig stiller forfatteren spørgsmålet, om den århundredgamle tradition for et aktivt nærdemokrati bliver værdsat tilstrækkeligt?

Til begge undersøgelser er Nina Fabricius hentet udefra og har været ansat på et museum til at løse en afgrænset opgave. En sådan ansættelse har selvfølgelig både fordele og ulemper – erfaringer fra lignende projekter kan sættes over for ulemper ved et manglende lokalkendskab, som det kræver en stor indsats fra værtsinstitutionen at kompensere for. Det er ikke i nogen af de to bøger oplyst, hvor lang tid forfatteren har haft til at udføre sine undersøgelser. Umiddelbart synes det, som om tiden har været meget knap i Ålstrupprojektet – der er irriterende mange oplysninger, som der helt tydeligt ikke har været tid nok til at kontrollere og tidsfæste. At det ikke rokker ved tilliden til bogens konklusioner, er en anden sag.

De to bøger fremtræder i stort set samme lay-out og er illustreret med forfatterens egne fotos, suppleret med ældre fotografier samt tegninger og kortskitser af Peter Dragsbo. De er begge forsynet med en kort litteraturliste, der omhandler mere generel litteratur. Derimod mangler de helt kildehenvisninger, og man kan nok diskutere, om det er hensigtsmæssigt. En sådan dokumentation ville ikke have tyngt fremstillingen – der er i begge tilfælde tale om velskrevne og lettilgængelige bidrag til debatten om landsbyerne.

Margit Baad Pedersen

Olga Pedersen: Aastrup sogn

Bd. 1: Fra enevælde til udskiftning 1660–1790, Esbjerg 1985, 83 s., ill. ISBN 87-982045-1-3. Kr. 96,50 indb.

Bd. 2: Fra udskiftning til andelsbevægelse, Esbjerg 1990, 251 s., ill. ISBN 87-982045-2-1. Kr. 134,- indb.

Udgivet af Olga Pedersen, Glejbjerg.

»Bier er som bekendt et flygtigt materiale, og de kan være svære at fastholde, dersom de ikke selv ønsker at blive.

Grundlaget for al biavl i sognet blev lagt af degnen Jens Christian Jermiin i Terpling. Han var så heldig, at en stor bisværm i 1780 slog sig ned i hans have. Jermiin var ikke sen til at tage dyrene til sig og kort efter begyndte hans honningproduktion. De travle insekter forstod dog ikke helt, hvor de hørte til, og snart fløj de over hegnet til naboen for at hente nektar hjem til det bistade, degnen havde sat op.

Da faldt det naboen ind, at når bierne hentede nektaren hos ham, måtte han have en vis anpart i honningen. For at holde fred og for ikke at blive nødsaget til at fjerne de nyttige bier igen, indgik Jermiin en aftale om, at give den vanskelige nabo det halve af, hvad et bistade kunne præstere.

Efter hvad Jermiin senere skrev til Landhusholdningsselskabet blev denne aftale det egentlige grundlag for biavl i sognet. Sammen med naboen fik degnen nemlig i løbet af få år seks stader, og sammen solgte de honning hver år.« De store handelshuse i Ribe og Kolding betalte godt for denne lynghonning fra Aastrup sogn.

Med glimt af humor tegner Olga Pedersen således billeder af stort og småt fra livet på den jyske hede nord for Ribø. Olga Pedersen, der er leder af Aastrup sognearkiv, har været store mængder af kilder igennem, og materialet har hun samlet i to spændende bind om menneskene i et sogn gennem tre hundrede år.

I 1600–1700-tallet var der omkring et par hundrede indbyggere, og man følger på tæt hold udviklingen for disse mennesker. For alle var det en kamp for at få ressourcerne til at slå til. Forskellige arbejder blev kombineret med det magre landbrug på heden, f.eks. brændte man tørvekul, teglsten og (bl.a. hos præsten) brændevin. Og på heden plukkede man den skæppe tyttebrær, gods-

ejeren årligt skulle have af hver fæstebonde.

Fattigdom, død og til tider krig havde man nær inde på livet, men man kunne møde hjælp og sammenhold i mange situationer. I andre situationer derimod var der livslange chikanerier og indædte stridigheder. Fremskridt skete der også, og man følger bl.a. begyndelsen til den første skole, hedeopdyrkningen med det umenneskelige slid og mejeriet, der kom kun to år efter landets første andelsmejeri. De to bind tager også temaer op som befolkningsudvikling, ægteskab, fødsel, forsorg, gudstro og meget andet.

Det er imidlertid ikke kun forholdene i sognet, der skrives om. Sognet skildres som en del af danmarkshistorien, også selv om alle ændringer ikke nåede ud til Aastrup med det samme. En lille ting der savnes, er et kort, så læseren kan orientere sig om, hvor sognet ligger. Stedforklaringen er ikke nok for den læser, som ikke er lokalkendt. I øvrigt kunne der måske være gjort mere ud af det visuelle i bøgerne.

Der gøres let og ligetil rede for de lov-mæssige og formelle forhold (fæsteaftaler, sogneveje, brandforsikringer eller hvad det nu måtte dreje sig om), samtidig med at det skildres, hvordan forordningene kom til udtryk i de faktiske situationer.

I mylderet af lokale oplysninger har Olga Pedersen med sit overblik, sin brede viden og sans for det rammende formålet at give et godt billede af et hedesogns udvikling.

Denne sogne-kulturhistorie er interessant, også for andre end lokale. Man kan håbe, at der også kommer endnu et bind om det sidste århundrede.

Grete Rung

Benedicte Fønnesbech-Wulff: Ulkerup

Historien om en nedlagt skovlandsby i Odsherred. Ebeltoft, Skov- og Naturstyrelsen / Skipperhoved 1991, 84 s., 26 s. ill.

ISBN 87-89224-24-8. Kr. 148,-.

Ulkerup statsskov 6 km syd for Nykøbing Sjælland raseredes i 1982 af en storm. Herved blev arealet med tomten efter den nedlagte landsby Ulkerup frilagt. Man vidste godt, at der engang havde ligget en landsby, hvor der nu var skov. Efter stormfaldet besluttede skovrider og daværende fredningsstyrelse at få området undersøgt for evt.

værdifulde kulturhistoriske levn og undersøgt, om der fandtes et kildemateriale, der kunne belyse landsbyens historie. Det viste sig at være tilfældet, og en styringsgruppe, skiftende arbejdshold og fagfolk har siden foretaget undersøgelser, hvor man har kombineret arkæologisk, forstlig, etnologisk og historisk viden og metode. Den foreliggende publikation er det første spændende resultat af disse undersøgelser.

Det fremgår af bogen, at Ulkerup blev nedlagt i 1782, da skovdriften på det kongelige Odsherredske krongods udvidedes, og beboerne i de 6 gårde og 9 huse flyttede til Strandhusene lidt nord for som husmænd.

Teksten er skrevet i et moderne sprog med passende forklaringer, uddybende beskrivelser af sagsforhold og omskrivninger af ældre fagterminologi, der formodes ukendt for nutidsmennesker, hvilket gør bogen lettilgængelig for den almindelige læser, der er nysgerrig efter at vide mere om en egne kultur og historie. Odsherred er et område med mange turister og interesserede, der vil kunne besøge landbytomten i skoven.

Bogen præsenteres med et luftfotografi af området på forsiden, og et kort over skovområdet på omslagets inderside. Kortet er af den type, der kendes så godt fra de informationsfoldere, der findes over de forskellige statsskove med turforlæg m.m., oplysning om veje, stier, beplantning og interessante kulturhistoriske levn. Kortet viser Ulkerup skovs udstrækning idag, gamle jorddiger, toftægærder og stengærders forløb. En placering af de enkelte gård- og hustomter i selve landsbyen er vist på et særligt kort. En rekonstruktionstegning af hele Ulkerups bebyggelse kort før nedlæggelsen er vist s. 20 baseret på udskiftningskortet fra 1872, der gengives s. 35. Sidstnævnte kunne godt have været tydeligere, og selve landsbyområdet herpå havde det været en fordel at kunne se i sammenhæng med oversigtskortet over det frilagte areal, lige som gengivelse af det i teksten omtalte minutøst opmålte kort over landsbyområdet med de frilagte gamle bygningers vægforløb og arkæologisk undersøgte bagerovne m.m. ville have rundet planmaterialet af. En rekonstruktionstegning af planen for gård nr. 3 viser dog beboelselængden omvendt i forhold til verdenshjørnerne. Det øvrige bil-

ledmateriale er fotografier fra landsbyområdet og tegninger, der udmærket illustrerer selvhusholdningens årscyklus for de forskellige arbejdsopgaver for mænd og kvinder på en gård i 1700-årene. Men selvom undersøgelsen af den konkrete landsbytomt har været udgangspunktet, skriver EFW at bogen vil omhandle Ulkerups historie, især de sidste årtier før nedlæggelsen. Den vil berette om menneskene, deres dagligliv, deres livsforløb og hvordan de boede. Derfor er det især de skriftlige kilder, der er benyttet.

Bogen er inddelt i 10 hovedkapitler: Om byen og bogen; en landsby nedlægges; fra fællesskab til statsskov; udsyn-udbytte-udskiftning; bønder i Ulkerup; kirkebolet; husmænd i Ulkerup; gårdmænd og husmænd; skovridersens gård; nedgang og katastrofe. Et udmærket noteapparat med henvisning til både utrykte kilder i arkiverne såvel som litteraturhenvisninger giver læseren mulighed for selv at gå videre og retfærdiggør den bredt fortællende tekst. EFW har gjort et stort kulegravningsarbejde i arkiverne og især udredningsarbejdet med de enkelte gårdes og huses beboere og deres indbyrdes forhold i landsbyen i de sidste 50 år før 1782, men for norges vedkommende i 100 år giver et sjældent konkret billede af disse forhold, der oftest er blevet behandlet skjult i statistik og generelle betragtninger. For Niels Rasmussens gård nr. 10, udredes hele anetavlen fra 1662 til 1776. Heraf fremgår, hvor almindelig det var, at man i fællesskabstiden kunne overtage brugsretten til en gård gennem ægteskab med enken, og at fæstegårde ofte var i fæste i samme familie i flere generationer.

I det generelle billede af samtidens landsbyer og med udvikling i landbrug, ejendomsforhold og fæsteforhold i Odsherred, behandles Ulkerup forfriskende konkret, således at det generelle og det specielle træder frem; bl.a. at Ulkerup havde et meget lille agerareal, og at beboerne var meget afhængig af de omliggende ressourcer: skovens produkter og de gode overdrev foruden binæringer såsom humledyrkning og honning. EFW giver et kort, men nuanceret billede af dagliglivet og betydningen af, at landsbyen var placeret i den kongelige vildtbane. Det gav arbejde i forbindelse med jagen, ligesom tømmerhugst betød en del. Bil-

ledet af landsbyens sociale struktur er også differentieret. Det senere skarpe skel mellem bønder og husmænd eksisterede ikke. Under betegnelsen husmænd skjulte sig mange gode landhåndværkere, respekterede og nødvendige, for at få landsbysamfundet til at fungere, smed, skomagere, bødker osv., ligesom skrædderen var en bestilling, der skaffede handicappede et levebrød. To rytterhuse var i en periode et officielt indslag i Ulkerup, senere også skovridergården. Deres beboere og forhold behandles også.

I udredningen af, hvad hver bonde og husmand fik i kompensation og hjælp for at opgive fæstegård eller hus i Ulkerup i form af skattefrihed, eftergivelse af gæld, bygnings-tømmer m. m. for at flytte og blive husmænd kommer EFW tæt på, og det er med nogen forbauselse, at hun må konstatere, at beboerne ikke opfattede disse indgreb som noget negativt, men som at få en ny chance i livet. EFW runder af med en beskrivelse af skovridergården liggende østligst i landsbyen med dens beboere fra den første skovrider 1694 til gården blev nedrevet 1829 og erstattet af den nuværende skovridergård liggende udenfor Ulkerup. Her giver EFW os et indblik i, hvorledes bønder og folk med anden social status som øvrighedspersoner kom ud af det med hinanden. Ligeledes får man også et sjældent beskrevet indblik i, hvorledes arbejdet med de kongelige skove på krongods var organiseret og hvorledes andre befolkningsgrupper og professioner end bønder og præser, selvom disse ikke var så talstærke, dog befolkede landet og var et vigtigt element for at få det danske samfund til at fungere. Blandt skovriderne fremhæves Niels Chr. Bang. Hans barnebarn var N. F. S. Grundtvig. Flere forfattere og professorer på landbohøjskolen hører også til slægten Bang. Til afslutning reflekteres over nedgang og katastrofe, om balance, overlevelse, tidsåndens regler og accept af udnyttelse af ressourcer, om ondet kvægesteppen, der var et gode for skoven. Det er her en forfriskende gennemgang af den generelle historiske udvikling konkretiseret ved en landsby fra et område af landet, der sjældent har været valgt som eksempel på grund af områdets særlige status som krongods med vildtbane og dårligt agerland. Men nyere historiske undersøgelser i områ-

det, bl.a. omkring Højby og den vågnende interesse for økologisk balance, skovenes og overdrevenes betydning som ressource og for sammenhæng i de gamle landsbysamfunds totaløkologi har givet fornyet interesse for denne type undersøgelser af en lokalitet, hvor arkæologiske levn og historisk-kulturhistorisk kildemateriale supplerer hinanden, men som selvom den startede for en menneskealder siden med især Axel Steenbergs undersøgelser i Store Valby er den oftere udført som en etnologisk-historisk undersøgelse af en gård eller et hus, f.eks. Karen Schousbo's og Bjarne Stoklunds.

De skriftlige kilder, EFW har valgt at give Ulkerup krop og liv med, har været rige, og der er kommet et interessant og læseværdigt stykke kulturhistorie ud af det. Bogen vil være godt baggrundsstof for folk, der selv besøger landsbytomten, der er gjort tilgængelig for offentligheden. Men skulle guidetanken have været gennemført, kunne man måske have ønsket en bredere tværviden-skabelig fremstilling, hvor det arkæologiske materiale blev mere synligt og et kulturhistorisk stof, som f.eks. områdets byggeskik og den viden, skovens folk og skov- og naturstyrelsen har om området, var blevet inddraget. Men der kommer sikkert flere undersøgelser og bøger om Ulkerup, efter at landsbytomten er frilagt, gadekæret retableres og spor af fægang m. m. ved skovens pleje med nyplantning af egetræer osv. er foretaget af statsskoven. Men historien om Ulkerup by der blev til Ulkerup skov er fascinerende læsning.

Grith Lerche

Ann Vibeke Knudsen: Bornholmernes mad
– en kulturhistorisk kogebog om madtraditioner på Bornholm 1870-1950. 80 s., ill. Rønne, Bornholm Museum, 1991. ISBN 87-88179-30-3. Kr.

Bornholmernes mad – en kulturhistorisk kogebog blev i slutningen af 1991 udgivet af Bornholms Museum. Første oplag blev revet væk og et nyt oplag skal nok også få ben at gå på. Mad er en god indfaldsvinkel til kulturhistorien, den er konkret og den kommer godt rundt om såvel erhverv som handel og levevis.

Det er Ann Vibeke Knudsen, der har stået for den bornholmske bog. Hun har fornuftigvis koncentreret sig om perioden 1870–1950, en tid hvor såvel det mundtlige som det skriftlige kildemateriale er righoldigt. Og hun har valgt at skildre og give opskrifter på det, vi i dag forstår ved gammeldags mad. Altså både mad, som er almindeligt kendt og det, som er specielt for Bornholm. Dertil kommer yderligere et afsnit om den mad, som de svenske indvandrere i slutningen af forrige århundrede bragte med sig.

Af særlig interesse er afsnittene om sild og om fisk (og det er på Bornholm det samme som torsk). De røgede sild er en delikatesse beregnet for det københavnske marked, og de går ikke længere tilbage end slutningen af forrige århundrede. Så langt vigtigere var de saltede sild – og er det den dag i dag for den sags skyld. Gastronomisk er det opskrifterne på sild, der bærer prisen. Men også opskrifterne på torsk, bl.a. med Gudhjemsdyppe har kvaliteter.

Bogen afspejler et køkken præget af øens erhverv og råvarer. Der er paralleller til andre Østersø-egne, men på Bornholm møder man hverken konservering af fisk ved gæring eller med lud, som den kendes fra Sverige og Finland.

Bogen er rigt illustreret med gamle fotos, tegninger og en række stemningsfulde farvefotos, optaget i dag i Melstedgårds køkken og stuer. Bogen supplerer derved på glimrende vis den oplevelse, det er at besøge landbrugsmuseet på Melstedgård, men den kan sagtens stå alene. Det er en helt igennem fornuftig bog, der ikke puster sig op på kokke-niveau, men redeligt gengiver den husmoder-fornuft, som er det bærende i det danske køkken.

Else-Marie Boyhus

Bent Holm: Solkonge og månekejser
Fossards teaterbilleder.
København, Gyldendal, 1991. 272 s., ill.
ISBN 87-01-09562-5. Kr. 385,-.

På forsiden stråler solkongen os i møde i et overdådigt og elegant kostume. På bagsiden bliver vi præsenteret for månefyrsten, omtrent lige så flot udstyret. Dermed er temætet for Bent Holms bog slået an, allerede inden læseren har vendt det første blad.

Mytologien omkring Louis XIV, opfattet som solkonge, er velkendt. Allerede fra fødslen bliver Louis kaldt *Dieudonné*, den gudgivne. 16 år gammel spiller han rollen som Kong Sol i balletten *La Nuit*, og fra dette tidspunkt opbygges systematisk solmyten. Ligesom solen er det livgivende centrum i universet, udstråler kongen magt og indflydelse overalt i sit rige. Næsten alt, hvad han foretager sig, *iscenesættes*: fra indtoget i Paris 1660, formet som et romersk triumftog gennem diverse triumfbuer med allegoriske betydninger – over rytterdramatet *le Carousel* i 1662, hvor kongen befinder sig i centrum for en række imperier, hvis ryttere rider rundt – og den gigantiske fest i Versailles maj 1664, hvor det gastronomiske, drama og musik, gøgl, karruseller, mekaniske arrangementer og fyrværkerier går op i en højere enhed, alt ladet til bristepunktet med symbolske betydninger – til Flora-balletten i 1668, hvor Louis optræder som Apollon.

Som mødbillede til solkongen optræder månefyrsten *Harlequin le roi*. Bent Holm følger Harlequin-figuren helt tilbage til Orde-rik Vitalis' *Kirkehistorie* (nedskrævet ca. 1125). Her møder vi for første gang Herlechin i en beretning, der går tilbage til 1091, i spidsen for »den vilde skare« af de døde ånder. I et digt fra sidste del af 1200-tallet skaber Hellequin opstandelse sammen med heksen Luque og et tusindtalligt optog, der hærger og plyndrer, inden de drager til helvede for at holde stort bryllup. Adam de la Halle's majsplil *Jeu de la feuillé* fra ca. 1260 viser igen Hielekins skare som repræsentanter for »den anden verden«.

I *Roman de Fauvel* (ca. 1315) optræder Hellequin i forbindelse med det bæreømt *charivari*-optog, hvor personerne er klædt i dyreskind, vrangvendt tøj og sække, mens de spiller på larmende instrumenter og køkkenredskaber til Fauvels bryllup. Den ikonografiske fremstilling viser Hellequin udstyret med hanevinger på hovedet, som minder om både Merkurs hat og djævelens horn. Forbindelsen til karnevals-optoget, f.eks. som Bruegel skildrer det på maleriet *Faste-lavns og fastes strid* (1559), er nærliggende. Og Bent Holm følger figuren frem til den får sin »klssiske« skikkelse i den italienske *com-media dell'arte* tradition.

Først med de seneste ikonografiske frem-

stillinger er vi fremme ved Fossards tid og hans samling fra slutningen af 1600-tallet. I grunden er det meget lidt af det ikonografiske materiale i de to afsnit om solkongen og månefyrsten, der stammer fra Fossards samling. Beskæftigelsen med den virker langt hen ad vejen som et påskud for de tematiske analyser af Louis-le-Grand og især Harlekin-figuren.

Bent Holm forsøger at skabe en sammenhæng til Fossard og hans omfattende samling af billedmateriale ved at placere musikeren, musikarkivaren og samleren Fossard, der arbejder ved Louis XIV's hof, som en lille planet i kongens univers. Med en lidt hårdttrukken parallel taler han om, at Fossard i sin funktion som samler gentager kongen i en *imitatio regis*.

I det afsluttende kapitel når han endelig frem til en gennemgang af stikkene i Fossards samling, som er interessant, ikke kun fordi en væsentlig del af samlingen findes på Det kgl. Bibliotek i København. Såvel kongemytologien omkring Louis XIV som den folkelige kultur omkring Harlekin og karnevallets udfoldelser afspejler sig i samlingen på en måde, som gør det muligt at trække linier fra de tidligere kapitlers tematiske gennemgange.

Solkonge og månekejser er oprindeligt blevet til som en afhandling, der i marts 1990 blev antaget som doktorafhandling ved Århus Universitet og forsvaret i juni 1991. Trods denne lærde sammenhæng flyder sproget let og veloplagt, også selv om de franske og italienske citater nogle steder truer med at tage overhånd. Undertiden bliver formuleringerne og de paralleller, der drages, dog for letkøbte, f.ex. hvor Holm lader Louis XIV mødes med Harlekin i en vision kort før kongens død, eller hvor han med en brander siger, at man skulle tro, Fossard hed *Recueil* og ikke Francois, fordi der altid tales om *Recueil Fossard*.

Enkelte kritiske bemærkninger og indvendinger skal dog ikke skygge for en flot udstyret og illustreret bog, der er spændende og inspirerende, specielt i de dybdeborende analyser af mytologien omkring solkongen og af Harlekin-figuren i sammenhæng med *charivaris* og karnevalsoptog.

Leif Søndergaard

**Jens Christian V. Johansen:
Da Djævelen var ude ...**

Trolddom i det 17. århundredes Danmark.
Odense Universitetsforlag. 1991. 327 s., ill.
ISBN 97-7492-766-3. Kr. 248,-.

Hvor finder man inspiration til en doktordisputats om trolddom? Historikeren Jens Christian Johansen fortæller, at det skete i Vester Bio på Vesterbrogade. Med film som »heksejægeren« og »heksejægerens torturkammer« blev interessen for hekse og hekseforfølgelser vakt. Så stort kan springet være fra en aften i biografen til udformningen af et hovedværk inden for hekseforskningen.

For et hovedværk er det. Det er tydeligt, at der ligger års videnskabelig fordybelse bag. Derfor ærger man sig lidt over noget så grundlæggende som titlen. Hvorfor skrive det 17. århundredes Danmark, når det allerede i indledningen pointeres, at de afgørende arkivalier kun er bevaret i Jylland? J. C. Johansen er selv den første til at beklage dette. Men hvorfor har forfatteren så ikke valgt en anden titel? Dette bliver mere klart henimod afhandlingens slutning. Pointen er, at den omfattende gennemgang af 494 jyske processer udgør grundlaget for en diskussion omkring de danske processers opmærksomhed. Afhandlingens mere overordnede formål er således ikke alene »at forstå de socio-økonomiske og mentale sammenhænge, der konstituerede processernes dynamik«, men også at trænge ind i nogle idehistoriske forudsætninger for de danske processers opståen, omfang og ophør.

Den indgående beskrivelse af de mange processer giver mulighed for at fordybe sig i en lang række grundtemaer. Ved hjælp af skemaer, eksempler og ikke mindst minutøse oversigter i bilagene, får vi på et videnskabeligt grundlag indblik i et kapitel af Danmarkshistorien, som for mig at se er langt mere dramatisk og menneskeligt vedkommende end biografmørkets faktion om dømmeske og overnaturlige hændelser. Først og fremmest understreges betydningen af trolddomsrygtet og akkumulerede anklager. Herefter går vi endnu tættere på de enkelte sager. Hvilke situationer og problemer handler anklagerne om, og hvordan ser tilståelserne ud? Tegner der sig nogle

mønstre omkring køn, alder, civilstand og regional fordeling?

Her slutter historikeren. Desværre. Noget kulturanalyse vover J. C. Johansen sig ikke ud i, selv om en af undersøgelsens udtalte formål var at »forstå mentale sammenhænge«. Vi leder forgæves efter en analyse af befolkningens forestillingsverden, f.eks. omkring lykke og værdighed, selv om disse aspekter utvivlsomt har spillet en afgørende rolle for de rygtedannelser, som førte til henrettelsen af 245 troldfolk i Jylland.

Derfor mangler vi stadig et hovedværk om trolddom og hekse i Danmark, hvor de folkelige erfaringsverdener tages alvorligt ud fra et kulturanalytisk perspektiv. Ses de danske forestillinger i et mentalhistorisk perspektiv bliver det også vigtigt at undersøge, hvilke bånd der kan knyttes mellem forfølgelsernes tid og de efterfølgende århundereder (1700- og 1800-tallet). Begge perioder kendetegnes ved rygtespredning og vandre-sagn om hekse (trolddomsrygtet), kloge folks modtrolddom og ikke mindst en vidt udbredt angst for forgørelse. Men i nyere tid er det kun i enkelte tilfælde at dette blusser op til dramatiske episoder med et retsligt efterspil. Ser vi på trolddom ud fra befolkningens perspektiv, er det et ubesvaret spørgsmål, om der kan påvises de store mentalhistoriske forskelle mellem de to perioder. Det der helt grundlæggende adskiller de to perioder er derimod kildematerialet og det er kun de retshistoriske arkivalier, som udgør skelettet i J. C. Johansens afhandling. Dansk Folkemindesamlings arkivmateriale er overhovedet ikke anvendt. Dette er altså den egentlige årsag til afhandlingens begrænsninger: geografisk, historisk og tematisk. Den handler om Jylland i 1600-tallet, men hverken om Sjælland, 1700- og 1800-tallet eller folkelige hekseforestillinger. Men hvorfor så ikke sige dette lige ud? At det handler om et kildestudium. Fremragende ovenikøbet. Men netop ikke om en mentalhistorisk fremstilling af noget så sammensat og vanskeligt tilgængeligt som »trolddom«.

En af undersøgelsens interessante konklusioner er, at de danske trolddomsprocesser fortæller to historier. Den ene handler om konflikten mellem befolkning og kirke. Befolkningens ønske om at få troldfolk udryddet, fik sit mest voldsomme udtryk i

Jylland mellem 1617 og 1625. 60% af alle de jyske processer fandt sted i denne periode. For J. C. Johansen er dette samtidig en afgørende årsag til den afmatning, som sætter ind i årene efter. Han mener, at der simpelt hen var færre folk tilbage med et omfattende trolddomsrygte, som havde overlevet forfølgelserne.

Den anden historie handler om kirken og brydningerne mellem en moderne og en mere gammeldags tankegang. Her taler J. C. Johansen om en uudtrykt alliance mellem så umage parter som befolkningen og den teologiske elite med deres udfarende kontinentaleuropæiske forestillinger. Deres fælles ønsker om at forfølge – hekse, katolikker eller calvinister – mener han ikke, de danske sognepræster kunne gå ind for. De holdt sig efter hans mening iøjnefaldende passive, medens forfølgelserne stod på deres højeste. For præsterne skyldtes ulykker ikke Djævelens værk, men Guds retfærdige straf for menneskers utallige synder. J. C. Johansen når derfor frem til den konklusion, at antallet af bål i Danmark ville være blevet langt større, hvis det var gået som befolkningen eller eliten ønskede. Nu sejrede »fortidens besindige overvejelser«, men kun i kraft af de konservative sognepræster.

Birgitte Rørbye

Gustav Henningsen:

Heksejægeren på Rugård

De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685–87. Ebeltoft, Skippershoved. 1991. ISBN 87-89224-280. Kr. 169,-.

Søren Kirkemann er mester for bogens omslag og årstallet 1685 slår tonen an. Som et kors tegner den fastbundne heks sig mod himlen, medens røgen fra heksebålene går i et med skyerne og driver hen over et lillarødt landskab. Lige så dramatisk er Gustav Henningsens fortælling om godsejeren på Rugård, som blev heksejæger. Så fremfusende og voldsom var Jørgen Arenfeldts fremfærd, at han også selv kom alvorligt i klemme. Sagen gik helt til Højesteret, og det var kun med nød og næppe, at adelsmanden undgik at miste sin ære og ende på Holmen som straffefange på livstid. Onsdag den 15. september blev dommen afsagt. Arenfeldt mistede retten til at dømmes ved den lokale bir-

keret. Samtidig fik han en enorm bøde, som omregnet til moderne penge svarer til en halv million kroner. Han skulle også betale modpartens sagsomkostninger og den 3. november måtte han på Viborg Landsting offentligt afgive en undskyldning.

Men onsdagsmødet i Højesteret handlede ikke alene om adelsmanden. Side om side med den 42-årige Jørgen Arenfeldt stod en af hans ofre, den knap 30-årige Anne Sørensdatter. Blommen, som folk kaldte hende, var efter forhør og dom på Rugård blevet dømt til bål og brand på Viborg Landsting. Hendes mor og flere andre kvinder var allerede blevet brændt som troldkvinde. Men nu satte skandalen omkring Rugårdsmanden en stopper for denne opblussen af de offentlige hekseforfølgelser, som heksejægeren og hans kreds havde sat igang. Den 21. juli 1686 blev det bestemt, at enhver dødsdom for trolddom fremover også skulle påkendes ved Højesteret i København, og dette betød i praksis, at henrettelserne hørte op i Jylland. Anne blev dømt for sin løgnagtige bekendelse og sin virksomhed som klog kone til kagstrygning og landsforvisning. Men højesteretsdommerne frifandt hende for trolddom, og derfor slap hun med livet i behold. Blommens held var, at Arenfeldt gik for vidt. For at undgå tortur kunne Rugårdsmanden få hende til at sige og gøre hvad som helst. Men da hun i sine bekendelser anklagede nogle indflydelsesrige borgere, gik de til frontalt modangreb. Det var Arenfeldt, de var ude efter, men den unge bondekone havde de heller ikke meget til overs for. Det har Gustav Henningsen til gengæld. Hele undersøgelsen bærer præg af hans fascination.

Langsomt bygges dramaet op. Gustav Henningsen leger med vores nysgerrighed og medlidenhed. Hvordan vil det gå dem: Anne, Dorete, Peder og alle de andre? Udfaldet kender vi ikke, før henimod slutningen af bogen. Scenen befolkes med helte og skurke, feje medløbere og ikke mindst ofre og ofrenes ofre. Som de største skurke møder vi de adelige godsejere. Peder Madssen Lerche gjorde sit til at genoplive heksebålene som dommer ved Viborg Landsting. Den værste var dog Jørgen Arenfeldt. Han udsatte de anklagede for fysisk og psykisk tortur under forhørene og foranstaltede ulovlige hekseprøver, hvor kvinderne i nø-

gen tilstand blev smidt i Rugårds voldgrav, for at tilskuerne kunne se, om de kunne synke. Til de mere foragtelige roller hører nogle af de lokale præster, som går Arenfeldts ærinde. Vi glemmer ikke så hurtigt middagen på Rugård Helligtrekongersdag 1686.

Helte er der færre af, men i slutningen af bogen, møder vi en af dem. Præsten Frederik Thomsen, skriver Gustav Henningsen, synes at have været en fornuftig mand. Da der fremkommer nogle hekseribeskyldninger mod en ung pige hjælper han selv pigens far med at gå til modangreb. Præsten er altså fornuftig, fordi han opfatter hekseanklagen som ondsindet sladder og hekse som en syndebug. Bogen indeholder slet ikke så få af den slags stimulerede meningstilkendegivelser. Men er det nu også helt så enkelt? Var nogle af sydebukkene ikke selv sladdervorne, arrige og ondsindede? Og hvor tydelig er grænsen egentlig mellem de kloge folk og hekse? Holder vi os til Gustav Henningsens undersøgelse, eller til de mange sagn optegnet af Evald Tang Kristensen, ja så kan det siges ganske kort. Heksen og den kloge kone var ofte en og samme person, men udlagt i forskellige situationer og af forskellige mennesker. Både trolddom og modtrolddom handler om vold og hævn. De glidende overgange mellem lykke, straf og lidelse afhænger af øjnene, der ser. Når Frederik Thomsen i vore øjne handlede »fornuftigt«, skyldes det måske snarere, at begivenheden forgår tre år efter Rugårds-skandalen.

Fornuft har altså noget med kultur at gøre, og for 300 år siden var ingen i tvivl om, at ulykker ikke uden videre skete af sig selv. Ulykker og vanskæbne betød noget. Om de var forvoldt af Gud, folks egen syndefuldhed, djævelen, onde mennesker, overnaturlige væsener, etc. – det herskede der til gengæld stor uenighed om. Mange af de dømte hekse har tydeligvis også selv været i tvivl om deres egen rolle. Nogle forsøger at forsvare sig ved at sige, »at de ikke kan trolddom«, andre svarer, at de ikke har foretaget sig det, de beskyldes for, ikke var tilstede eller giver det, vi idag kalder for en naturlig forklaring. Men de anklagede hævder aldrig, at ulykker ikke skyldes trolddom. Set i et kulturanalytisk perspektiv var forestillingen om trolddom for så vidt fornuftig nok i 1600-tallet.

Det hører til bogens mange fortjenester, at provokationerne giver læseren mulighed for at tænke selv. Vi får ikke påduttet nogle fastlåste holdninger. Gustav Henningsen er nemlig først og fremmest socialhistoriker. Han er dybt optaget af at rekonstruere og udlægge det, der skete. Derfor boltrer han sig i uddybende kilder, forklaringer og inspirerende toner. Vi ved mere om periodens retssystem, økonomi, dagligsprog, ja hverdagslivet i stort og småt, når vi har læst denne bog. Det socialhistoriske panorama er fyldt med levende og kloge overvejelser. Lad mig nævne et typisk eksempel: Gustav Henningsen diskuterer vidt og bredt om Mette Nielsdatter var tater eller ej, for så til sidst at konstatere, at han slet ikke selv synes, det er så vigtigt endda. Så kan vi andre gøre os vore egne tanker. Kilderne er lagt frem. Det er formodentlig også helt enestående, at vi i forordet tilbydes et helt kompendium med transkription af bogens utrykte kildemateriale. Forbilledligt efter min mening.

Noget af det mest tankevækkende i bogen er for en kulturforsker Gustav Henningsens indledende diskussioner om lykkebegrebet. Men det undrer mig, at Gustav Henningsen fremhæver, at folk i 1600-tallet kan kaldes »bikulturelle«, fordi de står med et ben i den officielle, kristne kultur og det andet ben i en folkelig, magisk kultur. Hvordan finder han denne modsætning? Jeg har svært ved at se, hvordan vi kan udskille det, der betegnes som »autentisk« folketradition« fra mere hverdagsagtige erfaringsdannelser, for slet ikke at tale om de kristne forestillinger, som optræder i mange varianter. I anden sammenhæng har Gustav Henningsen netop så udmærket fremhævet at »folketro« ikke udgør et samlet system, men tværtimod består af forestillinger hidrørende fra vidt forskellige og ofte hinanden modsigende tankebygninger. Modsigelserne opleves imidlertid ikke af traditionsbærerne selv, fordi de er knyttet til hverdagsituationer og sjældent aktualiseres samtidigt. (Dansk kulturhistorisk Opslagsværk 1991).

Gustav Henningsen har beskrevet et gruppevækkende kapitel af Danmarkshistorien. Det er der kommet en fornem bog ud af. Den er spændende og let at gå til, hvis det er det, vi vil have. Men den er også fuld af muligheder, fordi Gustav Henningsen er så fascineret af sine kilder og det socialhistoriske pa-

norama. Bogen fortjener, at vi fordyber os, lader os rive med, og hist og her bliver provokerede. Som mennesker og som fagfolk. Med beskrivelsen af forfølgelserne og skandalerne for 300 år siden kommer vi tæt på hverdagslivet dengang. Men vi kommer også lidt tættere på vores egen nutid og os selv.

Birgitte Rørbye

Inge Adriansen: Ivan fra Odessa

Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914–20. Fra Als og Sundeved - Bind 69. Sønderborg, Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1991. 136 s., ill. ISBN 97-153-114. Kr. 148,-.

Titlen stammer fra Martin N. Hansens digt om krigsfangen Ivan, som flygtede over grænsen og blev skudt – og glemt. Han var en af de mange militære krigsfanger, som under første verdenskrig af tyskerne blev sendt til Nordslesvig (som altså var tysk endnu) for at arbejde ved landbruget – og derved kompensere for de mange mænd, som var væk i krigen. Der var tale om russerne, englændere, franskmænd og belgiere, men det er mest russerne, eller måske rettere østslaverne, der skrives om. De var meget populære hos lokalbefolkningen – modsat de andre nationaliteter, som faktisk kulturelt stod os nærmere – nok især fordi de var bønder som »erhvervs-kulturelt« passede bedre på de sønderjyske gårde end engelske industriarbejdere. Og de var glade og tilfredse, for de kendte ikke deres rettigheder fra Haagkonventionerne om landkrig. Det gjorde de vesteuropæiske fanger.

Bogen beretter om forholdet mellem fanger og lokalbefolkningen og deres fælles modsætningsforhold til de tyske myndigheder, som søgte at holde dem adskilt og at holde krigsfangerne på samme levested som de tyske fanger i allierede lejre, men også om flugt nordpå til Danmark og om mislykkede flugtforsøg. Sidstnævnte vidner bl.a. en del gravsten på de sønderjyske kirkegårde om.

Inge Adriansen lægger stor vægt på, hvor gnidningsløst samarbejdet mellem fanger og befolkning forløb og understreger, at udover at det var bønder blandt bønder, var der tale om folk, som ikke (på de danske

gårde) blev betragtet som fjender. Og anmelderen kan vel tilføje, at man jo var klar over, at det ikke var noget, der varede evigt – selv om en lille del blev hængende.

Blandt dem, som blev hængende, var de fleste nok dem, der endte som flygtninge, altså ikke fanger i Danmark. Der var til dels tale om krigsfanger, som var stukket over grænsen (eller Østersøen) hertil, dels om syge krigsfanger, som Danmark havde taget til sig med begge de krigsførende parters velsignelse. De blev indkvarteret i to til formålet byggede lejre, Horserød i Nordsjælland og Hald ved Viborg. Der var 272 tyskere og 1235 østrig-ungarer i Hald og 2340 russer og rumænerne i Horserød.

Der var i begyndelsen en del uro omkring Hald, for »sidste gang der havde været tyske soldater så langt nordpå var i 1864«, men det stilnede efterhånden af. Til gengæld kom der problemer i Horserød, da man hørte nyhederne om revolutionerne i Rusland. Mange menige sluttet op om det nye styre og nægtede at adlyde officererne, også de danske. Ved pressens hjælp blev sagen blæst op og stemningen mod lejren fjendtlig. Men i 1918 blev de alle sendt hjem, bortset fra 25, som frygtede for deres liv; de fik, i strid med de aftaler, den danske regering havde indgået ved oprettelsen af lejren, lov til at blive.

Bogen er spændende og beretter om noget for mange ukendt. Den er ikke blevet til alene ved arkivstudier, men er udbygget med materiale, mundtligt og skriftligt, indsamlet i Sønderjylland – også mange fotografier. Og med citater fra breve, sendt fra tidligere fanger til deres værter og fra interviews med de familier, som opstod af »glemte« fanger, som feks. kunne finde sig en ukrainsk roepige, er den blevet mere menneskelig end andre bøger om lignende emner.

George Nellemann

Historikergruppen Fempas: De gamle

Træk af alderdommens historie. København, Fremad, 1991. 64 s., ill. ISBN 87-557-1642-3. Kr. 98,-.

Bogen er skrevet af de samme, som skrev »Det arbejdende folks kulturhistorie« og hænger for så vidt sammen med denne som

forfatterne under arbejdet med den store bog opdagede, at »alder« først sent bliver et problem eller fænomen i sig selv. Længe var det sygdom eller invaliditet: manglende evne til at klare sig, det var det, man regnede med. Det kunne så skyldes f.eks. alder, men det er først sent, at alder i sig selv nævnes – i Koldingrecessen 1558 – som anledning til at man kan få lov til at tigge til livets opretholdelse.

Men er dette noget, der ikke gælder læn- gere? Vi har haft en periode mellem fattig- gården og plejehjemmet, hvor vi havde »Al- derdomshjemmet«. I vore dage kommer man ikke på »De gamles hjem«, som det hed i det landsogn, hvor anmelderen boede som barn. Og da det blev bygget i 30'erne sagde bønderne, at nu bygger man paladser til fat- tigglemmerne. Det palads var dog utrolig spartansk.

Bogen forsøger at favne vidt, fra Illiaden til Efterlønnen, så vidt man nu kan på 64 sider. Der gives hele tiden en redegørelse for den samfundsmæssige baggrund for, hvordan gamles forhold er – med jævnlige beklagel- ser over, at man ikke ved nok fra de histori- ske kilder om, hvordan de, der var uden et socialt netværk klarede sig som gamle og uarbejdsdygtige – hvis de da overhovedet klarede sig.

»For os« skriver forfatterne i forordet »er historien en moralsk fortælling, der afspejler historikerens egen holdning«. Det er en dej- lig ærlighed, som retfærdiggør, at fremstil- lingen ikke skjuler de mange skønhedsplet- ter, der har været i skiftende tiders lovgiv- ning og fremhæver de nordiske socialdemo- kratiers velfærdssamfund og kritiserer de senere års forringelser der, efter forfatter- nes mening er gennemført af den borgerlige regering på Fremskridtspatiets inspiration og med besparelser og effektivisering og skattenedsættelser som begrundelse. Og med stigende skatter og dårligere service som resultat.

I efterskriftet fremhæves faren for, at der i fremtiden vil blive en endnu større forskel mellem pensionister end der er idag, fordi nogle har haft mulighed for at spare op til at supplere folkepensionen, mens andre må klare sig med den alene. Der er en risiko for, at vi får to grupper, A- og B-pensionister, med større klasseforskelle end dem, der var, da de var i arbejde. Var bogen kommet

et år senere, ville der have været rig anled- ning til at fundere over C-holdets indsats og muligheder. Der er mange vælgere, og der bliver forholdsvis mange flere, som er pen- sionister. Og dem vil man ikke kunne fratage stemmeretten, som man i gamle dage kun- ne gøre det med folk, som havde modtaget »fattighjælp«. At dette begreb blev afskaffet var en lykke.

Bogen er første af en serie småskrifter fra »Fremad«, der skal supplere »Det arbejden- de folks kulturhistorie«. »Træk af betalings- midlernes historie« bliver den næste.

George Nellemann

Tone Saugsted Gabrielsen og Marie-Alica Séférian (red.):

Hvor danske er danskerne?

København, Amanda, 1991. 180 s. ISBN 87-89537-28-9. Kr. 248,-.

Jens Bing (red.): Danskere

København, Museumsrådet for København og Frederiksberg, 1992. 142 s., ill. ISBN 87-980750-6-3. Kr. 98,-.

To ting har accelereret den danske navle- beskuen i de senere år: at nogle tror, at »danskheden« er truet af EF-unionen, og at andre tror, at truslen kommer fra fremmede indvandrere. Det har fået mange til at stille spørgsmålet: hvad er danskheden. Svaret er forsøgt givet ved udstillingen »Dansk, danskere ...«, der vistes i Nicolai kirke i København i foråret 1992, ved en stor lysbil- ledserie lavet til EXPO'92 i Sevilla, og også ved (endnu) to bøger.

Forlaget Amanda har i bogen »Hvor dan- ske er danskerne?« leveret 12 bud på et svar, alle skrevet af veluddannede, velinte- grerede udlændinge, og Museumsrådet har i »Danskere. 17 tanker om danskere og danskheden« aftrykt en række indlæg, der går i samme retning, men knap så direkte, for det er en anden type mennesker, man har henvendt sig til.

Amanda-bogen er, som nævnt, skrevet af 12 indvandrere, som har boet i Danmark i en længere årrække. De er alle højt uddanne- de, flere af dem i samfunds- og kulturviden- skabelige fag. Der er derfor tale om »faglige artikler«, ikke sjældent med henvisninger til den internationale litteratur. Ikke uventet er

disse forfattere gennemgående bedre orienterede om dansk kultur end gennemsnitsdanskeren, og som opvoksede i andre kulturer har de en mulighed for, ved sammenligning, at blotlægge træk ved det danske, vi ikke selv så let bliver opmærksomme på.

Museumsrådets bog, som knytter sig til udstillingen i Nicolai, burde nok have heddet »Danmark«, for store dele af den handler ikke om menneskene. Den er skrevet af 15 danskere og en naturaliseret polak. Nr. 17 er uddrag af en indisk bog om en jysk landsby.

De skribenter, museumsrådet har inviteret til at udødeliggøre deres tanker er, for de flestes vedkommende, af den anden slags end Amanda's. Det er nok forkert at sige, at de alle er politikere, men de fleste kendes fra den politiske debat – og naturfrednings-sager er da også politik.

Fire gode artikler om natur(-fredning) og landskabsplanlægning er illustrerede med Kirsten Kleins meget fine landskabsfotografier.

De malerier, den polskfødte kunsthistoriker har valgt at bringe til at illustrere sin opfattelse af, hvad der er danskhed, er også dejlige – måske for dejlige. De viser især mennesker, og er valgt for at vise *det upatetiske*, hun betragter som typisk dansk: Chr. Købke, L. A. Ring, Ejnar Nielsen, Hammershøi og Fritz Syberg.

De mest politiske kapitler fremhæver, at den nationalstat, nogle er bange for at miste, enten er ganske ung, dvs. fra efter 1864, eller slet ikke har eksisteret, for der er jo grønlændere, færingere og lidt tyskere. At de førstnævnte to, store grupper »danskere« har holdt sig udenfor det frygtede fællesmarked nævnes dog ikke. Meningen med dette, at nationalstaten ikke har betydet så meget, og med omtalen af kommunesammenlægningernes velsignelser for lokalsamfundene er helt klar: Stem roligt Ja til Den europæiske union 2. juni. Den er der ingen risiko ved.

Bogens redaktør har sikkert givet de indbudte bidragydere frie hænder, men der er nok mange læsere, der vil finde, at en valgpropaganda for ambitiøse leverbødspolitikeres præstige projekter er malplaceret i en bog med titlen »Tanker om danskerne og danskheden«. Men henvender man sig til et medlem af EF-kommissionen, må man være forberedt på en miljøskaide.

I begge de to bøger er der korte indlæg af en skønlitterær forfatter (til bl. a. Gittes monologer). I Amanda-bogen skriver han forordet »Det lånte blik« – til de integrerede fremmedes betragtninger. I museumsbogen skriver han, ganske kort, om »Dansk identitet«. De skønlitterære forfattere kan nu noget, som de faglitterære ikke kan. Han er nok på sin vis mest enig med den polske kunsthistoriker: danskerne er upatetiske – og måske er der også mange der finder, at hans, på alles vegne, selvironiske form er noget specielt dansk.

Og til slut et par ord om det typografiske. Det er naturligvis ikke retfærdigt at sammenligne en stor bog på glittet papir med en lille på mat. Men en lille bog på mat papir kan også laves smuk – men næppe flot. Den store bog, museumsrådets, er flot. Den er tilrettelagt af en museumsinspektør. Den lille er hård, sort og ubehagelig, og den er tilrettelagt af professionelle bogtilrettelæggere. Oven i købet dem, som har formgivet Folk og Kultur. Så de kan altså godt.

George Nellemann

Replik til Gustav Henningsens anmeldelse af Nord-Nytt nr. 40. Tema: Folkelig religiositet. Folk og Kultur 1991.

Gustav Henningsen skriver i forbindelse med omtalen af min artikel om Hare Krishna-bevægelsen: »at kalde det en »bevægelse« er direkte diskriminerende».

Denne misopfattelse må bero på en for overfladisk læsning af artiklen. Det officielle navn er ISKCON, men i daglig sprogbrug taler medlemmerne selv om »Krishna-bevægelsen«, så for dem er der intet diskriminerende ved betegnelsen.

I religionssociologien er en »bevægelse« en religiøs organisationsform med bestemte karakteristika. I denne sammenhæng er der altså heller ikke tale om nogen form for diskrimination.

Inge-Lise Overballe

Rettelse til en boganmeldelse i Folk og Kultur 1991

I D. Yde-Andersens anmeldelse af Bodil Olesen: Et kvarter og Dets Mennesker. Frederiksberg Øst, Århus. Købstadmuseet »Den

gamle By«, side 139, skriver Yde-Andersen i sin, for mig meget glædelige, positive anmeldelse af bogen at (citat) – Bogens forfatter, historikeren Bodil Olesen, har stået for markedsundersøgelserne, hjulpet af arkitekt Finn Bøttcher, der også har optaget hovedparten af bogens billeder. –

Jeg må korrigere dette, som det også

fremgår af bogens titelblads bagside er boligudvælgelserne, materialeindsamlingen og bearbejdningen foretaget i samarbejde med arkitekt Frode Mahnecke.

Fotos: Frode Mahnecke og Finn Bøttcher. (Finn Bøttcher var »Den gamle By«'s faste fotograf).

Frode Mahnecke

Indsendt litteratur

- ASK. Tidsskrift for Folkekultur: 15 & 16, Ballerup, Dansk Folkekultur. Kr. 40,-. 1991 36 sider, ill. ISSN 0109-4718
- CASPERSEN, JENS PETER: Sådan var det. Erindringsbilleder Åbenrå, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1990. 310 sider, ill. Kr. 175,-, for medlemmer kr.115,-. ISBN 87-7406-058-9.
- DYBBRO, SUSANNE, m.fl. (red.): Klaus Khan Baba. En etnografisk kaleidoskopi tilegnet Klaus Ferdinand den 19. april 1991. Århus, Aarhus Universitetsforlag, 1991. 400 sider, ill. ISBN 87-7288-347-2.
- HANSEN, VILFRED FRIBORG (red.): Herregårdsliv på Møllerup. Folk og liv på Røndeegnen nr. 10. Rønde, AOF på S-Mi Tryk, 1991 108 sider, rigt ill. Kr. 108,-. ISBN 87-88579-15-8.
- JOHANSSON, PER-OLOF: Lillerød Brugsforening 75 år. Hillerød, Kviki i Allerød, 1991. 28 sider ill. ISBN 87-98371-01
- ORD & SAG 10-11. Århus, Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, 1990. 60 sider, ill. Gratis. ISSN 0108-0825.
- KROGH, THYGE (red.): Et lille Stykke Kulturhistorie. Peder Kroghs erindringer 1827-54. Hellerup, Selskabet for Dansk Skolehistorie, 1991. 128 sider, ill. Kr. 145,-. ISBN- uoplyst.
- KØBSTADMUSEET »DEN GAMLE BY«. Årbog 1991. Århus 1991.
- MADSEN, ALLAN: Arbejdets og teknikkens socialhistorie. Fra flodkulturerne til den industrielle revolution. Herneing, systime, 1991. 255 sider, ill. Kr. 175,-. ISBN 87-7351-947-2.
- MALLING, OVE: Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, samlede 1777. Udgivet af Erik Hansen, København, Det danske Sprog- og litteraturselskab og Gyldendal, 1992. 608 sider, illustreret. Kr. 495,-. ISBN 87-01-68804-4.
- NEUMANN, CHRISTINA: Kleidung in Schleswig-Holstein im Spiegel literarische Quellen. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1990. 94 sider, ill. DM. 15,-. ISBN 3-529-02472-4.
- NYKØBING SJÆLLANDS ÆLDSTE HISTORIE I: Alle tiders ODSHERRERED, 1991. Nykøbing S., Odsherreds Museum, 1991. ISSN: 0108-9846.
- ROSTOCK, OLE: Nøgle til 808 Skandinaviske Skjoldholdere. Heralsidke Studier 3. København, Heralsisk Selskab, 1990. 38 sider, ill. ISBN 87-88313-04-2.
- RYKIND-ERIKSEN, KIRSTEN: Smag og stil. Juvelér og sølvvarefabrikant V. Christensen 1850-1900. København, Det Danske Kunstindustrimuseun, 1991. 46 sider, ill. Kr. 60,- i Kunstindustrimuseets kiosk. ISBN 87-87075-784.
- SIEVERS, KAI DETLEV: Leben in Armut. Zeugnisse der Armutkultur aus Lübeck und Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Heide, Verlag Boysen & Co., 1991. 128 sider, ill. DM. 39,80. ISBN 3-8042-0528-3.
- SIKALA, ANNA-LEENA (ed.): Studies in Oral Narratives. Studia Fennica 33. Helsinki 1989. 225 sider. ISBN 951-717-580-9.
- STATTIN, JOCHUM (red.): Det farliga livet. Om avund, rädsla, rykten och fördomar. Stockholm, Natur och Kultur, 1991. 182 sider ill. Sv. Kr. 225,-. ISBN 91-27-03033-4.
- TING PÅ MUSEER. Oplæg til en fælles fynsk indsamlingspolitik, Odense, Amtsmuseumsrådet for Fyns Amt 1991. 34 sider, ill. ISBN 87-88327-52-3.

